

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
Рівненський державний гуманітарний університет

С.П.МАКСИМЮК

ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ

КОНДОР

2005

УДК 371(075.8)
ББК 74.00я73
М17

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів
(Лист МОНУ № 14/1812–1373)*

*Друкується за рішенням вченої ради
Рівненського державного гуманітарного університету*

Рецензенти:

С.В.Лісова, доктор педагогічних наук, професор;
Б.Н.Мітюров, доктор педагогічних наук, професор

Максимюк С.П.

М17 **Педагогіка** : Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005.
– 667 с.

ISBN 966–8251–36–9

У посібнику, розробленому відповідно до нової програми з педагогіки, з урахуванням сучасних психолого-педагогічних досліджень та передового педагогічного досвіду, викладено загальні засади педагогіки, основні положення дидактики, теорію і методику виховання, історію педагогіки, основи школознавства. Посібник містить запитання для самоконтролю, завдання, використовуючи які студенти можуть працювати самостійно, готуватись до практичних занять, атестацій, заліків, іспитів, писати реферати, контрольні, курсові та дипломні роботи.

УДК 371(075.8)
ББК 74.00я73

SBN 966–8251–36–9

© С.П.Максимюк, 2005
© Кондор, 2005

Зміст

Звернення до студентів..... 10

Частина 1 Загальні основи педагогіки. Дидактика ... 13

Тема 1.	Стан освіти в Україні та нові нормативні документи про її організацію і реформування	15
1.	Стан освіти в Україні	15
2.	Глобальна освіта й українська школа	17
3.	Система освіти в Україні та її диференціація	24
4.	Основні принципи організації освіти в Україні	27
5.	Закон України «Про загальну середню освіту»	27
6.	Національна доктрина розвитку освіти (витяг)	30
7.	Концепція 12-річної загальноосвітньої школи (витяг)	32
Тема 2 .	Предмет педагогіки, її становлення як науки. Методи педагогічних досліджень	40
1.	Предмет педагогіки: визначення, стадії розвитку, історія формування як самостійної науки	40
2.	Визначення основних понять педагогіки	44
3.	Методологія педагогіки	46
4.	Структура педагогічної науки, її галузі	46
5.	Зв'язок педагогіки з іншими науками	47
6.	Методи науково-педагогічних досліджень	48
7.	Завдання педагогіки на сучасному етапі	50
Тема 3.	Розвиток та формування особистості	51
1.	Філософія і педагогіка про людину, особистість та її розвиток	51
2.	Три умови формування особистості підрастаючої людини	55
3.	Вікові етапи розвитку особистості школяра	56
4.	Роль діяльності, активності та спілкування в розвитку особистості	58
5.	Самовиховання — умова ефективності розвитку особистості. Превентивне виховання	61
6.	Перевиховання	64
7.	Диференційований та індивідуальний підходи в навчанні й вихованні дітей	67
	Запитання для самоконтролю	69
Тема 4.	Предмет дидактики, її завдання і досягнення на сучасному етапі	71
1.	Поняття про дидактику	71
2.	Основні поняття дидактики	73
3.	Історичний екскурс до вчень великих дидактиків	74
4.	Зв'язок дидактики з конкретними методиками	77

5. Здобутки дидактики на сучасному етапі розвитку школи	78
6. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу	79
7. Навчання радістю пізнання	83
8. Завдання сучасної дидактики	88
Тема 5. Педагогічний процес як цілісна система	90
1. Методологічні основи процесу навчання (суть, структура, закони)	90
2. Основні функції процесу навчання та шляхи їх реалізації	93
3. Двосторонній характер процесу навчання та його цілісність	95
4. Види навчання	100
5. Шляхи удосконалення процесу навчання	103
Тема 6. Закономірності та принципи навчання	106
1. Закони і закономірності в педагогіці	106
2. Загальні закономірності та їх роль у раціоналізації уроку	107
3. Конкретні закономірності — основа проектування уроку	108
4. Принципи навчання та дидактичні правила їх реалізації	110
Тема 7. Зміст освіти в національній школі	124
1. Наукові основи визначення змісту освітита шляхи його вдосконалення відповідно до Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту»	124
2. Історія реформування змісту шкільної освіти (з 20-х років XX століття)	128
3. Основні принципи реформування змісту сучасної шкільної освіти	131
4. Структура шкільного змісту освіти	134
5. Державні стандарти загальноосвітньої підготовки учнів	135
6. Характеристика навчальних планів, програм і підручників національної школи	140
7. Взаємозв'язок загальної, політехнічної і професійної освіти	143
Тема 8. Форми організації навчання	145
1. Класно-урочна система навчання, її суть та історія розвитку	145
2. Урок — основна форма організації навчально-виховного процесу	148
3. Позаурочні форми навчання	157
4. Форми організації трудової підготовки учнів у школі і профтехучилищі	160
5. Нетрадиційні форми навчання	161
Тема 9. Методи і засоби навчання	166
1. Поняття про методи, методичні прийоми та засоби навчання	166

2. Класифікації, дидактичні системи методів навчання.....	170
3. Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності	171
4. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності	178
5. Методи контролю і самоконтролю в навчанні	181
6. Засоби навчання	187
Тема 10. Учитель сучасної школи та його професіограма	192
1. З історії розвитку вчительської професії.....	192
2. Висловлювання видатних діячів освіти і культури про вчителя	196
3. Професіограма сучасного вчителя.....	200
4. Учитель як творець педагогічного процесу.....	204
5. Поради студентів-практиканту, молодому вчителю ..	210
Запитання для самоконтролю	212

Частина II Теорія і методика виховання 215

Тема 1. Суть процесу виховання	217
1. З історії демократичного виховання	217
2. Особливості сучасного виховання	220
3. Структурні елементи процесу виховання	221
4. Самовиховання: історія, теорія, методика.....	224
5. Перевиховання: історія, теорія, методика	227
6. Виявлення результатів виховання та шляхи підвищення його ефективності.....	230
Тема 2. Система національного виховання	231
1. Утвердження нового педагогічного мислення	231
2. Українська педагогіка й національне виховання	234
3. Сутність національного виховання (мета, завдання, принципи, зміст)	237
4. Оновлення змісту освіти, підвищення його виховного потенціалу	239
5. Українські виховні ідеали і традиції родинного, лицарського і козацького виховання.....	241
6. Природні та культурно-історичні чинники формування української душі, характеру, світогляду	244
7. Шляхи формування цілісної особистості громадянина України, реалізації Концепції національного виховання ..	245
8. Передовий досвід національного виховання школярів ..	246
Тема 3. Основні напрями діяльності класного керівника.....	250
1. З історії інституту класних керівників	250
2. Цільові програми діяльності класного керівника в нових умовах	253
3. Критерії готовності класного керівника до виховної роботи.....	259
4. Професіограма класного керівника	260
5. Робота класного керівника з формування учнівського колективу	263

6. Класний керівник — координатор виховних впливів школи, сім'ї, громадськості. Концепція «Сім'я і родинне виховання»	270
Тема 4. Форми організації виховної роботи	274
1. Підходи у вихованні як педагогічні категорії.....	274
2. Зміст позаурочної та позашкільної виховної роботи.....	277
3. Масові, групові та індивідуальні форми виховної роботи.....	278
4. Основні позашкільні заклади, нові підходи до організації їхньої роботи згідно Закону України «Про позашкільну освіту»	283
5. Дитячі і молодіжні організації та завдання школи щодо роботи з ними.....	285
6. Форми і методи соціалізуючого впливу школи та позашкільних дитячих закладів.....	288
Тема 5. Методи виховання	307
1. Поняття про методи, методичні прийоми, засоби виховання та їх класифікації	307
3. Методи організації діяльності учнів і формування досвіду позитивної поведінки.....	311
4. Методи стимулювання позитивної поведінки і вихованості учнів	318
5. Методи контролю вихованості учнів та аналізу виховного процесу	319
Тема 6. Характеристика основних напрямів виховання	321
1. Зміст виховної роботи	321
2. Розумове виховання. Формування наукового світогляду.....	322
3. Моральне виховання	323
4. Трудове виховання	328
5. Система профорієнтаційної роботи з учнями	329
6. Економічне виховання	330
7. Естетичне виховання	331
8. Фізичне виховання учнів	333
9. Шляхи реалізації змісту виховання.....	335
Тема 7. Духовно-гуманістична спрямованість виховання та її реалізація в сучасній школі.....	337
1. Духовна спрямованість виховання	337
2. Цілісність і національна спрямованість виховання	342
3. Ідея духовно-гуманістичного виховання в теорії і практиці В. О. Сухомлинського.....	344
Запитання для самоконтролю	349
<hr/>	
Частина III Історія педагогіки	351
<hr/>	
Тема 1. Історія педагогіки як наука. Я. А. Коменський — перший творець самостійної гуманної педагогіки.....	353

1. Вивчення історії і теорії педагогіки — шлях до творчості вчителя.....	353
2. Поняття історії педагогіки	355
3. Гуманність педагогіки як тенденція її розвитку	357
4. Я. А. Коменський і сучасна педагогічна наука	358
Тема 2. Видатні зарубіжні представники гуманної педагогіки (XVIII—XX століття)	364
1. Гуманні погляди філософів і педагогів різних країн у XVIII—XX століттях.....	364
2. Ж.Ж.Руссо про виховання нової людини	369
3. Ідея розвитку особистості — велике відкриття І. Г. Песталоцці.....	371
4. Основні ідеї педагогічної творчості А. Дістервега	372
5. Світове значення педагогічних систем М. Монтесорі, С. Френе, Р. Штайнера	374
Тема 3. К. Д. Ушинський — основоположник наукової педагогіки і народної школи в Росії. Педагогічні погляди Л. М. Толстого.....	383
1. Значення творчості К. Д. Ушинського	383
2. Життя та діяльність К. Д. Ушинського (1824—1871)	386
3. К. Д. Ушинський про народність освіти	390
4. Дидактичні поради і рекомендації К. Д. Ушинського.....	391
5. К. Д. Ушинський про моральне виховання	392
6. Підручники «Родное слово» і «Детский мир»	394
7. К. Д. Ушинський про вчителя-вихователя	394
8. Послідовники К. Д. Ушинського. Педагогічні погляди Л.М.Толстого	395
Тема 4. Українська педагогічна думка та її видатні представники	398
1. Успіхи української системи виховання в епоху великого національного відродження в XVI—XVIII ст.....	398
3. Українська етнопедагогіка	401
4. Педагогічні погляди видатних представників української просвіти.....	403
5. Завдання української педагогіки на сучасному етапі.....	411
Тема 5. Педагогічна діяльність і творча спадщина А. С. Макаренка	414
1. Вступ. А. С. Макаренко — видатний педагог-новатор ..	415
2. Життя, педагогічна і громадська діяльність А. С. Макаренка	417
3. Педагогічні погляди А. С. Макаренка	425
4. Розвиток ідей А. С. Макаренка в теорії виховання	431
5. Педагогічні аспекти літературно-художньої спадщини А. С. Макаренка	434
Тема 6. В. О. Сухомлинський — видатний український педагог новатор.....	437
1. В. О. Сухомлинський — прекрасний педагог, добротворець	438
2. Ідеї В. О. Сухомлинського та їх здійснення	442

	3. В. О. Сухомлинський — майстер унікального експерименту	447
	4. В. О. Сухомлинський про розумове виховання	450
Тема 7.	Актуальні проблеми зарубіжної педагогіки.	
	Освіта в Японії.....	459
	2. Стан міжнародної освіти. Шкільні реформи у високорозвинених країнах	462
	3. Загальноосвітня школа	465
	3. Освіта в Японії та її зв'язок з життям	469
Тема 8.	Традиції та нові цінності в системі освіти США, Канади, Великобританії та інших зарубіжних країн (80—90-і роки)	473
	1. Усвідомлення пріоритетності освіти у США	473
	2. Шкільні реформи в зарубіжних країнах. Модульне навчання.....	474
	3. Зміни в освіті США за останні 15 років	476
	4. Освіта в Канаді	481
	5. Реформа шкільної освіти у Великобританії	482
	6. Особливості шкільних реформ у Франції, Німеччині, інших зарубіжних країнах	485
Тема 9.	Дванадцятирічна освіта: реалії і перспективи	487
	1. Упровадження дванадцятирічної освіти в Україні та Росії	487
	2. Структура і зміст шкільної освіти у країнах Європи.....	490
	3. Середня освіта у Сполучених Штатах Америки.....	494
	4. Оцінювання успішності учнів у зарубіжній школі	497
	Питання для самоконтролю	509

Частина IV Школознавство 513

Тема 1.	Наукові основи управління сучасною школою	515
	1. Суть процесу управління, його структура	515
	2. Принципи управління освітою і школою	517
	3. Органи освіти: їхні функції і структура.....	518
	4. Управління школою. Функції управління та функції керівників школи	519
	5. Громадське самоврядування в школі. Рада школи	525
	6. Організація внутрішкільного контролю.....	527
Тема 2.	Методична робота з учителями	530
	1. Значення методичної роботи з учителями та її суть	530
	2. Наукові основи організації методичної роботи	535
	3. Організація методичної роботи на діагностичній основі	536
	4. Традиційні та нетрадиційні форми методичної роботи	537
	5. Передовий досвід використання активних форм методичної роботи на Рівненщині.....	542
Тема 3.	Передовий педагогічний досвід та система роботи з ним	550

1. Педагогічний досвід як єдність теорії і практики	551
2. Види педагогічного досвіду	552
3. Загальні критерії передового педагогічного досвіду.....	559
4. З історії передового педагогічного досвіду та моди на нього	561
5. Система роботи з передовим педагогічним досвідом ..	566
6. Управління процесом упровадження передового педагогічного досвіду, досягнень педагогічної науки	568
Висновки	570
Тема 4. Нові тенденції в розвитку теорії і практики освіти й виховання в Україні. Стратегічний менеджмент освіти України	571
1. Найзначніші показники кризового стану виховання молоді.....	571
2. Реформування освіти в Україні на різних рівнях	573
3. Зміна мети та кінцевих результатів виховання.....	574
4. Кваліметричне вимірювання ступеня гармонійності розвитку учнів.....	576
Тема 5. Інноваційні педагогічні технології на зламі тисячоліть.....	592
Вступ	592
1. Визначення педагогічної інновації та педагогічної технології; перелік інновацій	598
2. Нові технології навчання та виховання.....	602
3. Суть, передумови та етапи становлення системи розвивального навчання	611
4. Методи навчання: традиції і новації	617
5. Витяг із положення «Про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності»	633
6. Список рекомендованої літератури з теми: «Інноваційні педагогічні технології на зламі тисячоліть».....	639
Питання для самоконтролю	641
Додатки.....	643
Література	661

Звернення до студентів

Дорогі студенти!

Ви обрали професію, вище від якої, як говорив видатний слов'янський педагог Я. А. Коменський, нічого не може бути під сонцем. Крилатими стали і слова І.Франка «Учителем школа стоїть». Великий педагог К.Д.Ушинський розумів педагогіку, як служіння народові: «Готувати уми! Сіяти ідеї! Ось наше призначення... Відкиньмо егоїзм, працюймо для нащадків! Збудімо вимоги, вкажімо розумну мету, відкриймо засоби, розбурхаймо енергію — діла з'являться самі».

Школа сьогодні як розтривожений вулик, вона в енергійних пошуках нових шляхів навчання, прищеплення учням навичок самостійного мислення, гуманізації людських відносин. Скільки ідей, пропозицій, шкільних проектів! Учителі й учні не хочуть бути пасивними спостерігачами. Сьогодні клас чутливо прислуховується до того, що відбувається у всьому світі. Мільйони вчителів у всіх куточках земної кулі вчать і виховують мільярди людей, вирішують проблеми глобальної освіти й виховання: розвивають критичне мислення, виробляють власний погляд на світ і повагу до поглядів інших людей; прищеплюють навички ефективного спілкування; збуджують інтерес і повагу до культурних надбань усіх народів; сприяють утворенню нового гуманістичного бачення світу в усій його різноманітності та єдності, нового способу діяльності; виробляють вміння творчо працювати, вирішувати різноманітні проблеми; формують бачення самого себе у взаємозалежності з іншими людьми. Культура, наука, суспільство визначають поступальний рух усього людства, а вчитель є керманічем цього руху. Вибрати шлях учителя — означає вибрати шлях пошуку, постійного неспокою, незвичайної вимогливості до себе, шлях наполегливої щоденної праці.

Професійна діяльність учителя починається з вивчення педагогіки. Педагогічна наука допоможе Вам стати справжнім Учителем. Педагогічна наука — це скарбниця багатоговікового досвіду навчання й виховання підростаючих поколінь, результат багаторічних досліджень закономірностей формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Знання закономірностей навчання й виховання, оволодіння формами і методами цієї діяльності — основа педагогічної майстер-

ності, розвитку педагогічного мистецтва. Знання педагогічної науки допоможе Вам уникнути багатьох помилок у важкій справі навчання, виховання і розвитку дітей, допоможе вибрати оптимальні рішення. Оволодіваючи педагогічною наукою, студент використовує досвід своїх попередників, йому відкриваються широкі горизонти, нові шляхи в досягненні великої мети формування особистості нового типу.

Пропонований Вам навчальний посібник «Педагогіка. Курс лекцій», розроблений автором на основі багаторічного педагогічного та вузівського досвіду роботи, зорієнтований на те, щоб збагатити студентів педагогічними знаннями, допомогти оволодіти вміннями ефективно організації навчально-виховного процесу, закласти основи нового педагогічного мислення, розвивати здатність до співпраці і співтворчості з учнями, оптимізувати підготовку до заліків, іспитів, семінарських занять.

Курс лекцій з педагогіки відповідає новій навчальній програмі, за основу взято нормативні документи про систему освіти в Україні, педагогічні словники, хрестоматії, енциклопедії, матеріали педагогічних досліджень, монографії, наукові праці Н. Д. Никандрова, М. Д. Ярмаченка, Ю. К. Бабанського, М. М. Поташника, І. П. Підласого, О. Я. Савченко, навчальні посібники з педагогіки В. М. Галузинського і М. Б. Євтуха, М. М. Фіцули та інших спеціалістів у галузі педагогіки.

З цього посібника Ви зможете дізнатися про історію руху до гуманної педагогіки, педагогічні погляди і діяльність найвидатніших її представників, традиції і сучасні тенденції в освіті ведучих країн світу. Досить глибокі за змістом лекції з теорії і методики навчання і виховання, самовиховання, перевиховання, управління цими процесами. Є підстави думати, що неабиякий інтерес у Вас викличуть лекції про оновлення змісту освіти й виховання в сучасних навчально-виховних закладах, про гуманізацію, диференціацію, індивідуалізацію навчального і виховного процесів, про інноваційні педагогічні технології, нові підходи до розвитку творчих здібностей учнів, стратегію менеджменту освіти України.

Кожна лекція має план, список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання деяких питань, у кінці кожного розділу додаються питання для самоконтролю, завдання практичного характеру. У цьому посібнику досить повно висвітлено програмний матеріал з педагогіки та основні проблеми сучасної освіти й виховання. Викладачі та студенти можуть доповнювати лекції своїми доробками щодо змісту і методики.

Дорогі студенти! Будьте активнішими, відповідальнішими і творчими. У Ваших руках наше майбутнє, наше двадцять перше століття. Пам'ятайте, що виховати особистість може лише особистість. То ж виховуйте своєю особистістю, своїми знаннями і любов'ю, своїм відношенням до світу.

З глибокою повагою автор,
доцент, кандидат педагогічних наук

Максимюк С. П.

Частина 1

Загальні основи педагогіки. Дидактика

1. Стан освіти в Україні та нові нормативні документи про її організацію і реформування.
2. Предмет педагогіки та її становлення як науки. Методи педагогічних досліджень.
3. Розвиток та формування особистості.
4. Предмет дидактики, її завдання і досягнення на сучасному етапі.
5. Педагогічний процес як цілісна система.
6. Закономірності та принципи навчання.
7. Зміст освіти в національній школі.
8. Форми організації навчання.
9. Методи і засоби навчання.
10. Учитель сучасної школи та його професіограма.

Тема 1

Стан освіти в Україні та нові нормативні документи про її організацію і реформування

1. Стан освіти в Україні.
2. Глобальна освіта й українська школа.
3. Система освіти в Україні та її диференціація.
4. Основні принципи організації освіти в Україні.
5. Закон України «Про загальну середню освіту».
6. Національна доктрина розвитку освіти.
7. Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи.

Література: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11.

1. Стан освіти в Україні

Освіта в Україні нині перебуває у складних соціально-економічних умовах. Відповідно до Указів Президента України «Про реформування вищої освіти» (1995 р.), «Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти» (1996 р.), «Про поліпшення функціонування загальної середньої освіти» (1998 р.) запроваджується структурна перебудова системи освіти, багатоканальний механізм фінансування освіти, нові нормативні документи (базовий навчальний план для загальноосвітніх навчальних закладів, проекти державних стандартів для вищої, загальної середньої та професійно-технічної освіти, закони «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо підтримки обдарованої молоді»).

Нині в Україні навчається понад 6 млн школярів, 2,4 млн студентів, 1 млн дошкільнят, 0,25 млн учнів у ПТУ, працює 600 тис. учителів. В освітянській галузі в даний час недостатньо розв'язуються такі проблеми, як нестабільність і обмеженість фінансування навчальних закладів, соціальний захист педагогів, занепад матеріальної бази, обмеження видання підручни-

ків. В особливо складних умовах працює сільська школа. На 28,9 тис. населених пунктів — 14,9 тис. шкіл, із них 2,8 тис. потребують капітального ремонту, а майже 800 шкіл — аварійні. У сільській місцевості в закладах нового типу навчається лише кілька тисяч школярів, тоді як у тисячі міських ліцеїв, гімназій, колегіумів — 200 тис. учнів.

Серйозною проблемою є те, що продовжують закриватися дошкільні заклади, у багатьох областях немає загальноосвітніх санаторних шкіл.

Гострою є проблема педагогічних кадрів. У загальноосвітніх школах не вистачає 8 тис. вчителів української та іноземних мов, математики та інформатики. Водночас триває скорочення педагогічних працівників.

Потребує вдосконалення система виховної роботи з учнівською та студентською молоддю, їх соціального захисту, насамперед сиріт і дітей із малозабезпечених сімей. Зростає кількість дитячих захворювань.

Запровадження з 1 вересня 2000 р. семестрового навчання, 12-бального оцінювання навчальних досягнень учнів, тематичного обліку знань, збільшення тривалості канікул розширює можливості для гуманізації та демократизації шкільного життя.

Перехід із 1 вересня 2001 року на нову структуру та 12-річний термін здобуття повної загальної середньої освіти буде здійснюватися в три етапи: перший розпочався у вересні 2001 року, другий — із 2005 р. з переходом учнів в основну школу, третій — із 2007 р. з переходом у старшу профільну школу. Усе це потребує значної підготовки: оновлення та стандартизації змісту освіти, паспортизації приміщень, розробки завдань, тестів для стандартизації контролю знань та вмінь учнів, перепідготовки вчителів та керівників навчальних закладів (організації для вчителів «експрес-курсів» в інститутах післядипломної педагогічної освіти, дистанційного навчання, консультацій у телефонно- та факсо-режимі, реалізації програми комп'ютеризації та інформатизації сільської школи тощо). Є проблеми зі шкільною формою, навчальними книгами, фаховими журналами та методичною літературою, наочними посібниками, змінами у структурі та змісті роботи ліцеїв, гімназій, колегіумів, удосконаленням педагогічного середовища, розвантаженням школярів, запровадженням нової системи оцінювання знань тощо.

Лише через ієрархію ціннісних підходів — людина (особистість) — народ (культура, історія, освіта) — держава (суспільство) — можлива успішна реалізація громадянського ви-

ховання, передача суспільного досвіду життєдіяльності, розвиток творчих здібностей молодого покоління.

2. Глобальна освіта й українська школа

Два десятиліття тому з'явилася концепція глобальної освіти, суть якої полягає в таких педагогічних завданнях:

- ◇ сформувати в учнів розвинене критичне мислення, сприяти виробленню власних поглядів і поваги до позицій інших людей;
- ◇ прищепити їм навички ефективного спілкування, які дають можливість вступати в контакт з усіма людьми незалежно від їхніх особистісних характеристик і уникати конфліктних ситуацій;
- ◇ збудити інтерес і повагу до культурних надбань усіх народів, прагнення зрозуміти найважливіші, специфічні й загальні характеристики цих культур;
- ◇ розширити можливості для вивчення в школах іноземних мов та культур країн;
- ◇ сприяти утворенню нового гуманістичного бачення світу в усій його різноманітності та єдності, нового способу діяльності, завдання якого — зберегти хистку рівновагу в системах «Людина — Природа», «Людина — Суспільство», «Людина — Людина»;
- ◇ виробити вміння творчо працювати, розв'язувати різноманітні проблеми, прогнозувати ситуації;
- ◇ сформувати бачення самого себе у взаємозалежності з іншими, розуміння необхідності враховувати потреби, пріоритети та цінності індивідів, груп людей, націй.

Зважаючи на ці завдання, можна визначити і головні складові змісту глобальної освіти:

1. Загальнолюдські цінності та культури різних країн.
2. Глобальні системи (економічні, політичні, екологічні тощо).
3. Глобальні проблеми (права людини, збереження миру, охорона довкілля тощо).
4. Світова історія (походження та історичний розвиток різних культур і цінностей, контакти і взаємовплив культур народів, еволюція глобальних систем — передісторія нинішніх глобальних проблем).

Характер вивчення цих питань потребує спільних роздумів, одночасного занурення в різні науки, правильної оцінки потенційних можливостей учнів. Тут неможливе застосування традиційних форм організації навчального процесу. А тому кожен учитель має розв'язувати педагогічні проблеми, які потребують якісно іншої підготовки, нової кваліфікації.

Базові принципи філософії глобальної освіти в Європі почали стверджуватися після Другої світової війни. Так, у тоталітарній Німеччині перебудова індивідуальної свідомості відбувалася за допомогою освітньої політики «подолання минулого», яка проводилася з німецькою педантичністю два десятиліття (50—60-і роки). Головним орієнтиром цієї політики було повернення Німеччини у світову культуру, визнання ідеологічної та політичної неспроможності націонал-соціалізму. Причому широке звернення до світового культурного багатства стало і найнадійнішим способом маніфестації національної самобутності.

Перед Україною також постала потреба проведення політики подолання минулого у всіх сферах життя і, зокрема, у сфері освіти. Наша система освіти, потрапивши на сім десятиліть у провалля комуністичного режиму, втратила час, застрягла в минулому. Але шукаємо спосіб наздогнати час, надолужити втрачене. Для цього необхідно якомога швидше інтегруватись у світове освітнє співтовариство, що дасть можливість поглянути на самих себе чужими очима, приєднатися до спільного пошуку шляхів побудови нової освіти.

Необхідність докорінного реформування освіти продиктована такими трьома групами факторів.

По-перше, падіння «залізної завіси», якою тоталітарний режим відгороджував Україну від цивілізованого світу, зробило можливим приєднання нашої держави до інтеграційних процесів у міжнародній економіці, а це вимагає включення української освіти до єдиного загальноосвітнього простору, що дасть змогу *формувати українця і громадянина світу*.

По-друге, розвінчується міф про «найкращу у світі радянську систему освіти», стверджуються критичні погляди на реальність, а це створює передумови для послідовного проведення політики «подолання минулого» в усіх сферах шкільного життя.

По-третє, у нас розпочинається перехід до нової стадії розвитку цивілізації — постіндустріального (інформаційного) суспільства, а це призводить до кризи старої моделі освіти, яка в умовах України накладається на загальну кризу в суспільстві. Така криза у квадраті (криза освіти в кризовому

суспільстві) украй ускладнює ситуацію в навчальних закладах, спонукає до рішучих дій для виходу з освітньої катастрофи. Тому потрібне послідовне, негайне й рішуче проведення радикальної трансформації шкільної освіти, яка повинна перейти від стадії зрушень до глибоких структурних та системних реформ.

Головні напрями змін можна окреслити так:

1. *Подальша геуніфікація школи*, що ґрунтується на визнанні права наших громадян мати різні освітні інтереси і право кожної школи вчити по-різному, мати власне обличчя, свою філософію освіти і концепцію розвитку.
2. Продовження демократизації всіх сфер шкільного життя, починаючи з відмови від авторитарної педагогіки на уроці та закінчуючи ліквідацією командно-адміністративних методів управління школою.
3. Початок процесу *масової демонаполізації* освіти, який означає «роздержавлення» навчального закладу, перехід до загальнонаціональної, громадсько-державної школи.
4. Продовження децентралізації управління системою освіти (розширення прав місцевих освітніх органів влади й окремих навчальних закладів та децентралізація освітніх одиниць, яка призведе до ліквідації гібриду «школа I—III ступеня»).
5. Подальша «декомунізація» школи, яка передбачає відмову від жорсткого ідеологічного контролю за роботою навчального закладу, поступовий відхід від «радянської» моделі школи, формування нової філософії освіти, нового стилю педагогічного мислення.

У світовому освітньому просторі Україна не повинна бути «озоною діркою», про це має подбати світове освітнє співтовариство. Ми не повинні ставити утопічного завдання: зробити українську шкільну освіту такою, якою вона є, наприклад, у США. Українська освітня реальність вимагає вироблення власного механізму інтеграції здобутків освітньої педагогічної думки з традиціями національної школи, особливостями національного менталітету. Для нас особливе значення має вивчення зарубіжного досвіду функціонування поліетнічної освіти, стажування директорів навчальних закладів у західних школах, фінансова допомога для розширення можливостей брати участь у міжнародних педагогічних конференціях, для передплати іноземних педагогічних видань тощо. Нам украй потрібна міжнародна експертиза української системи шкільної освіти, щоб протидіяти освітянським чиновни-

кам, озброєним застарілим механізмом централізованого управління школою. Існує й проблема захисту вітчизняного освітнього простору від експансій деяких зарубіжних організацій (особливо релігійних). Ми не повинні руйнувати чи не єдине досягнення радянської влади у сфері освіти — встановлення її світського характеру (такий характер має державна освіта у багатьох країнах Заходу).

Водночас, попри всі наші проблеми, ми можемо запропонувати для міжосвітнянського обміну унікальну меташколу — школу розвивального навчання, школу-парк, школу діалогу культур, школу радості, педагогіку співпраці, модульну систему навчання. Ці та інші зразки творчого пошуку вчителів пострадянського освітнього періоду базуються на педагогічних концепціях і підходах глобальної освіти. У нас були і є яскраві постаті педагогів, які можуть багато чого внести до скарбниці світової педагогічної думки. Дедалі більше й більше українських керівників шкіл залучаються до боротьби за нову освіту, за педагогіку без кордонів.

На Міжнародній конференції «Керівництво глобальною освітою», яка відбулася 23—26 липня 1997 р. в м.Бостоні (США), лейтмотивом була думка: «ми живемо в єдиному світі, який долає бар'єри на шляху до подальшої інтеграції, тому керівники навчальних закладів повинні бути лідерами змін не лише в школі, а й у суспільстві, бо тільки так можна створити сприятливі передумови для подальшого утвердження глобально орієнтованої моделі школи».

Делегати з'їзду, порушуючи проблему світового освітнього процесу, висловлювали такі думки:

1. Учителі повинні концентрувати увагу не тільки на інформаційних технологіях навчання, а й на реалізації основних основ формування світогляду сучасного учня — на ідеї прав людини. Необхідно створити всесвітню освіту з прав людини. Мета цієї освіти — виховати молодь соціально освіченою, навчити сприймати світ таким, яким він є, знайти в ньому своє найважливіше місце, зрозуміти, як кожен може змінити життя на краще. Освіта з прав людини повинна бути окремим предметом у школі, і вона має проїмати увесь освітній процес. Це повинна бути розвивальна освіта, яка передбачатиме розвиток уявлень, цінностей, а не сухе цитування декларацій (Ірландія).
2. Потрібно створити однакові можливості дітям, щоб вони успішно розвивалися і сприяли прогресу в майбутньому. Усі повинні працювати разом у сфері технології освіти, адже нині 70% учителів світу досі не користуються ком-

- п'ютерами. Ніхто в цю інформаційну епоху не повинен залишатися позаду (США).
3. Обмін студентами та викладачами не справляє значного впливу на школу в цілому. Передавання ідей, технологій навчання, підручників також бажає кращого, бо досі це помітно не вплинуло на російську систему освіти. Використання досвіду голландських колег у створенні навчальних курсів, спрямованих на боротьбу з наркоманією та планування сім'ї, було досить ефективним. Найрезультативніший шлях співпраці, коли освітяни з різних країн разом розв'язують спільні проблеми. Наприклад, російсько-британська програма підготовки директорів шкіл (Росія).
  4. Якщо кожен педагог і навіть лаборант не буде прикладом того, як треба вчитися, годі й сподіватися, що в учнів з'явиться орієнтація на безперервну освіту впродовж усього життя. Головне завдання — «відкрити» кожного учня, знайти в ньому щось особливе і неповторне, навчити працювати у сфері його інтересів. Шляхи входження педагога в таке поле інтересів можуть бути такі: «відкривати душі» замкнених дітей за допомогою колективної роботи в групах; інформативно-комунікативна технологія; використання незвичайних комунікативних можливостей Інтернет; спільне обговорення процесу навчання, його принципів та глибоке вивчення досвіду колег (Великобританія).
  5. Нам треба вчити учнів визначати мету свого життя, шляхи її досягнення, формувати вміння йти на ризик, виявляти свої творчі здібності. Уже в найближчі десять років настане новий Ренесанс людства, і освіта відіграватиме вирішальну роль у цьому процесі. Процес навчання має здійснюватись упродовж усього життя людини, великого значення набуває розвиток емоційного інтелекту, духовної сфери, зростає мотиваційна роль освіти (США).
  6. Менеджмент учить нас, освітян, різних стратегій і методик, які ми переносимо до класної кімнати. У кожній країні потрібне цілеспрямоване виховання більшої толерантності та неупередженості своїх громадян у ставленні до іноземців, які, наприклад, зробили значний внесок у культурний розвиток рідного міста учнів (Німеччина).
  7. Освіта в арабському світі далека від стандартів розвинутих країн. Тут високий рівень неписьменності, який досягає 50 %: у Йорданії — 20 %, Сомалі — 76 %, Судані —

73 %, у нафтодобувних державах — близько 30 %. Система викладання, коли дітям просто «забивають» голову лавиною фактів та готових знань, не розвиває в учнів критичного мислення. Щоб змінити ситуацію, потрібні висококваліфіковані вчителі, обладнання та підручники, класи з невеликою наповнюваністю учнів, у яких педагоги змогли б забезпечити індивідуалізацію навчання (Ліга арабських країн).

8. Фінляндія — країна з високими стандартами життя. Науково-дослідницькі роботи, освіта і впровадження передових технологій є пріоритетними сферами. Країна лідирує в багатьох напрямках розвитку інформаційних технологій (телекомунікації, мобільний зв'язок, поширення мережі Інтернет та ін.). Ці успіхи стали можливими насамперед завдяки інвестуванню освіти, витрати на яку становлять 6,5% внутрішнього продукту Фінляндії. Загальноосвітня школа — це дев'ятирічна система, яка забезпечує обов'язкову освіту всіх дітей шкільного віку, починаючи від 7-и років. Після закінчення цієї школи 93% учнів продовжують освіту у вищих або канікулярних школах. Освітню політику в країні визначає Національна рада, а Міністерство освіти її проводить. До радикальних змін у шкільній системі освіти належать: а) національний навчальний план, який визначає лише загальну структуру навчання; б) під час оцінювання результативності навчання аналізується не лише освітній процес, а його забезпечення, не лише кількісні результати, а й діагностика розвитку неординарних здібностей; в) мотивація навчання; г) відсутність системи централізованого контролю (Фінляндія).
9. Дівчата, які закінчують загальноосвітню школу, мають кращі знання, ніж хлопці. Існують відмінності між учнями протилежної статі, тому потрібно шукати нові способи навчання та розробляти ефективні програми розвитку чоловічих якостей у хлопчиків. У претендентів на робочі місця роботодавці цінують грамотність та комунікативність. Потрібно перебудувати школу відповідно до цих вимог життя: збагатити навчальні плани і програми пріоритетними для хлопців видами діяльності; розвивати «критичне навчання» в школах; запроваджувати програми, в яких домінує принцип виховання чоловічих якостей; організувати діяльність хлопчиків у дусі змагання; урахувати особливості психології хлопців (загострене відчуття справедливості, болюча реакція на критику з боку жінок). В Австралії є унікальна Хейтс-школа, що займає територію 14 гектарів на вершині невеликої гори, вона

поєднує в собі три типи шкіл, у яких навчаються учні від 4 до 19 років: початкову, середню, старшу. Школа велика (близько 1400 учнів), має розгалужену структуру управління: менеджер (керуючий справами), директори кожного типу шкіл, координатори (старші вчителі), які відповідають за виконання програм і завдань школи, комп'ютерний лідер, адміністратор. В основу організації життя школи покладені такі принципи: створення родинних груп, організація одностатевих класів, спільне викладання (два вчителі на клас, на одному уроці поєднуються кілька предметів), постійне перебування учнів в одній і тій самій кімнаті (Австралія).

10. Основу успішного розвитку школи становлять: а) сильне керівництво директора, насамперед у визначенні плану дій; б) ефективна діяльність середньої ланки управлінців, які є двигуном будь-якого навчального закладу; в) обізнаність педколективу зі стратегією вдосконалення роботи школи; г) розуміння кожним учителем основних завдань з удосконалення стандартів у своїх школах; д) тісний зв'язок школи і батьків; е) добра поведінка та відвідування школи учнями; ж) ефективне фінансове управління навчальним закладом.

Традиційно кожного року в листопаді національна преса Великобританії друкує інформацію про досягнення учнів, надає можливість кожній школі порівняти себе з 25% кращих шкіл такої ж категорії; щороку школи друкують свої цілі та звіти (Великобританія).

11. У Новій Зеландії перед директором звітує в письмовій формі старший учитель і той педагог, діяльність якого перевіряється. Оцінюється механічна робота вчителя (виставлення оцінок, використання обладнання) та ефективність підготовки, викладання, організація класу. В анкеті самоперевірки, яка подається директору раз на півроку, учителі досить чесно та об'єктивно оцінюють свою діяльність, повідомляють, як їм може допомогти школа та як вони самі підвищуватимуть свій рівень. Крім того, характеристику на вчителя складає також заступник директора. Директор обговорює з учителем ці характеристики, визначає завдання професійного розвитку; досягти поставлених цілей педагогові допомагає шкільний комітет з професійного розвитку. Крім викладацької роботи, учитель працює і як класний керівник. У класи об'єднуються діти різних вікових груп (Нова Зеландія).

3. Система освіти в Україні та її диференціація

Система освіти — це сукупність навчальних і навчально-виховних закладів, які відповідно до законів забезпечують загальну середню і вищу освіти, здобуття спеціальності або кваліфікації, підготовку або перепідготовку кадрів для економіки й культури.

До 1918 року в Україні існувала система формальної та матеріальної освіти. До нижчого рівня належали сільські, земські або церковно-парафіяльні школи, де навчали дітей (у межах 2—3 класів) письма, лічби, читання, Закону Божого. На середньому рівні формальній освіті відповідали гімназії в містах, які готували з числа забезпечених городян службовців, чиновників або абітурієнтів до вступу у вищі чи середні навчальні заклади. *Формальною* вона називалася тому, що вивчалися предмети, які не завжди мали практичне значення, спиралися на механічне запам'ятовування матеріалу. Особливо формальними були латинська й давньогрецька мови, бо людині середнього рівня вони нічого не давали. До вищого рівня належали університети, які надавали переважно гуманітарну освіту.

Матеріальну освіту надавали в реальних (спеціально для виробництва) і в комерційних (купці, економісти) училищах, технікумах, політехнічних інститутах. Існували також у незначній кількості духовні та учительські семінарії. Загальної письменності не було. Царизм ніколи не вважав за потрібне давати освіту всьому народу. Рідну мову українців, яку тоді називали «малоросійським діалектом», взагалі забороняли, з чим завжди боролися українські прогресивні діячі.

У 1919 році, проголошуючи нову школу, вважали, що це шкільна община — комуна. У 30-х роках вийшло кілька постанов про відновлення у школі класно-урочної системи, предметний поділ викладання змісту освіти, про гімназії, пільги вчителям, обов'язки класного керівника. Експерименти вчителів були розкритиковані й заборонені.

У 20—30 роках українська школа переживала період бурхливого національного оновлення. Система народної освіти в Україні була схвалена Всеукраїнською нарадою у справах освіти і становила: дошкільні заклади (для дітей 3—8 років — це садочки і майданчики), школа I ступеня (8—12 років), школа II ступеня (12—15 років), а також ФЗУ (учнівство) та технікуми. Із 1930 р. запроваджувалося обов'язкове *початкове навчання*, а з 1934—1935 рр. — *семирічне, розвивалися середні*

школи, профтехучилища, технікуми в містах і райцентрах, удосконалювалось управління — з'явилося МО України.

З прийняттям Закону «Про освіту» (1996 р.) до вищих навчальних закладів віднесено коледжі, технікуми, училища (педагогічні, музичні, культурно-освітні); середню спеціальну освіту ліквідовано, тобто зроблено крок до світових стандартів. Згідно із Законом «Про освіту» система освіти в Україні поєднує: дошкільне виховання, загальну середню освіту, професійну освіту, вищу освіту, післядипломну підготовку, аспірантуру, докторантуру, підвищення кваліфікації, перепідготовку, позашкільне навчання і виховання, самоосвіту.

Загальноосвітня школа — базова ланка в системі неперервної освіти громадян України. Вона повинна дати якісну середню освіту і можливість свідомо вибрати вищий навчальний заклад, технікум чи ПТУ або здобути професію на виробництві.

Базова середня освіта — це суспільно необхідний рівень знань, трудових умінь, культурного розвитку, самостійного мислення, уміння постійно збагачувати знання, здатність адаптуватися до підвищення кваліфікації, змін у праці у зв'язку з НТП, активно брати участь у суспільному житті.

У Законі «Про освіту», «Положенні про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад» зазначено про триступеневу школу:

I ступінь — початкова школа (3 роки);

II ступінь — основна школа (5 років);

III ступінь — середня загальноосвітня школа (2—3 роки).

I ступінь. Початкова освіта повинна забезпечувати всім учням необхідний рівень інтелектуального розвитку, давати елементарні знання з основ наук, формувати в них навчальні й загальнотрудові навички, викликати інтерес до художньої та технічної творчості, залучати до суспільно корисної праці.

Предмети мають інтегративний характер, дають загальне уявлення про природу, суспільство, людину, працю. Ця школа забезпечує *початкове* становлення особистості дитини, виявляє і розвиває її здібності, формує бажання і вміння вчитися, створює умови для самовираження дитини в різних видах діяльності.

II ступінь. Основна базова освіта. Спирається на сформовані в початковій школі знання, уміння, забезпечує учням систематичні знання основ наук, гарантує їх взаємозв'язок, системність, комплексність, тобто закладає основи загальноосвітньої підготовки, необхідні для продовження загальної професійної освіти чи для початку самостійної трудової діяльності. Ця освіта забезпечує розвиток світоглядних, етич-

них, творчих якостей особистості, її нахилів, здібностей до соціального самовизначення.

Основна освіта забезпечує рівень навчальних досягнень, визначений державним стандартом з урахуванням національно-культурних потреб, індивідуальних інтересів.

III ступінь. Середня освіта забезпечує завершення загальноосвітньої підготовки на основі широкої та глибокої диференціації навчання, максимально сприяє формуванню ціннісних орієнтацій і громадянської позиції учнів, їхнього загальнокультурного рівня, художніх і технічних здібностей, наукового світогляду і політехнічного кругозору, високої моральності, громадянськості, почуття національної самосвідомості.

Для учнів, які до закінчення 9 класу не визначилися з профілем навчання, зберігається загальнокультурна підготовка. *Трудова* підготовка організовується з урахуванням обраного учнями профілю навчання та місцевих умов.

Трудове навчання у школі III ступеня не передбачає професійної підготовки учнів. Але за наявності умов, бажання учнів і батьків, зацікавлених підприємств за рішенням ради школи може вводитися професійне навчання, *не обов'язкове для всіх учнів*.

Загальноосвітні школи можуть функціонувати як ліцеї або гімназії згідно з положеннями про них.

Гімназії значно розширюють гуманітарну і загальнокультурну підготовку, поглиблюють вивчення іноземних мов. Вони мають 7 класів, які відповідають 5—11 класам загальноосвітньої школи. До гімназії зараховуються учні на конкурсній основі після закінчення 3—4 класів школи. Можуть бути гімназії з 1 по 5 клас із прогімназійними 1—4(3) класами.

Ліцеї надають розширену математичну, природничо-наукову та технічну підготовку. Вони мають 3 класи (9—11). Учнів зараховують на конкурсній основі після закінчення 8 класу.

Ліцеї та гімназії працюють за індивідуальними навчальними планами і програмами, які розробляють викладачі, працівники ВНЗ, науково-дослідних установ на підставі типових навчальних планів і програм. Затверджують ці документи органи народної освіти.

Колегіуми — заклади III ступеня філологічно-філософського та культурно-естетичного профілів.

4. Основні принципи організації освіти в Україні

- ◇ Доступність для кожного громадянина всіх форм і типів послуг, які надає держава;
- ◇ рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту і всебічного розвитку;
- ◇ гуманізація та демократизація;
- ◇ пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей над політичними і класовими інтересами;
- ◇ органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями;
- ◇ незалежність державної системи освіти від політичних партій, інших громадських і релігійних організацій;
- ◇ науковий і світський характер освіти в державних навчально-виховних закладах;
- ◇ інтеграція з наукою і виробництвом, взаємозв'язок з освітою інших країн;
- ◇ гнучкість і прогнозованість системи освіти;
- ◇ єдність і наступність системи освіти;
- ◇ безперервність і різноманітність системи освіти;
- ◇ відповідність освіти світовому рівню;
- ◇ поєднання державного управління і громадського самоврядування в системі освіти.

5. Закон України «Про загальну середню освіту»

Загальна середня освіта є основною ланкою в системі освіти України. Вона виконує дуже важливу соціально-культурну функцію відтворення духовного й інтелектуального потенціалу українського народу, є основою, на якій будується економічний потенціал держави.

У непростих соціально-економічних умовах система освіти продовжує реформуватися, адаптуватися відповідно до сучасних вимог суспільства, її вдосконалення відбувається з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду, надбань кращих учительських колективів, результатів педагогічних експериментів, що цілком відповідає міжнародним тенденціям розвитку освіти і сприяє інтеграції в європейський та світовий освітнянський простори.

Однак реформування загальної середньої освіти стримується труднощами перехідного періоду. У Законі України «Про освіту» відображено проблеми, які стосуються загальної середньої освіти. Проте ще досі залишається незадовільним стан матеріально-технічного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів, затримується виплата заробітної плати педагогічним працівникам, низька якість навчально-виховного процесу. Широка розгалуженість системи, велика різноманітність загальноосвітніх навчальних закладів за своїми функціями зумовили потребу створення Закону України «Про загальну середню освіту», у якому відображено структуру середньої освіти, специфіку типів загальноосвітніх навчальних закладів, організацію навчально-виховного процесу, права та обов'язки його учасників, кадрове забезпечення, функції державного стандарту освіти, участь у громадському управлінні загальною середньою освітою, повноваження центральних та місцевих органів виконавчої влади тощо.

Проект Закону готувала велика група фахівців, у ньому враховано близько 2500 пропозицій, які надійшли з областей, міст і сіл України після його публікації.

Закон складається з 46 статей, їх поділено на XI розділів. Їх зміст охоплює всі напрями діяльності навчальних закладів та установ, які забезпечують повну загальну середню освіту.

У загальних положеннях (ст. 1—7) більш детально конкретизовані завдання загальної середньої освіти та її системи, в них зазначається, що загальна середня освіта є *обов'язковою* основною складовою освіти, наголошено на єдності навчання і виховання, здобуття знань із формуванням національних цінностей українського народу. Уперше включено до системи загальної середньої освіти професійно-технічні та вищі навчальні заклади I—II рівнів акредитації, які поєднують професійну та загальноосвітню підготовку юнаків і дівчат.

У ст. 6 сказано, що всім громадянам незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах. Відповідальність за здобуття повної загальної середньої освіти неповнолітніми громадянами покладається на їхніх батьків чи опікунів, на інтернатні заклади, де вони виховуються.

Розділ «Загальноосвітні навчальні заклади» (ст.8—11) закріплює не тільки різноманітність загальноосвітніх навчальних закладів, а й специфіку їхньої діяльності. До загальноос-

вітніх навчальних закладів належать: початкова школа I ступеня (пропедевтичного спрямування); основна (базова середня) школа II ступеня з навчанням прикладного спрямування; старша (повна середня) школа III ступеня з навчанням переважно профільного спрямування; гімназія — заклад II—III ступенів гуманітарного профілю навчання; ліцей — заклад III ступеня природничо-наукового, технічного профілю і допрофесійної підготовки; колегіум — заклад III ступеня філологічно-філософського та культурно-естетичного профілів; спеціалізовані школи I—III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів і курсів; школи-інтернати, спеціальні школи, школи соціальної реабілітації; вечірні та заочні школи — заклади II—III ступенів; санаторні школи I—III ступенів; навчально-виховні об'єднання, комплекси; навчально-виробничі комбінати — професійні заклади III ступеня, які забезпечують допрофесійну підготовку та профорієнтацію. Загальноосвітні навчальні заклади можуть бути державної, комунальної та інших форм власності залежно від основного засновника (центрального чи місцевого органу виконавчої влади).

У розділі «Організація навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах» (ст. 12-16) пропонуються *нові підходи* до збільшення тривалості здобуття повної загальної середньої освіти, яка у більшості європейських країн складає 12—13 років. *Тому обов'язковий термін навчання 11 років є мінімально необхідним. Визначено нові терміни здобуття повної загальної середньої освіти за формулою 4 + 4 + 3.* Навчальний рік розпочинається 1 вересня і закінчується не пізніше 1 липня наступного року, тривалість навчального року в закладах I ступеня не може бути менше ніж *175 робочих днів*, а в закладах II—III ступенів — *190 робочих днів* без урахування часу на складання заліків та випускних іспитів, тривалість яких не може перевищувати трьох тижнів. Структура навчального року (за четвертями, півріччями, семестрами) та тривалість навчального тижня встановлюється загальноосвітнім навчальним закладом за погодженням із відповідним органом управління освітою.

У розділі IV «Учасники навчально-виховного процесу» (ст.18) підкреслено, що учасниками навчально-виховного процесу є не тільки учні, педагоги, спеціалісти та представники установ освіти, а й *батьки та представники підприємств, установ та організацій*, які беруть участь у навчально-виховній роботі. Цим самим підкреслюється, що школа й освіта — *всенародна справа*, а не монополія органів освіти.

У ст. 22 «Педагогічні працівники» визначено, що педагогічний працівник — особа, яка має відповідну освіту, належний рівень професійної підготовки, *забезпечує результативність* своєї роботи, володіє фаховою, психолого-педагогічною, загальною культурою, має високі моральні якості, хороше психічне та фізичне здоров'я. У ст. 36 законодавчо закріплено діяльність органів громадського самоврядування: опікунської ради, учнівського і батьківського комітетів, самоврядних об'єднань тощо.

У розділі V (ст. 28—32) «Державний стандарт загальної освіти» визначається зміст стандартів шкільної освіти, порядок їх розроблення та перегляду (один раз на 10 років). У ст. 32 подано види державної підсумкової атестації учнів — іспити, тестування, виконання творчих робіт, контрольні роботи. Стандартизація — це нове явище у національній системі освіти, воно не дозволяє некомпетентного втручання у зміст шкільної освіти, нав'язування предметів, збільшення кількості навчальних годин.

У ст. 33—37 визначені основні завдання управління системою загальної середньої освіти, повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

У ст. 40—41 відображено питання фінансово-господарської діяльності, матеріально-технічного та міжнародного співробітництва.

Прийняття Закону України «Про загальну середню освіту» забезпечить створення нової моделі загальної середньої освіти, введення в дію механізму її здобуття, еквівалентність загальної середньої освіти в Україні та інших країнах, досягнення чіткого розподілу повноважень центрального регіону органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, формування державно-громадського управління галуззю, поліпшення соціального захисту учнів та педагогів.

6. Національна доктрина розвитку освіти (витяг)

Національна доктрина розвитку освіти України є державним документом, який визначає стратегію й основні напрями її розвитку у XXI столітті.

Головна мета української системи освіти — створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління, здатні навчати-

ся упродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства.

Пріоритетами державної політики в розвитку освіти є:

- ◇ особистісна орієнтація освіти;
- ◇ створення рівних можливостей для дітей і молоді у здобутті якісної освіти;
- ◇ удосконалення системи неперервної освіти та освіти впродовж життя;
- ◇ розвиток україномовного освітнього і культурного простору;
- ◇ забезпечення освітніх запитів національних меншин;
- ◇ формування національних та загальнолюдських цінностей;
- ◇ формування через освіту здорового способу життя;
- ◇ забезпечення економічних і педагогічних умов для професійної самореалізації педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;
- ◇ упровадження інформаційних педагогічних технологій, розвиток бібліотечної справи, забезпечення доступності інформації, навчальної і довідкової літератури;
- ◇ створення індустрії навчальних засобів;
- ◇ створення ринку освітніх послуг;
- ◇ інтеграція української освіти в європейський та світовий освітній простір;
- ◇ гармонійне поєднання навчального процесу та наукової діяльності вищого навчального закладу;
- ◇ використання наукових результатів як бази і змісту навчання.

Освіта спрямована на втілення в життя *української національної ідеї*. Вона підпорядкована консолідації українського народу в *українську політичну націю*, яка прагне жити в співдружності з усіма народами і державами світу.

Освіта виховує громадянина і патріота України, прищеплює любов до української мови та культури, повагу до народних традицій. Вона підпорядкована формуванню системи національних інтересів як головних пріоритетів світоглядної культури особистості і разом із тим сприяє оволодінню багатствами світової культури, вихованню поваги до народів світу. Українська освіта має гуманістичний характер. Вона не допускає поширення шовіністичних, расистських та інших антигуманних ідей і поглядів.

Реалізація Доктрини забезпечить перехід до нової гуманістично-інноваційної філософії освіти, що виходить із її пріо-

ритетності для розвитку України. Це забезпечить відчутне зростання інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства та особистості, нації і народу, у результаті чого відбудуться потужні позитивні зміни в системі матеріального і духовного виробництва, структурі політичних відносин, побуті і культурі.

Зростуть самостійність і самодостатність особистості, її творча активність, що істотно зміцнить демократичні засади громадянського суспільства, прискорить розвиток і духовно-моральну збалансованість ринкових відносин.

Зміцняться самосвідомість особистості, національний характер, національна гідність людини. Зросте авторитет української національної культури. Активізуються процеси національної самоідентифікації особистості. Істотно знизяться меншовартісні риси характеру, підвищиться громадянський авторитет індивідуальності, зміцниться статус українця в міжнародному соціокультурному середовищі.

Українська освіта стане конкурентоспроможною в європейському і світовому освітньому просторі, людина — захищеною, мобільною на ринку праці і в контексті особистісного духовно-світоглядного вибору.

Зростаючий освітній потенціал суспільства забезпечить упровадження нових і новітніх інформаційних технологій, що дасть змогу протягом наступних 10—15 років скоротити відставання в темпах розвитку, а з часом — істотно наблизитися до рівня і способу організації життєдіяльності розвинутих країн світу.

Випереджуючий розвиток освіти, упроваджений на основі цієї Доктрини, забезпечить вихід України з нинішнього стану, усебічну модернізацію суспільства і держави, нації та народу, досягнення рівня життя, гідного людини.

7. Концепція 12-річної загальноосвітньої школи (витяг)

Освіта XXI століття — це освіта для людини, її стрижень — розвивальна, культуротворча домінанта, виховання відповідальної особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку, вміє критично мислити, опрацювати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання і вміння для творчого розв'язання проблем, прагне змінити на краще своє життя і житті своєї країни.

Входження України у світовий освітній простір зумовлює приведення вітчизняних освітніх стандартів, зокрема щодо тривалості здобуття загальної середньої освіти, у відповідність з нормами світового співтовариства (не менше 12 років). Досі вона не відповідала цим нормам і становить 10 років для учнів, що вчаться у трирічній початковій школі (а таких 75%), 11 і років — для решти дітей. Це не сприяє підвищенню рівня освіченості молодого покоління, поглиблює розрив між дошкіллям і початковою школою, загальноосвітньою і профтехшколою.

Слід зважити і на те, що 12-річна школа — економічно доцільна й ефективна форма зайнятості молоді 17—18-річного віку, яка в умовах конкуренції на ринку праці не завжди може знайти роботу.

Слабким місцем нашої школи є відсутність у переважній більшості її випускників належного рівня національної свідомості, що консолідує громадян у цілісний суспільний організм, достатньої життєвої компетентності, соціального розвитку, необхідної комп'ютерної грамотності, уміння опрацьовувати інформацію, а також незадовільне володіння іноземними мовами.

Все це вимагає перегляду підходів до визначення мети і завдань шкільної освіти, формування її змісту, організації навчально-виховного процесу. Зосередженість на потребах освіти і розвитку учнів передбачає пряму залежність проектування навчального змісту і методичного забезпечення від вікових та індивідуальних особливостей школярів. Основою всіх перетворень має стати реальне знання потенційних можливостей дітей, прогнозування потреб і моделей розвитку особистості. Саме на цьому ґрунтується застосування особистісно орієнтованих педагогічних технологій.

Мета, завдання і засади діяльності школи

Загальна середня освіта має забезпечити умови для морального, інтелектуального, фізичного, художньо-естетичного розвитку учнів, виховання громадянина демократичного суспільства, яке визнає освіченість, вихованість, культуру найвищими цінностями, незамінними чинниками соціального прогресу.

Основними завданням загальноосвітньої школи є:

- ◇ різнобічний розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб;

- ◇ збереження і зміцнення морального, фізичного і психичного здоров'я вихованців;
- ◇ виховання школяра як громадянина України, національно свідомої, вільної, демократичної, життєво і соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір, приймати відповідальні рішення у різноманітних життєвих ситуаціях;
- ◇ формування у школярів бажання і уміння вчитися, виховання потреби і здатності до навчання;
- ◇ продовж усього життя, вироблення умінь практичного і творчого застосування здобутих знань;
- ◇ становлення в учнів цілісного наукового світогляду, загальнонаукової, загальнокультурної, технологічної, комунікативної і соціальної компетентностей на основі засвоєння системи знань про природу, людину, суспільство, культуру, виробництво, оволодіння засобами пізнавальної і практичної діяльності;
- ◇ виховання в учнів любові до праці, забезпечення умов для їх життєвого і професійного самовизначення, формування готовності до свідомого вибору і оволодіння майбутньою професією;
- ◇ виховання школяра як людини моральної, відповідальної, людини культурної, з розвиненим естетичним і етичним ставленням до навколишнього світу і самої себе.

Школа — це простір для життя дитини; тут вона не готується до життя, а повноцінно живе, і тому вся діяльність навчального закладу вибудовується так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника власного життя, гармонізації і гуманізації відносин між учнями і педагогами, школою і родиною, ґрунтуючись на ідеї самоцінності дитинства, діалогу, усвідомленого вибору особистого життєвого шляху.

Зміст шкільної освіти має бути осучаснений таким чином, щоб випускники 12-річної школи могли швидко адаптуватися у самостійному житті, цілеспрямовано використати свій потенціал як для самореалізації в професійному і особистому плані, так і в інтересах суспільства, держави.

У сучасному світі знання стають все більш доступними для тих, хто хоче оволодіти ними, тому переосмислюється самоцінність знань. Натомість зростає роль умінь добувати, переробляти інформацію, одержану з різних джерел, застосовувати її для індивідуального розвитку і самовдосконалення людини. Це зумовлює зменшення питомої ваги готової інформації, зміну співвідношення між структурними елемента-

ми змісту на користь засвоєння учнями способів пізнання, набуття особистого досвіду творчої діяльності, посилення світоглядного компоненту змісту. Поряд з традиційними джерелами здобуття знань широко використовуються глобальні і локальні інформаційні мережі з різноманітними базами даних та профільованими експертними системами. Громадянська освіта (або громадянознавство), художня культура (або мистецтво), природознавство, математика, інформатика, технології, фізична культура і основи здоров'я, їх набір відповідає структурі діяльності людини, містить знання про людину, природу, суспільство, науку, культуру, виробництво і є змістовою основою для формування в учнів цілісного уявлення про світ на рівні загальноосвітньої підготовки, достатньої для вибору професії і продовження освіти.

Перехід у мобілізований, динамічний світ, у відкрите суспільство підносить роль життєвої і соціальної компетентностей учнів. Громадянська освіта, економічне, правове, екологічне виховання сприяють активному життєвому і соціальному самовираженню особистості. Блок соціального змісту має бути збагачений, систематизований, перерозподілений по шкільній вертикалі. Соціально орієнтованим знанням слід надати виразного культурологічного та життєвого спрямування, виділити доміанти на кожному ступені школи. Зміст суспільствознавчої галузі має бути чітко структурований у блоки історичної і суспільствознавчої освіти. Більш цілісно і повно розглядається історія України в контексті світової історії.

Посилюється розвивальне, практичне і виховне спрямування мовно-літературної освіти, формування у процесі вивчення всіх предметів мовної культури особистості. Сучасне розуміння ролі української мови в школі повинно виявлятися у чотирьох взаємопов'язаних аспектах: 1) мова як навчальний предмет в усіх навчальних закладах; 2) мова як основний засіб комунікації і одержання знань з інших (не мовних) сфер пізнання; 3) мова як засіб трансформації одержаної учнем інформації в особистісну систему знань, умінь, переконань; 4) мова як засіб розвитку і самовираження особистості школяра, утвердження його в суспільстві.

Формуючи зміст природознавчої галузі, слід переструктурувати його, чітко визначивши послідовність і тривалість вивчення її складових по класах, посилити практичний характер змісту, його гуманітарну спрямованість, що сприятиме більш переконливому розкриттю ролі людини у пізнанні природи, цілісності її сприйняття. Зміст цієї галузі закладає підвалини формування наукового світогляду і стилю мислен-

ня, є основою розуміння сучасних технологій і виробництв, розвитку екологічного мислення. Він реалізується через традиційні навчальні предмети і курси фізики, хімії, біології, географії, астрономії, а також шляхом їх інтеграції на певних етапах навчання.

Пріоритети у навчанні математики надаються формуванню в учнів уявлення про сутність математичного знання, ознайомленню їх з ідеями і методами математики, її роллю у пізнанні і перетворенні дійсності, забезпеченню оволодіння системою математичних знань і вмінь, які мають передусім загальноосвітнє, загальнокультурне спрямування, а також необхідні для успішного вивчення інших освітніх галузей.

Зростання соціальної й особистісної значущості опанування учнями комп'ютерної грамотності, без якої неможлива успішна адаптація в інформаційному суспільстві, вимагає докорінних змін в інформатизації загальної середньої освіти. До складу загальноосвітніх предметів вводиться інформатика. Комп'ютерно орієнтовані засоби навчання мають застосовуватися на всіх ступенях школи. Зокрема, у 1—6 класах комп'ютер може використовуватись як засіб навчальної діяльності з метою оволодіння школярами первинними уміннями і навичками роботи з ним, у 7—9 класах забезпечується вивчення базового курсу «Основи інформатики», у 10—12 класах — поглиблене вивчення окремих розділів з інформатики з урахуванням профільності підготовки та за вибором учнів. Запроваджуються центри ресурсного програмного забезпечення всіх навчальних предметів.

Комплексного підходу вимагає реалізація оздоровчої функції школи. Передусім слід зняти перевантаження дитячої пам'яті і статичне навантаження м'язів — розвантажити зміст на всіх ступенях школи від несуттєвої інформації, перенасичення численними фактами, термінами, датами, правилами тощо. Піднесення оздоровчої функції фізичної культури передбачає нормативне відпрацювання рухового режиму 12-річної школи, введення в усіх класах 3-х уроків фізичного виховання, забезпечення диференційованого підходу до різних груп дітей, посилення мотиваційного компоненту виховання здорового способу життя.

Суттєвого перегляду вимагають зміст і функції шкільної художньо-естетичної освіти. Основна її мета вбачається в розвитку світоглядних уявлень учнів, їх естетичного ставлення до дійсності та особистісно ціннісного ставлення до мистецтва, здатності до сприймання, розуміння і творення ху-

дожних образів, формуванні потреб в художньо-творчій самореалізації і духовному самовдосконаленні.

Трудова підготовка у 12 річній школі повинна забезпечувати ознайомлення учнів з основами сучасного виробництва, основними технологічними процесами, основами технічної творчості, сільськогосподарського дослідництва, дизайну, декоративно-ужиткового мистецтва, набуття навичок роботи із знаряддями праці різних рівнів досконалості (від ручних до автоматизованих, в тому числі комп'ютерною технікою); формування технолого-конструкторських, економічних, екологічних знань і вмінь. Вона сприяє професійному самовизначенню школярів, формуванню в них якостей, необхідних для трудової діяльності в різних сферах виробництва, обслуговування, побуті і подальшого їх навчання та професійного удосконалення.

Гуманістичні цінності освіти зумовлюють зміну авторитарно-дисциплінарної моделі навчання на особистісно орієнтовану. Сутнісними ознаками цих змін є навчання і виховання особистості на засадах індивідуалізації, створення умов для саморозвитку і самонавчання, осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей.

Особистісно орієнтована шкільна освіта вимагає всеохоплюючої психологізації навчально-виховного процесу, опори на надійну діагностичну основу. Сучасна школа має використовувати діагностику не селективну, а стимулюючу, супроводжувальну, яка є підґрунтям для прийняття і реалізації педагогічно доцільних рішень.

Особистісно орієнтоване навчання передбачає нову педагогічну етику, визначальною рисою якої є взаєморозуміння, взаємоповага, творче співробітництво. Ця етика утверджує не рольове, а особистісне спілкування (підтримка, співпереживання, утвердження людської гідності, довіра); зумовлює використання особистісного діалогу як домінуючої форми навчального спілкування, спонукання до обміну думок, вражень, моделювання життєвих ситуацій; включає спеціально сконструйовані ситуації вибору, авансування успіху, самоаналізу, самооцінки, самопізнання. Принципово важливою є орієнтація на розвиток творчості — творчої активності, творчого мислення, здібностей до адекватної діяльності в нових умовах.

Отже, найголовнішими ознаками особистісно орієнтованого навчання є багатоваріантність методик, уміння організувати навчання одночасно на різних рівнях складності,

утвердження всіма засобами цінності і гідності дитячої особистості.

Диференціалізація та індивідуалізація навчання і виховання учнів стають основоположним принципом роботи середніх загальноосвітніх навчальних закладів. У них створюється педагогічна система на засадах врахування освітніх потреб, можливостей і пізнавальних інтересів школярів, яка забезпечує як роботу з обдарованими дітьми, так і запобігання неуспішності і відставання учнів. Це досягається, зокрема, ефективним поєднанням інваріантної і варіативної складових Базового навчального плану у задоволенні запитів учнів і досягненні ними найкращих освітніх результатів. Це стає можливим завдяки варіативності робочих навчальних планів, за якими працюють середні навчальні заклади.

Школа повністю автономна у виборі форм організації навчально-виховного процесу, методів і засобів реалізації змісту освіти. Збільшується питома вага індивідуалізованих форм роботи з учнем у поєднанні з груповими і колективними. Вчитель сам обирає форми і структуру навчальних занять, методи навчання, керуючись їх педагогічною доцільністю та іншими факторами, що зумовлюють результативність навчання і виховання школярів. Широкого використання в шкільному навчанні набувають нові інформаційні технології.

Підготовка вчителя і його професійне вдосконалення. Зміни в змісті й структурі загальної середньої освіти мають глибинний характер і потребують розв'язання проблеми підготовки вчителя, який усвідомлює свою соціальну відповідальність, постійно дбає про своє особистісне і професійне зростання, вміє досягти нових педагогічних цілей.

З цієї точки зору роль учителя полягає не лише в тому, щоб забезпечити трансляцію знань, але й бути носієм культури і вселюдських цінностей, ідеї державотворення і демократичних змін.

З огляду на нову ситуацію в освітньому просторі України педагог повинен уміти працювати в умовах вибору педагогічної позиції, технології, підручників, змісту, форм навчання тощо.

Отже, напрямком професійної переорієнтації вчителя — від просвітництва до здійснення життєтворчої та культуротворчої місії, від маніпулятивної, авторитарної педагогіки до педагогіки особистісно орієнтованої, педагогіки співробітництва.

Процес переходу до 12-річної школи є складним і тривалим. На цьому шляху уже в нинішній школі необхідно створювати

передумови, без яких якісна 12-річна освіта неможлива. Найсамперед — це підвищення соціального статусу вчителя, приведення його заробітної плати у відповідність із суспільною вагою педагогічної праці; зміцнення матеріальної бази шкіл, переобладнання шкільних кабінетів, спортивних залів, оснащення комп'ютерами, налагодження випуску підручників, методичних посібників, перетворення шкільних бібліотек в інформаційно-бібліографічні центри, розгортання різних форм дошкільного виховання. Необхідні суттєві зміни у фаховій підготовці майбутнього педагога, адекватні сучасним освітнім пріоритетам і завданням.

Тема 2

Предмет педагогіки, її становлення як науки. Методи педагогічних досліджень

1. Предмет педагогіки: визначення, стадії розвитку, історія її формування як самостійної науки.
2. Визначення основних понять педагогіки.
3. Методологія педагогіки.
4. Структура педагогічної науки, її галузі.
5. Зв'язок педагогіки з іншими науками.
6. Методи науково-педагогічних досліджень.
7. Завдання педагогіки на сучасному етапі.

Література: 2, 3, 4, 5, 13, 19, 20, 21, 23, 29, 31, 34, 36, 37.

1. Предмет педагогіки: визначення, стадії розвитку, історія формування як самостійної науки

Зміст будь-якої науки — це система знань у формі понять, визначень, концепцій, теорій, законів. Слово «педагогіка» — грецького походження, воно означає «дітоводіння». У Стародавній Греції педагогами називали рабів, які супроводжували дітей до школи. У процесі розвитку педагогіки відбулися помітні зміни у змісті окремих визначень. *Педагогіка* впродовж віків формувалася як *наука про виховання*. Вона досліджує не лише виховання, а й навчання. Тому слід вважати, що *педагогіка* — це сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості людини.

Предметом педагогіки є: а) дослідження закономірностей педагогічних явищ і процесів; б) теоретичне обґрунтування змісту, принципів, форм і методів навчання та виховання; в) вивчення передового педагогічного досвіду і розвиток на цій основі сучасної педагогіки; г) розробка педагогічної техніки.

Видатний педагог А. С. Макаренко сказав, що педагогіка — найскладніша діалектична наука, тому що її предметом є виховання особистості, формування правильного ставлення до всього, що її оточує.

Інший видатний педагог, В. О. Сухомлинський, зазначив, що педагогіка повинна бути наукою для всіх.

Стадії розвитку педагогіки можна розглядати в такому порядку: народна педагогіка — духовна педагогіка — світська педагогіка. З появою кожної нової стадії відбувався процес її взаємодії, взаємодоповнення та взаємозбагачення.

Народна педагогіка — галузь педагогічних знань і досвіду народу, що виявляється в поглядах на мету, завдання, зміст, засоби й методи виховання, навчання та розвитку. Термін «народна педагогіка» вперше вжив О. В. Духнович у підручнику «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» (1858 р.). Нещодавно в педагогічній науці з'явився термін «*етнопедагогіка*», пов'язаний з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій.

Науковою системою знань про Батьківщину в конкретних історичних умовах нашої держави є *українознавство*. Воно закладає наукові основи філософії, ідеології, політики, стратегії й тактики розбудови незалежної держави, розвитком національних меншин, що живуть на нашій території. Пізнання через систему наукових знань українознавства всієї інформації про Землю та її природу, світобудову, космос — фундаментальний принцип, який забезпечує збереження і розвиток національного світовідчуття, світорозуміння, утверджує державотворчу свідомість як ланку свідомості громадян України. Концепції національної системи освіти, навчальний інтегративний курс «Українознавство», відомий посібник П. П. Кононенка «Українознавство» (1994 р.) відіграють значну роль у розвитку вітчизняної педагогічної думки, у реалізації європейських традицій освіти і виховання в нашій державі.

Якщо «нація» — це «велика родина», «надродина», яка існує віками й тисячоліттями, то родина — це «нація в мініатюрі». Мати й батько є природними головними вихователями, їхній обов'язок — передати дітям у спадок від дідів і прадідів *заповіт*: бути національно свідомими, палкими патріотами і стійкими громадянами України. *Родинна педагогіка* як складова частина народної культури сприяє формуванню в дітей найглибших почуттів любові до матері, бабусі, дідуся, поваги до пам'яті померлих. Основні завдання родинного виховання подано в «Концепції національного виховання». Це пробуджен-

ня та врахування природних задатків і нахилів: формування здібностей, піклування про фізичне і психічне здоров'я; оволодіння дітьми рідною, державною мовою; патріотичне, трудове, моральне, естетичне виховання. Школа повинна проводити тривалу і наполегливу просвітницьку та педагогічну роботу з батьками, збагатити їх знання з українознавства, психології, теорії і практики виховання, підносити культуру батьків, родинне виховання на вищий рівень. Особливо важливе формування в батьків знань про національно-психологічні особливості дітей, національний характер і світогляд, про державну ідеологію й політику в галузі освіти і виховання підростаючих поколінь.

У багатьох школах та сім'ях творчо відроджуються і розвиваються козацько-лицарські виховні традиції. *Козацька педагогіка* — це частина народної педагогіки, яка сприяє формуванню в підростаючого покоління українців синівської вірності рідній землі — незалежній Україні. *Педагогіка народного календаря* використовується для виховання дітей та молоді через послідовний цикл залучення їх до сезонних робіт, звичаїв, свят, обрядів українського народу. *Духовна педагогіка* — галузь педагогічних знань і досвіду з виховання і навчання людської особистості засобами релігії. Релігійні виховні традиції мали і мають значний, часто вирішальний виховний вплив на молодь у родинах віруючих, яких нині в Україні мільйони.

Світська педагогіка пройшла тривалий шлях становлення. Система гуманної освіти і виховання бере свій початок у Давній Греції. *Афінська система* залишила слід в історії педагогіки як провісниця високої духовної культури, формування гармонійної людини, основними якостями якої були духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість.

Через 350—400 років в Римській імперії утворився термін *педагогіка* та назва професії *pegaror* (paídos — дитина, ago — веду, виховую). Перший «штатний» педагог Марк Фабій Квінтіліан (35-96 рр.), який одержував платню з імперської казни, навчав юнаків ораторського мистецтва, був автором 12-томної книги *«Дванадцять книг риторичних настанов»*, по суті, це була перша педагогічна книга.

Тривалий час педагогіка була частиною філософії і лише в XVII ст. з'явилися твори, які їх відокремили. Першим творцем самостійної педагогіки вважають чеського педагога Яна Амоса Коменського (1592—1670 рр.). Його головна праця *«Велика дидактика»* — перша наукова педагогічна книга, багато дечого з неї увійшло в золотий фонд педагогіки (наприклад, класно-урочна система).

У XVIII ст. на розвиток науки, освіти, культури вплинули ідеї французьких просвітителів Ф. Вольтера, Л. Дідро, особливо Ж.-Ж. Руссо. Вони зробили неоціненний внесок у педагогічну науку.

У XIX ст. педагогічна думка набула інтенсивного розвитку у працях видатного швейцарського педагога Й. Г. Песталоцці (1746—1827 рр.), який став засновником теорії і практики початкового навчання і трудового виховання бідних дітей. Ф. Фребель (1782—1852 рр.) — основоположник у Німеччині теорії і практики дошкільного виховання. А.Ф. Дістервег (1790—1866 рр.) — німецький педагог-демократ, який зробив значний внесок у розвиток прогресивної системи освіти, у якій головне місце відводили загальному навчанню всіх дітей.

Над питанням педагогічної теорії і практики багато працював Л. М. Толстой (1828—1910 рр.), який створював школи для селян, сам написав підручники для школи — «Азбуку», підручник з арифметики.

Видатний російський педагог К. Д. Ушинський (1827—1870 рр.) обстоював принцип народності навчання і виховання дітей. Його педагогічні погляди викладені в праці «Людина як предмет виховання», він створив підручники «Рідне слово», «Дитячий світ», якими користувалося не одне покоління дітей.

У другій половині XIX — на початку XX ст. в Україні не було такого діяча культури, літератури, мистецтва, який би стояв осторонь питань освіти і виховання. Т. Г. Шевченко (1814—1861 рр.) підготував і видав «Букварь южнорусский» (1861). Леся Українка (1871—1913 рр.) змальовувала жалюгідну дійсність сільських шкіл і їхніх учителів. О. В. Духнович (1803—1865 рр.) зробив вагомий внесок у теорію і практику початкової освіти: написав буквар, методичні книжки для вчителів. Відомий український педагог Х. Д. Алчевська (1841—1920 рр.) працювала над питанням навчання дорослих. Її посібники «Що читати народові?», «Книга дорослих» мали великий успіх, принесли авторці широке визнання.

Найбільш глибоко ідеал національного виховання розкрито у працях довго замовчуваного українського педагога Г. Ващенко (1878—1967 рр.) «Виховний ідеал», «Виховна роль мистецтва» та інших.

А. С. Макаренко (1888-1939 рр.) увійшов у класику сучасної педагогіки як один із засновників теорії і методики колективістичного виховання, випробуваних ним на практиці протягом восьми років (1920—1928 рр.). Його система враховувала індивідуальний підхід до особистості в процесі колективного виховання і перевиховання, багато її елементів і по-

нині корисні, особливо для колоній неповнолітніх злочинців. Досвід виховання в одній із колоній висвітлено у «Педагогічній поемі» А. С. Макаренка.

В. О. Сухомлинський (1918—1970 рр.) з 1946 року до останніх днів свого життя працював директором Павлівської середньої школи на Кіровоградщині. Він написав багато відомих сьогодні книжок з проблем навчання, трудового і морального виховання учнів: «Школа під голубим небом», «Серце віддаю дітям», «Про розумове виховання», «Сто порад молодому вчителю», «Розмова з молодим директором школи» та інші. Гуманізація була вищим принципом розумового, морального і трудового виховання в школі В. О. Сухомлинського, де складна педагогічна праця поєднувалася з любов'ю і повагою до учнів, а з боку останніх — небайдужим і шанобливим ставленням до знань, книги, учителів, батьків, старших людей.

2. Визначення основних понять педагогіки

Основними поняттями (категоріями) педагогіки є *виховання, навчання, розвиток і освіта*. Самоосвіта, самовиховання, перевиховання, превентивне виховання — не основні, але теж дуже важливі поняття педагогіки.

Виховання — це виключно людська функція, вона існує стільки, скільки існує людина. Виховання полягає в підготовці молодих поколінь до життя в суспільстві. У процесі виховання підрастаючі покоління повинні засвоїти те, що накопичено суспільством, тобто засвоїти знання на певному рівні їхнього розвитку, оволодіти певними трудовими навичками та вміннями, засвоїти норми та досвід поведінки в суспільстві, виробити розумні потреби та певну систему поглядів на життя. У процесі виховання потрібно сформувати і такі якості, які необхідні для розв'язання нових завдань, які не стояли перед старшими поколіннями, тобто потрібно навчити вчитися набувати нові знання, займатися творчою діяльністю.

Виховання — не простий процес, а цілеспрямований, бо наша мета — виховати всебічно і гармонійно розвинену особистість, він вимагає відбору засобів виховання, певних умов, тривалості, накопичення якостей особистості. Існує багато визначень виховання, а найвдаліше трактується як *передача старшими поколіннями й активне засвоєння новими поколіннями соціального досвіду, необхідного для життя і праці*. Таке визначення «підігнано» до умов школи, коли старший пе-

редає досвід молодшому. Доцільніше визначити виховання як цілеспрямований вплив, у результаті його вихованці засвоюють соціальний досвід. Засвоєння такого досвіду розвиває (формує) особистість у певному напрямку.

Наука доводить, що справжнє виховання є глибоко національним за своєю суттю, змістом і характером. «Національне виховання, — писала Софія Русова, — забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а, значить, дадуть нові оригінальні самобутні скарби задля людського поступу: воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до інших народів...»

Національне виховання — це виховання дітей на культурно-історичному досвіді свого народу, його традиціях, звичаях, обрядах, багатовіковій мудрості й духовності. Воно духовно відтворює в дітях народ, увічніює в підростаючих поколіннях як специфічне, самобутнє, що є в кожній нації, так і загальнолюдське, спільне для всіх націй.

Навчання — це цілеспрямований процес взаємодії вчителів і учнів, під час якого здійснюється освіта людини. Але оскільки існує неперервна освіта, яка охоплює і післяшкільний період, то навчання слід розглядати як *цілеспрямований процес взаємодії двох сторін та оволодіння учнями системою наукових знань, пізнавальних умінь і навичок.*

Освіта — це результат організованого навчання і самостійного засвоєння знань, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей. Головне призначення освіти — підвести до самоосвіти.

Самоосвіта — цілеспрямована робота людини над самовдосконаленням в інтелектуально-духовному, моральноволевому, естетичному та фізичному напрямках. Самоосвіта необхідна у зв'язку з науково-технічним прогресом.

Самовиховання — систематична і свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення і вдосконалення своїх позитивних якостей та подолання негативних.

Перевиховання — індивідуальна цілеспрямована робота дорослих з усунення недоліків у важковиховуваного або педагогічно занедбаного учня. Перевиховання тісно пов'язане з соціальною педагогікою, яка є основою роботи не лише школи, а й інспекцій у справах неповнолітніх при РВВС, органів опіки і піклування.

Соціальна педагогіка — окрема галузь теорії виховання, яка охоплює виховну діяльність позашкільних установ: робо-

ту школи і педагогів з батьками учнів; працю в інспекціях РВВС із неповнолітніми; культурно-освітню педагогічну діяльність у клубах і бібліотеках, їхніх дитячих секторах; особливості навчально-виховного процесу в інтернатних установах, дитячих будинках і групах продовженого дня.

Розвиток (формування) особистості — це процес і результат її змін під впливом середовища, спадковості, навчання і виховання.

У живому педагогічному процесі всі педагогічні категорії між собою взаємопов'язані та взаємообумовлені.

3. Методологія педагогіки

Методологічна основа — це науковий фундамент, з позиції якого дається пояснення основних педагогічних явищ і розкриваються їхні закономірності. Розрізняють такі її рівні:

- а) перший рівень — філософська методологія;
- б) другий рівень — загальнонаукові принципи, форми й підходи;
- в) третій рівень — конкретна наукова методологія;
- г) четвертий рівень — дисциплінарна методологія;
- г) п'ятий рівень — методологія міждисциплінарних досліджень.

Фундамент української педагогіки становлять українська народна філософія, праці та ідеї українських філософів про нескінченність світу, вічну зміну життя, людину — центр світобудови, свободу — найбільшу цінність людини, природу-матір, землю-годувальницю. Народна українська філософія утверджує культ людини, дитини і природи.

Компонентами методологічних рівнів є загальні закони філософії й теорії пізнання, закони логіки, закономірності психології й педагогіки, методи дослідження, вчення класиків педагогіки.

4. Структура педагогічної науки, її галузі

До педагогічних наук належать такі галузі педагогічних знань:

- ◇ загальна педагогіка (загальні основи, історія педагогіки, теорія і методика виховання, дидактика, школознавство);

- ◇ вікова педагогіка (педагогіка немовляти; переддошкільна й дошкільна педагогіка; педагогіка початкових класів; педагогіка школи, або загальна; педагогіка дорослих — вузівська);
- ◇ професійна педагогіка (педагогіка профтехосвіти, військова педагогіка);
- ◇ спеціальна педагогіка (сурдопедагогіка, тифлопедагогіка, олігофренопедагогіка, логопедія, виправно-трудова педагогіка);
- ◇ історія педагогіки;
- ◇ методики викладання окремих предметів;
- ◇ шкільна гігієна;
- ◇ виробнича педагогіка;
- ◇ педагогіка менеджменту та бізнесу тощо.

5. Зв'язок педагогіки з іншими науками

Останнім часом бурхливо розвивається *соціальна педагогіка* — галузь педагогіки, яка вивчає закономірності й механізми становлення і розвитку особистості в процесі здобуття освіти та виховання в різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтовану діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів, установ і соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей та молоді у процесі розв'язання суспільних, політичних, економічних та інших проблем суспільства.

Педагогіка пов'язана з багатьма науками, а найбільше з філософією, соціологією, етикою, естетикою, психологією, анатомією і фізіологією людини, логікою.

Філософські науки допомагають педагогіці визначити мету виховання, урахувати дію загальних закономірностей людського буття і мислення, забезпечують оперативною інформацією про зміни в науці й суспільстві, коригуючи спрямованість виховання. *Психологія* вивчає закономірності розвитку психіки людини, тому кожен розділ педагогіки спирається на відповідний розділ психології. *Анатомія і фізіологія людини* є базою для розуміння біологічної суті людини — розвитку вищої нервової діяльності, першої та другої сигнальних систем, розвитку і функціонування органів чуття, опорно-рухового апарату, серцево-судинної та дихальної систем. Вище вказані

науки взаємопов'язані, взаємовпливають, взаємодіють, взаємопроникають та інтегрують.

Педагогіка спирається на ідеї інших наук, використовує їх методи дослідження, зокрема психології, проводить дослідження спільно з іншими науками, дає замовлення іншим наукам на дослідження певних явищ.

6. Методи науково-педагогічних досліджень

Наукове дослідження — це особлива форма процесу пізнання, систематичне цілеспрямоване вивчення об'єктів, яке завершується формуванням знання про досліджуваний об'єкт. Основними критеріями ефективності науково-педагогічного дослідження є отримання нового наукового результату і поповнення теоретичних знань, які сприяють процесу виховання, навчання і розвитку школярів. Вимоги до науково-педагогічних досліджень: актуальність, наукова новизна, теоретична і практична значущість, наукова достовірність і об'єктивність, доступність для використання іншими, показ міри та умов ефективного застосування одержаних результатів. Метод науково-педагогічного дослідження — це шлях вивчення й опанування складних психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення закономірностей виховання і навчання. Для дослідження добирають оптимальний комплекс методів.

Метод педагогічного спостереження — це спеціально організоване сприймання педагогічного процесу в природних умовах. Воно має бути природним, комплексним, об'єктивним. Це пасивний метод дослідження, бо дослідник не втручається в поведінку або стан навчання учня, він лише спостерігає. Спостереження буває пряме й опосередковане, відкрите і закрите. Досліднику важливо мати план спостереження, визначити його термін, зафіксувати результати.

Метод бесіди — це безпосереднє спілкування з особами, яких дослідник вивчає в природних умовах. Умови ефективності бесіди: авторитетність дослідника, наявність плану, сприятлива обстановка, відвертість, врахування індивідуальних особливостей співбесідника, педагогічний такт, порівняння результатів бесіди з результатами спостереження.

Метод інтерв'ю застосовують тоді, коли дослідник упевнений в об'єктивності відповідей учнів. Під час інтерв'ю не

ставлять уточнюючих запитань, ураховують тип респондента, ретельно продумують запитання.

Метод анкетування використовують для одержання інформації про типовість тих чи інших явищ навчально-виховного процесу. Анкета складається з трьох частин: вступної, основної та демографічної. Вимоги до анкетування: добір найточніших запитань (прямих і непрямих); виключення підказок; попереднє анкетування невеликої кількості учнів; перевірка ступеня розуміння запитань і внесення корекцій до змісту анкети; порівняння результатів анкетування з результатами, одержаними іншим шляхом.

Метод психолого-педагогічного тестування — це випробування учня на певний рівень знань, умінь або загальну інтелектуальну розвиненість за допомогою карток, малюнків, задач-шарад, ребусів, кросвордів, запитань та екзаменаційних білетів. Результати тестування визначають через виявлення відсотків розв'язування тестів.

Метод реєтингу — оцінка тих чи інших сторін діяльності компетентними суддями (експертами). Вимоги до експертів: компетентність, наукова об'єктивність, якість колективіста, самокритичність, креативність — здатність вирішувати творче завдання.

Метод незалежних характеристик передбачає узагальнення відомостей про учнів, одержаних іншими методами (учителями, батьками, товаришами учнів), зіставлення цих відомостей зі своїми матеріалами про особистості вихованців.

Метод соціометрії — це вивчення структури і стилю взаємин у колективі.

Метод вивчення шкільної документації й учнівських робіт — дослідження проводиться за спеціально розробленою програмою.

Математичні методи — реєстрування, виявлення середньої величини, моделювання, статистична обробка даних.

Моделювання — це метод створення і дослідження моделей. Наукова модель — це смислово представлена і матеріально реалізована система, яка відображає предмет дослідження. Вивчення моделі дозволяє отримати нову інформацію про об'єкт дослідження.

Педагогічний експеримент є методом перевірки нових ідей, пропозицій дослідника, підтвердження їхньої ефективності. Експеримент — активний метод. Його можна повторювати, щоб одержати результат. Експеримент коректний за дотримання двох умов:

- 1) поділ учнів на дві рівні групи: експериментальну (у якій упроваджується нова ідея — методика, пропозиція) і контрольну (в якій усе залишається без змін);
- 2) створення плану (програми) експерименту та систематичного обліку його наслідків. Саме в обчисленні різниці «на користь» експериментальної групи і полягає остаточний результат експерименту.

7. Завдання педагогіки на сучасному етапі

1. Удосконалення змісту освіти, стандартизація освіти, подальша її зовнішня диференціація.
2. Розробка принципово нових засобів навчання, навчального обладнання.
3. Комп'ютеризація навчального процесу. Нові інформаційні технології.
4. Підготовка підручників відповідно до нового змісту освіти.
5. Розробка нових, модернізація наявних форм і методів навчання і контролю навчальних досягнень учнів.
6. Виявлення виховних можливостей кожного предмета — гуманітаризація освіти.
7. Виявлення шляхів посилення виховної ролі уроку.
8. Удосконалення змісту і методики виховання.
9. Удосконалення політехнічної підготовки учнів, їхньої професійної орієнтації, підготовки до праці.
10. Гуманізація освіти, навчально-виховного процесу — створення необхідних умов для успішного навчання учнів.
11. Демократизація навчально-виховного процесу, співпраця вчителів і учнів, самоуправління в навчально-виховних закладах.
12. Внутрішня диференціація навчання та виховання учнів.
13. Підвищення компетентності вчителя та відповідальності за результати педагогічної діяльності.
14. Стимулювання, розвиток ініціативи і творчості вчителів та учнів.
15. Пропаганда та впровадження технологій особистісно зорієнтованого навчання.

Тема 3

Розвиток та формування особистості

1. Філософія і педагогіка про людину, особистість та її розвиток.
2. Три умови формування особистості підростаючої людини.
3. Вікові етапи розвитку особистості школяра.
4. Роль діяльності, активності та спілкування в розвитку особистості.
5. Самовиховання — умова ефективності розвитку особистості. Превентивне виховання.
6. Перевиховання.
7. Диференційований та індивідуальний підходи в навчанні й вихованні учнів.

Література: 10, 12, 13, 17, 21, 23, 30, 32, 35, 36, 37.

1. Філософія і педагогіка про людину, особистість та її розвиток

Педагогіка пов'язана з багатьма суміжними науками, особливо з психологією і фізіологією дитини. Ці зв'язки здебільшого виявляються в закономірній єдності навчання, виховання і розвитку учня. Навчання і виховання передусім спрямовані на формування особистості дитини як індивідуальної позитивної істоти. Тут педагогіка разом з віковою психологією стикається із сучасною філософією, яка дедалі активніше набуває загальнолюдської спрямованості. Філософський понятійний апарат розглядає людину в чотирьох глобальних категоріях:

1. *Людина* як фізична істота, як організм, що складається з органів і систем. Цим поняттям оперують насамперед фізіологічні, анатомічні та медичні науки.

2. *Індивіг* як типовий представник соціального типу («один з ...»). Цим поняттям оперує соціологія, інші суспільні науки, а також етнографія, демографія, економічна географія.
3. Особа (*особистість*) як член суспільства, «соціальна одиниця» взагалі. Цим поняттям широко послуговуються психологія, етика, естетика і педагогіка.
4. *Індивідуальність* як неповторна й унікальна риса особистості, властива єдиній особі, хоч може бути типовою для всіх.

Ці поняття спираються на положення про те, що в дитини, як і в дорослої людини, існують біологічні й соціальні засади.

Біологічна засада — усе те, що охоплюється поняттям «організм» і вивчається дитячою віковою фізіологією, яка виявляє причинні зв'язки між функціями організму в пору зростання.

До біологічного в людині можна віднести процес акселерації — випередження середньофізичних і психофізіологічних констант дитини чи підлітка порівняно з оптимальними.

Приклади акселерації:

1. Засновнику кібернетики Норберту Вінеру в 14 років було присвоєно звання професора.
2. Саша Дворак з Макіївки у 12 років став студентом Київського університету.
3. Музичні здібності Моцарта почали виявлятися в три роки. На концертах у Європі, які він почав давати в 7 років, Моцарт грав на всіх інструментах, складав музику, ніколи не втомлювався. З п'яти років він творив музику, з шести здобув світової слави, у вісім років написав першу сонату і симфонію, а в одинадцять — оперу. У 14 років був обраний членом Філармонічної академії Болоньї.

Діти вже на першому році життя випереджають своїх ровесників минулого століття на 5 см і 1-2кг, підлітки — на 15—20 см і 9—10 кг, дорослі на 8—10 см. Якщо на початку ХХ століття люди росли до 22—25 років, то тепер чоловіки ростуть до 18—19 років, а жінки — до 16—17 років. Статеві сучасні діти дозрівають на 2—3 роки раніше. Існує декілька гіпотез щодо виникнення цього явища (за А. А. Маркосяном).

Геліогенна теорія (1936 рік) — акселерація зумовлена впливом сонячного випромінювання. Однак міські діти розвиваються швидше, ніж сільські, хоч останні набагато більше часу перебувають на сонці.

Теорія гетерозії (XX ст.) — руйнуються соціальні, ре-лігійні, національні й кастові кордони, міжнаціональні шлю-би стали звичайним явищем, а це призводить до акселерації.

Теорія урбанізації (XX ст.) — значно розвиваються міста, сільське населення переміщається до них, темп і насиченість міського життя прискорюють інтелектуальний та сексуаль-ний розвиток, а це прискорює ріст і визрівання організму.

Нутрітивна теорія — акселерація є результатом поліп-шення і вітамінізації харчування (зокрема вітамінів B₆, B₁₂, фолієвої кислоти).

Теорія опромінювання — рентген, атомна енергетика, ви-пробування ядерної зброї створюють фони опромінювання в таких дозах, які стимулюють поділ клітин.

Кожна з цих теорій є гіпотетичною, тобто не підтвердже-ною експериментально.

Протилежним явищем є *ретрагація* — відставання дітей від нормального середнього вікового стандарту зростання і фізичного розвитку. Фізіологічні причини цього явища кри-ються в організмі батьків: їхньому пияцтві чи алкоголізмі, на-родженні дітей у пізньому віці, спадковій хворобі одного з батьків. Ці діти є відсталими і в інтелектуальному відношенні, їхня біологія змушує педагогіку вживати відповідні заходи. Для них створюються «класи вирівнювання» в початковій школі, існують школи-інтернати для розумово відсталих дітей, які працюють на теоретичних основах олігофренопси-хології та олігофренопедагогіки.

Соціальна засада — це процес формування в дитині її особистості як майбутнього члена суспільства. Цей процес відбувається паралельно з її біологічним розвитком. Наприк-лад, дітям 7—8 років властива рефлексія — самооцінювання вчинків та дій, у 13—14 років виникає *почуття дорослості*, а звідси і криза підліткового віку — неслухняність, «автоном-на» моральність, відрив від батьків, своя компанія. Різні ком-плекси виникають і у старшокласників, виховання їх є нелег-ким для педагогів і батьків.

Формування особистості школяра — це становлення людини як соціальної істоти, воно є змістом усього навчаль-ного процесу в школі. Розвиток та формування особисто-сті — поняття близькі, і нерідко їх використовують як сино-німи. Досить вдало визначив це поняття видатний український психолог, академік Г. С. Костюк (1899—1982 рр.): «*Розвиток* — безперервний процес, що виявляється в кількіс-них змінах людської істоти..., але не зводиться тільки до них, до зростання того, що вже є, а включає якісні зміни. Кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей, тобто ознак,

властивостей... Розвиток є там, де народжується щось нове і водночас відживає старе».

Урахування розвитку — досить складне питання для історії педагогіки. З другої половини XVIII ст. триває дискусія про те, що повинно передувати: розвиток — вихованню чи виховання — розвитку. Пріоритет розвитку над вихованням обстоював Ж.-Ж. Руссо у своєму основному творі «Еміль, або Про виховання» (1762 р.). Він стояв на позиціях вільного виховання як головного шляху формування нової людини. «Людина народилася вільною, а тим часом вона повсякчас у лабетах», — виголошував Руссо. Він вважав, що тільки вільний розвиток може дати повноцінне виховання. Суспільство псує людину, виховувати потрібно в природних умовах. Завдання, як вважав Руссо, полягає в тому, щоб виховати людину, яка ні від кого не залежить, яка живе плодами своєї праці, цінє свою свободу і вміє її захищати.

Опонентом Руссо був інший французький просвітителі К. Гельвецій (1715—1771 рр.). У 1771 р. він написав книгу «Про людину, її розумові здібності та виховання», а в 1773 р. вийшла ще одна його книга «Про розум», у них він доводив, що людина народжується як «чиста дошка», а її головні вихователі — форма правління держави, побут, звичаї.

Л. М.Толстой в Яснополянській школі, де він учителював, підмітив у малописьменних селянських дітях творчий вогник і прийшов до надто серйозних висновків: виховання псує, а не виправляє людей — навчати і виховувати дитину не можна і безглуздо тому, що дитина стоїть ближче від кожного дорослого до того ідеалу гармонії, правди, краси і добра, до якого вчитель хоче піднести її. Висновок Л. М.Толстого про перевагу розвитку над вихованням підтверджує сучасна педагогіка, з'являється все більше шкіл, класів, установ для розвивального навчання й виховання.

У працях фахівців педагогічної психології Л. В. Занкова, М. В. Звереві, В. В. Давидова, І. С. Якіманської ще в 60—70 роках зроблено ґрунтовні спроби показати, як може діяти закономірність єдності навчання, виховання і розвитку у вигляді розвивального навчання. Гнучкість і пластичність дитячої натури дає змогу сучасній, досить розвиненій дитині сприймати великий обсяг знань середньої школи, тренувати свій мозок над розв'язанням складних завдань, проблемних ситуацій і вправ, опановуючи бібліографічні першоджерела — словники, енциклопедії, твори видатних науковців.

2. Три умови формування особистості підростаючої людини

Теоретично існують три умови формування особистості підростаючої людини: біогенетика вивчає її спадковість, соціогенетика і соціальна психологія — мікросередовище, соціальний стан і соціальну спадковість, педагогіка — процес навчання і виховання у шкільних і домашніх умовах. Тобто існує комплекс умов формування особистості.

Спадковість — це відновлення в нащадків біологічної подібності. У спадковості передаються: тип нервової системи, деякі безумовні рефлекси (оборонний, орієнтовний), конституція тіла, зовнішні ознаки та власне людські задатки (високоорганізований мозок, задатки до мови, до окремих видів діяльності, ходіння у вертикальному положенні).

Звідси обдарованість вундеркіндів. Психолог С. Л. Рубінштейн наводить численні приклади раннього розвитку талантів: трирічний Моцарт, чотирирічний Гайдн, п'ятирічний Мендельсон; Прокоф'єв виступив композитором у 8 років, Шуберт — в 11, Вебер — у 12. У пластичних видах мистецтва покликання й здібності до творчості виявляються пізніше — у середньому близько 14 років, але в Рафаеля — у 8 років, у Ван-Дейка і Джотто — у 10, у Мікельанджело — у 13, у Дюрера — у 15.

У галузі поезії здатність до творчості виявляється у 15—16 років.

Дуже рано виявляється технічне винахідництво. Понселе в 9 років розібрав і склав як слід годинник, у тому ж віці Френель установив дальність польоту снаряда з іграшкової гармати.

У науковій сфері творчість виявляється звичайно після 20 років, найраніше — у математиці. Прикладами раннього вияву математичних здібностей є Паскаль, Лейбніц, Ньютон, Лагранж, Гаусс, Гауа та ін.

Проте спадковість є не лише першопричиною ранньої талановитості, обдарованості, а й генетичним наслідком розумового відставання в результаті алкоголізму батьків або їхнього власного нерозвиненого інтелекту.

На формування особистості діє середовище. *Середовище* — це все те, що оточує дитину від народження до кінця життя, починаючи з сім'ї і закінчуючи соціальним середовищем. Середовище — це навколишні суспільні, матеріальні й духовні умови існування людини. Теоретично середовище

поділяється на макро-, мезо- і мікросередовище. Макросередовище — це «країна», «держава», «увесь світ», «космос». Мезосередовище — місто, село, навколишня місцевість, рідний край. Мікросередовище — сім'я, клас чи школа, дружна компанія.

Сучасні суперечності в країні, політична і культурна нестабільність суспільства помітно впливають на освіту й виховання підростаючого покоління. У мікросередовищі відбувається реальний інтелектуальний і емоційний вплив на формування особистості, створюється той мікроклімат, який визначає комфорт чи дискомфорт у стосунках, формування позитивних чи негативних рис, цінностей і норм поведінки, навчання, спілкування. Сучасний «вибух» підліткової і молодіжної злочинності є наслідком впливу мікросередовища.

Виховання можна розглядати як управління процесом формування особистості. Управління може бути жорстким маніпулюванням дитиною, підкоренням її діям педагога, а може стати *створенням сприятливих умов* для її всебічного розвитку.

Виховання збагачує свідомість, організовує діяльність дітей, добирає та вдосконалює зміст роботи для розвитку і формування особистості, усуває негативні впливи, ізолює особистість від несприятливих для її формування й розвитку умов.

Виховання не тільки визначає розвиток, а й саме залежить від розвитку, воно постійно спирається на досягнутий рівень розвитку. Його завдання полягає в тому, щоб створити «зону ближнього розвитку» (Л. С. Виготський), яка б згодом перейшла в зону актуального розвитку. Отже, виховання формує особистість, веде за собою розвиток, орієнтує на процеси, які ще не дозріли, але перебувають у стадії становлення.

3. Вікові етапи розвитку особистості школяра

Вік дитини слід розглядати не як суму прожитого часу, її років, місяців, а як певну епоху, цикл або ступінь розвитку, відносно замкнений період, у якому відбуваються процеси і закони розвитку. Кожному етапу розвитку дитини характерні певні умови, вимоги, особливості стосунків з оточуючими людьми, рівень психологічної структури особистості, рівень розвитку її знань і мислення, сукупність певних фізіологічних особливостей.

Згодом виникає закономірний зв'язок між навчанням, вихованням та врахуванням вікових особливостей дитини. *Вікова періодизація* — поділ цілісного життєвого циклу людини на вікові відрізки (періоди), що вимірюються роками. Вікова психологія і фізіологія спільно розглядають вікову періодизацію дитини:

- ◇ від народження до 10 днів — новонароджений;
- ◇ від 10 днів до 1 року — немовля;
- ◇ від 1 року до 3 років — переддошкільник;
- ◇ від 3 до 6(7) років — дошкільний (3—4 роки — молодший, 4—5 років — середній, 5—6 — старший);
- ◇ від 6(7) до 11 років — молодший школяр;
- ◇ від 11 до 15 років — підліток;
- ◇ від 15 до 17 років — ранній юнак.

Межі вікових періодів відносно рухливі, тому що природний фонд дітей і виховний вплив на них різні.

Кожній віковій групі властиві певні анатомо-фізіологічні, психічні та соціальні властивості, які називаються віковими особливостями.

Молодший шкільний вік. Важливим показником готовності дитини до навчання є звичка до розумових зусиль, зосередженість у роботі, вміння слухати вчителя і виконувати його вказівки. Пізнавальна діяльність молодших школярів, як правило, проходить у процесі навчання. Пам'ять молодших школярів наочно-образна. Мислення розвивається в них від емоційно-образного до образно-логічного.

Підлітковий вік. Проходить бурхливий ріст і розвиток всього організму. Статеве дозрівання вносить нові переживання і думки в їхнє життя. Сприймання перебуває в стадії становлення, тому якість його різна. Поліпшується продуктивність і зростає якість пам'яті. Підліткові властиве розмаїття інтересів. Значне місце в його житті відіграють різні форми спілкування, велике прагнення до дружнього спілкування. Необхідна диференціація в організації життя хлопців і дівчат. Наприкінці періоду перед учнями реально вимальовується завдання вибору професії.

Юнацький вік. Це період формування світогляду, самосвідомості, характеру і життєвого самовизначення. Пізнавальна діяльність сприяє формуванню світогляду. Пам'ять старшокласників характеризується зрілістю. Мислення здатне абстрагувати й узагальнювати навчальний матеріал. Мова збагачується науковими термінами, стає виразною і точною. Уперше старшокласники переживають почуття кохання. У

них стають стійкими професійні інтереси. Прагнення до самовиховання стає рисою особистості.

У кожній віковій групі є значні індивідуальні відмінності, які визначаються природними задатками, різними життєвими умовами і вихованням дитини. Ці особливості називаються *індивідуальними*.

Від педагогіки залежить відповідний віковим особливостям набір типів навчально-виховних закладів (дитячий комбінат, дитячий садок, початкова (1—4 кл.), основна (5—9 кл.), старша середня школа (10—11 кл.), гімназія (5—11 кл.), ліцей (8—11 кл.), а також пристосована до віку організація навчально-виховного процесу в кожному з цих закладів.

4. Роль діяльності, активності та спілкування в розвитку особистості

У процесі виховання існує суб'єктно-об'єктний підхід, який спирається на філософські тлумачення цих понять.

Суб'єкт — це той, хто проводить активну діяльність щодо об'єкта. У педагогіці суб'єктом є педагог, який проводить активну роботу з виховання учнів як своїх об'єктів. Тепер набуває поширення диференціація та індивідуалізація виховання, щоб перетворити об'єкт на суб'єкт виховного процесу.

Об'єкт — це той, хто протистоїть суб'єкту в його діяльності. У навчальній і пізнавальній діяльності об'єктом є той матеріал, що вивчається або досліджується.

У педагогіці об'єктом для вчителя є учень, який сидить на уроці, слухає вчителя, виконує вправи в класі та домашні завдання.

Сучасна демократична система виховання не обмежується пасивною роллю учня. Відбувається постійний пошук джерел творчості вчителя, підвищення ролі суб'єкта в навчально-виховному процесі, а також шляхів перетворення учня з об'єкта на суб'єкт самовиховання чи перевиховання (коли воно потрібне).

Діяльність — важлива форма вияву активного ставлення людини до навколишньої дійсності.

На анатомо-фізіологічний, психічний і соціальний розвиток особистості впливають такі види діяльності: ігрова, навчальна, трудова, творча, спортивна, художня, громадська, а також праця із самообслуговування.

Спілкування — один з універсальних способів вияву групової форми буття людей. Спілкування буває таких видів: особистість-особистість, особистість-група, особистість-колектив, група-група, група-колектив. За змістом воно може бути ділове (формальне) і особисте (неформальне).

Важливою умовою розвитку і нормування особистості є вияв нею активності в цьому процесі. Активність може виявлятися в діях, у пізнанні навколишньої дійсності, у спілкуванні, у впливі на оточення, у впливі *на самого себе* (у самовихованні).

Слово «*активність*» походить від латинського і означає діяльний, енергійний, ініціативний. Активна людина прагне до живої участі у всьому. У словнику Даля є доповнення до визначення активності: «Активний — діяльний, діючий, живий, життєвий, не задубілий, не мертвий». Отже, активність визначається через діяльність. Цих два поняття вченими часто ототожнюються. Активність — не природжена риса, вона може змінюватися з розвитком особистості, зміною соціального середовища. Біологічна активність є передумовою для соціальної. В. О. Сухомлинський вважав, що активність людини свідчить про її переконаність. Поняття активності складне. З точки зору біології — це пристосування до навколишнього середовища, фізіології — це регулятивна функція мозку, психології — зміна поведінки і своїх психічних властивостей, гносеології — діяльне пізнання, педагогіки — це риса людини, яка виявляється в готовності, у прагненні до самостійної діяльності, а також у якості здійснення діяльності та виборі оптимальних шляхів для досягнення мети.

Внутрішніми стимулами активності є потреби, інтереси особистості. Потреба — джерело активності. Де немає потреби, не може бути мови про активність.

Мета як закон визначає засоби і характер дій людини, бо будь-яка діяльність є реалізацією мети. Велике значення в реалізації мети мають мотиви діяльності — внутрішні збудники, а також інтереси — орієнтація на зв'язки з дійсністю. Активність пов'язана з волею, вольовими діями, тобто усвідомленням досягнення мети. Отже, активність — це певний психологічний стан, який зумовлений потребами, мотивами, інтересами. Пасивної діяльності не буває, буває пасивний стан людини.

Активність буває громадянська, пізнавальна, трудова. Завдання вчителя — збудити у своїх вихованців допитливість, інтерес.

Є різні рівні активності:

- ◇ потенційна активність — готовність і прагнення до діяльності;
- ◇ вищий рівень активності — реалізована активність — це енергійна, інтенсивна, ініціативна, самостійна, творча діяльність. Така активність має ситуативний, епізодичний характер, швидко гасне;
- ◇ висока активність — спрямована, системна, на основі комплексу потреб, інтересів, ідеалів. Спрямованість особи — це єдність психічного і соціального. Потрібно формувати в учнів спрямованість у головних видах діяльності, усвідомлення себе як творчої особистості, здатної правильно діяти в нестандартних ситуаціях, оцінці та виборі варіантів рішень, захисті творчих проєктів.

Науковці у своїх дослідженнях встановили етапи формування активності:

1. Діагностувальний (визначення та аналіз рівня активності).
2. Формувальний (оволодіння вміннями і готовність до творчості).
3. Підсумково-корекційний (визначення готовності до самонавчання, самовиховання, життя і діяльності) та коригування програми вдосконалення активності.

Методи формування активності: теоретичні і практичні — включення в діяльність. Стимулювання, мотивація, емоційність методики навчання і виховання, заохочення — теоретичні методи. Практичні: включення дітей у діяльність (ігрову, навчальну, самообслуговуючу, громадсько-корисну, продуктивну, творчу) як цілісність — якісність. Наприклад, КТС (колективні творчі справи) за А. Макаренком, В. Сухомлинським та І. Івановим мають 6 стадій, на кожній з яких є можливість удосконалювати активність:

1 стадія — стартовий збір, на якому учні вирішують, що проводити, коли, де, для чого.

2 стадія — планування КТС, коли клас розбивається на мікрогрупи, враховується ініціатива кожного. Усі беруть участь у плануванні, для цього створюються консультпункти тощо.

3 стадія — підготовка до КТС, усі беруть участь.

4 стадія — проведення, усі беруть участь.

5 стадія — збір-вогник, підбиття підсумків: що вдалося, а що ні.

6 стадія — плани на майбутнє.

Як бачимо, на всіх стадіях КТС враховується ініціатива, активність і діяльність учнів.

5. Самовиховання — умова ефективності розвитку особистості. Превентивне виховання

Самовиховання — це процес цілеспрямованої роботи над розвитком і вдосконаленням людини від підліткового віку до зрілості. Самовиховання в інтелектуальній і духовній сферах набуває вигляду самоосвіти. Відомо, що видатний російський діяч Д. І. Писарєв з усіх видів освіти найкращою вважав самоосвіту. Самоосвіта може бути організованою (навчання) або спонтанною (читання спеціальної чи науково-популярної літератури тощо). Самовиховання в морально-психологічній сфері полягає в самоконтролі за виявленими в себе недоліками і вадами характеру. Самовиховання у фізично-спортивній або гігієнічній сферах полягає у тренуваннях, проведенні оздоровчих процедур, стеженні за своїм здоров'ям і зовнішністю, виконанні лікарських порад. Цим займаються більшість юнаків та дівчат — школярів, студентів, робітників. Це було властиве і багатьом попереднім поколінням наших предків. Історія самовиховання набагато давніша, ніж історія цивілізованого виховання. Ще за часів первіснообщинного ладу були такі традиції, які змушували підлітків оволодівати всім, що вміють дорослі чоловіки.

Цивілізація стародавнього світу (III—IV тисячоліття до нашої ери: Єгипет, Вавилон, Індія, Китай) також ґрунтувалася на самовдосконаленні людини. Своєрідними «науковими працівниками» були жреці, які тримали свої знання в таємниці як джерело могутності й поклоніння населення. Вони були дуже спостережливими. Старші жреці передавали здібним наступникам свою мудрість. Такий порядок індивідуального самовиховання, яке завершувалося навчанням у великого майстра, існував і на Русі щодо літописців, іконописців, ченців-ігуменів. Тут діяли не закони спадковості, як у князів, а закони таланту і самовиховання. В українській народній педагогіці існувало багато традицій самовдосконалення. І в давні часи, і нині школа та батьки не можуть повністю навчити всього, чого потребує від людини її життя і становище, багато залежить від кмітливості, ініціативності, визначення і розуміння своїх можливостей. Історія самовиховання свідчить, що на початку життєвого шляху кожного з великих і мудрих корифеїв було усвідомлення мотивів, за ним — вироблення програми свого розвитку, суворе дотримання її, жорсткий самоконтроль, тренування волі й характеру. Тільки так, вважала людина, можна зробити певні кроки до успіху в житті.

Як приклад наведемо програму самовдосконалення юного Л. М. Толстого: «1. Вивчити весь курс юридичних наук, які потрібні для завершального екзамену в університеті. 2. Вивчити практичну медицину і частину теоретичної. 3. Вивчити мови: французьку, російську, німецьку, англійську, італійську, латинську. 4. Вивчити сільське господарство як теоретично, так і практично. 5. Вивчити історію, географію і статистику. 6. Вивчити математику, гімназійний курс. 7. Написати дисертацію. 8. Досягти середнього ступеня досконалості в музиці і живописі. 9. Написати правила. 10. Дістати деякі знання з природничих наук. 11. Скласти твори з усіх предметів, які вивчатиму».

А. С. Макаренко ввів у теорію виховання такі поняття: «найближча перспектива» — перспектива «завтрашньої радості»; «середня перспектива» — перспектива аж до випуску з колонії; «далека перспектива» — перспектива дорослого життя — мотив самовиховання.

Самовиховання особливо важливе для студента — майбутнього педагога, бо ця професія вимагає багато знань, життєвих умінь, мислительних і практичних навичок. Щоб у майбутньому кваліфіковано керувати і залучати до самовиховання своїх вихованців, самому потрібно «спробувати на собі» всю мудрість цієї дії. Теорія цілеспрямованого самовиховання складається з трьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених процесів: самопізнання, самоутримування, самопримушування до здійснення позитивних дій, учинків, добрих справ.

В інтелектуальній сфері потрібно: розвивати пам'ять, мислення, творчу уяву; вивчати логіку — науку про закономірності, форми мислення; вивчати й оволодівати мнемонікою — прикладною наукою про прийоми розвитку і саморозвитку пам'яті як природної, так і кібернетичної; вивчати евристику — науку про творчу уяву людини, її можливості, засоби творчого саморозвитку. Розуміння основ цих наук є засобом кваліфікованого інтелектуального самовиховання.

Морально-вольове виховання і самовиховання спирається на психологію волі, характеру, темперамент і здібності. Тут головна спрямованість для молоді людини — бажання бути самостійною у своїх вчинках, безпомилково оцінювати ситуацію навколо себе і робити якомога менше помилок у житті.

Превентивне виховання. Важковиховуваність школярів — складне педагогічне і соціальне явище. Його подолання вимагає від освітньої установи розробки ефективної системи превентивного виховання. Цю проблему висвітлили у своїх

працях українські вчені В. М. Оржеховська, Т. Д. Дем'янюк, Т. С. Рабченюк та інші.

Превентивний в перекладі з латинської означає «запобіжний». Система превентивного виховання — це керована діяльність, яка забезпечується заходами, спрямованими на попередження, долання відхилень у поведінці школярів, їх асоціальної, неморальної поведінки, а саме:

- ◇ правопорушень (агресії, крадіжок, брехні, що призводять до криміналу);
- ◇ екологічної брутальності та егоцентризму;
- ◇ поганих звичок (алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління, токсикоманії);
- ◇ статевих порушень та їх наслідків (статевої розпусти, венеричних хвороб та СНІДу, статевого насильства);
- ◇ важких психологічних та психічних станів з наслідками (депресії, імпульсивності, агресивності, загострення психопатичних тенденцій).

Виховні заходи повинні мати попереджуючий, випереджувальний, запобіжний характер і повинні бути спрямовані на:

- 1) удосконалення способу життя школяра;
- 2) обрання ним правильної соціальної орієнтації.

У сучасній педагогічній науці та практиці національної школи виділяють такі функції превентивного виховання:

- ◇ діагностична (виявлення причин і факторів відхилень у поведінці);
- ◇ реабілітуюча (перевиховна, спрямована на подолання негативних проявів у поведінці);
- ◇ координувальна (об'єднання зусиль усіх виховних інститутів — сім'ї, школи, громадськості, засобів масової комунікації);
- ◇ прогностична (передбачення можливих негативних явищ у поведінці неповнолітніх).

Превентивні заходи поділяються на три типи: первинні, вторинні і третинні.

Первинна превенція — соціальна переважно, спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей, попередженню негативного впливу. Вона є масовою і найбільш ефективною. До її заходів належать:

- ◇ заходи педагогічного захисту;
- ◇ фізіолого-педагогічний захист (захист здоров'я, безпека життя і розвитку);

- ◇ психолого-педагогічний захист (надання допомоги у психологічній стабілізації особистості, стійкості, творчої активності дитини, здатності розуміти і розкрити себе);
- ◇ соціально-педагогічний захист (розвиток здібностей та інтересів людини, захист її прав, розвиток позитивних якостей).

Вторинна превенція — це якомога раніше виявлення негативних змін у поведінці дитини з метою попередження їх подальшого розвитку. Це діагностика різноманітних аспектів життєдіяльності школярів, глибокий аналіз причин і обставин, що зумовлюють їх асоціальну поведінку. Ранню корекцію слід починати вже в старших групах дитячого садка. Показниками ранніх відхилень є грубість, агресивність, брехливість, лінощі. До виховних заходів слід віднести самопізнання, самовизначення, саморозвиток, самореалізацію, тобто самовдосконалення.

Третинна превенція — це цілеспрямована превенція, яка поєднує у собі сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці в більш важку стадію. Вони повинні бути індивідуальні, цілеспрямовані.

Педагогічна превенція — це частина навчально-виховного процесу освітнього закладу, вона поділяється на дві групи: загальну ранню превенцію з усіма учнями та їхніми батьками. Це комплекс впливів на свідомість, почуття і волю учнів з метою попередження антигромадської поведінки. Це розвиток почуття соціальної відповідальності підлітків за свою поведінку, глибоке усвідомлення не лише своїх прав, а й обов'язків. Мета педагогічної превенції повинна втілюватися у взірці — позитивний приклад, ідеал людини, який може виступати як мета виховання — забезпечення набуття учнями особистого досвіду реалізації прав і виконання своїх людських обов'язків.

У превентивному вихованні учнів важливим є залучення батьків, громадських організацій, самоврядування, спеціалістів, авторитетних людей, координація взаємодії школи, сім'ї і громадськості.

Критеріями — показниками вихованості школяра є поведінка в сім'ї, школі, ставлення до старших, ровесників, поведінка на вулиці і в громадських місцях, ставлення до самого себе.

6. Перевиховання

Перевиховання — вплив на усунення в діях, вчинках, способі життя учня негативних звичок і хибних схильностей, вад характеру та поступова заміна їх на позитивні риси і якості. У цій роботі найбільше значення має особистість педагога.

Перевиховання складних дітей і підлітків має свою попередню історію. У світовій (США, Англія, Франція) і в українській педагогіці відомо чимало прикладів педагогічного подвигу щодо перевиховання педагогічно занедбаних дітей у закритих виховних закладах, збудованих і утримуваних переважно на кошти благодійників. Стосовно внеску держави, то офіційні дитячі притулки, колонії були вкрай занедбаними, кинутими напризволяще. Не лише зараз, а й 100 років тому дитяча злочинність зростала. Так, з 1884 по 1895 рік вона зросла на 15 відсотків. У статті «Безпритульні діти у виправних колоніях», опублікованій у 1914 році, її автор І. Королець з гнівом пише про дітей — обірваних, з озлобленими обличчями, з темними колами попід очима, з ворожим поглядом спідлоба: «Серед цих дітей розквітають пороки. Вихованців напцюють жорстоко, без будь-якого приводу «дядьки», що наглядують за ними. Природно, що за таких умов злочинність зростає із загрозливою швидкістю».

Таку картину «перевиховання» можна було спостерігати і в деяких колишніх радянських дитячих будинках і колоніях 1918—1920 років. Згодом почали народжуватися нові типи закладів в Одесі і Харкові; вони організовували свою роботу на досвіді кращих педагогів кінця XIX — початку XX ст. У працях В. М. Бехтерева, О. Ф. Лазурського, П. Ф. Лесгафта, П. П. Блонського, М. М. Рубінштейна, С. Л. Рубінштейна, М. С. Рибникова розвивались ідеї колективного виховання і перевиховання дітей. П. П. Блонський (1884-1941) — педагог і психолог — писав оригінальні педагогічні твори, в яких стверджував, що школа — організація не лише навчання, а й усього життя дитини, вимагав зв'язку школи з життям, намітив перспективи трудової школи («Трудова школа», 1919), сформулював ідеї трудової політехнічної школи, багато уваги приділяв моральному вихованню учнів. Особливого значення П. Блонський надавав учителю у вихованні і перевихованні дітей, звертався до учителя: «Учителю, стань людиною!», «Лише жива душа оживить душі». У 20-х — на поч. 30-х рр. П. Блонський був одним з визнаних представників педології, у 1925 році надрукував книгу «Педологія».

С. Т. Шацький (1878—1934) — видатний педагог, засновник перших у Росії дитячих клубів, товариства «Дитяча праця і відпочинок», згуртував групу прогресивних педагогів для дослідження позашкільної роботи з дітьми, що рунтується на повазі до особистості дитини і спрямованої на виховання дітей у дусі колективізму. У 1911 р. разом із дружиною В. Н. Шацькою він організував у Калузькій губернії на громадських за-

садах літню трудову колонію «Бодрая жизнь». Основою життя дітей в колонії була фізична праця. У повоєнні тяжкі роки з'явилися нові теоретичні розробки перевиховання.

Теорія перевиховання починається з визначення, яких дітей вважати за об'єкт перевиховання. Термін «морально дефектні діти» був підданий критиці у 20-х роках, у 1926 р. був прийнятий «робочий» термін «важковиховувані діти і підлітки», пізніше, з розвитком теорії перевиховання, відбулася диференціація категорій підлітків і дітей, які підлягають перевихованню: педагогічно занедбані діти, важковиховувані діти і підлітки, неповнолітні правопорушники, неповнолітні злочинці.

Ці категорії перевиховання діють не лише в теорії. Функціонують відповідні типи навчально-перевиховних закладів, методика роботи в них, позаосвітня адміністративна структура — комісії у справах неповнолітніх при районних та міських радах народних депутатів, інспекції у справах неповнолітніх при районних відділеннях і обласних управліннях МВС, спеціальні дитячі приймальники (для тимчасово затриманих утікачів із дитбудинків або від батьків і для повернення їх за призначенням). Перевиховання здійснюється також у дитячих будинках, загальноосвітніх школах-інтернатах, у сімейних дитячих будинках, активну участь у їх створенні беруть Дитячий фонд України, фонд «Чорнобиль».

Методика процесу перевиховання в середній школі ґрунтується на індивідуальному підході до учня і поділяється на кілька етапів.

На ранньому етапі вивчається особистість учня шляхом психолого-педагогічних спостережень, класний керівник та вчителі здійснюють індивідуальний підхід до підлітка, з'ясовують позиції батьків, намічають тактику перевиховання учня.

На дальшому етапі починається реалізація наміченої програми роботи з учнями. Але учень на цьому етапі протидіє вихователю, насторожено сприймає всі його спроби, тому контакти з учнем повинні бути невимушеними, ніби випадковими, доброзичливими, поступово включаються елементи навчання і переконання в корисності і вигідності доброчесної поведінки.

Наступний етап зветься переломним (коли опір підлітка зменшується, поведінка стане нормальною). Головне — залучити учня до активної роботи в колективі, завантажити час, спонукати його до завоювання авторитету в праці, в спорті, а поступово, при схваленні й підбадьорюванні, — і в навчанні.

Вищий, останній етап полягає в перетворенні перевиховання на самовиховання при повному самоконтролі, і педагог виконує лише функцію консультанта. У цьому разі об'єкт виховання перетворюється на суб'єкт самовиховання. У процесі перевиховання спрацьовує суб'єктно-об'єктний підхід.

7. Диференційований та індивідуальний підходи в навчанні й вихованні дітей

Диференціація та індивідуалізація навчання і виховання охоплює всіх без винятку учнів, бо кожен учень повинен отримувати в школі «порцію» педагогічної уваги і піклування про його зростання і формування особистості.

Диференціація виховання — це поділ учнів класу на умовні мікрогрупи з однорідними психологічними характеристиками.

Індивідуалізація виховання — система педагогічних відносин і дій, спрямованих на управління формування особистості кожного учня. Педагогічний шлях до учня пролягає від загальноколективних дій через диференціацію до індивідуалізації. Диференціація може відбуватися за такими ознаками:

- ◇ *розумовими*, коли мікрогрупи учнів виявляють здібності до гуманітарного, фізико-технічного, математичного, природничого циклів. Учні таких мікрогруп часто переходять до гімназії, спеціальних шкіл з поглибленим вивченням, вони виявляють надпрограмну ерудицію в певній сфері знань, зорієнтовані на професію, мають життєві плани, розвинений інтелект або виявляють потяг до певного предмета, інтерес до нього;
- ◇ *трудовими* — коли виявляється здібність учнів до певних видів праці, ремесел, оволодіння навичками майстерності. Такі учні беруть участь у виготовленні виробів для шкільних виставок, мають чітку профорієнтацію на певне матеріальне виробництво, робітничу чи селянську кваліфікацію;
- ◇ *економічними* — учні виявляють здібності до комерційних операцій, бізнесу та торгівлі, вони бережливі, передбачливі, вміло розраховують сімейний бюджет, рано заробляють гроші чесним шляхом;
- ◇ *теїстичними* — ці учні схильні до релігії, прагнуть до майбутньої духовної кар'єри. Існують атеїстичні мікрогрупи, у яких не визнають релігії;

- ◇ *естетичними* — це учні, які спрямовують себе на активний розвиток своїх естетичних здібностей і смаків, вони мають єдині погляди на рок-музику, ансамблі, солістів, а також на мистецтво, класичну спадщину в ньому. Вони зорієнтовані або на професію митця, або на участь у художній самодіяльності, навчання в музичній школі тощо;
- ◇ *комунікативними* — вони відрізняють учнів за організа-торським хистом, лідерством у колективі, відкритістю перед людьми, профорієнтацією на певну організа-торську (парламентську, депутатську) чи молодіжну роботу;
- ◇ *спортивними* — ці здібності ведуть людину до кваліфікаційних досягнень у певних видах спорту, роблять пріоритетним її заняття фізкультурою.

Існують й інші класифікації мікрогруп: сімейні мікрогрупи, поділ на мікрогрупи у зв'язку з проведенням вільного часу, залежно від *ставлення до політичного життя, політичної культури старшокласників*.

Диференційований підхід свідчить про глибину рівня виховної роботи школи, її адміністрації, педагогів. Він дає можливість згуртувати навколо кожного адміністратора, вчителя групи учнів, що тяжіють до нього, додатково працювати з ними на вищому від стандартного рівні, готувати їх до вступу до відповідного навчального закладу. Це далеко не суцільно теоретична проблема, а суто практична робота, яка споконвіку проводиться в школах і не є зайвою зараз, в умовах загальної і стандартної освіти. Історія індивідуального підходу поєднує у собі досягнення американської («педагоцентризм» Дьюї), європейської (система шкіл Ж. Піаже), російської і вітчизняної педагогіки (С.Т. Шацький, П.П. Блонський).

Індивідуалізація як система складається з циклів.

1. Вивчення особистості учня до того, як впливати на нього. Матеріали, які допомагають педагогові пізнавати учня, містяться в загальній, віковій та педагогічній психології. Головне для практичного вчителя, класного керівника — вироблення в собі спостережливості, чималу допомогу може надати в цьому практична психологія.
2. Прогнозування виховання учня на основі його пізнання. Зробити оптимістичний прогноз — це виявити, які позитивні риси і якості потрібно розвинути, які недоліки усунути, якими методами діяти. А. С. Макаренко в 30-х роках ввів у науковий обіг термін «проектування особи». Він тісно пов'язував проектування з метою виховання, із засобами впливу колективу: «Від людини треба вимагати, вимагати, вимагати! І кожна людина повинна від себе ви-

магати... Я повинен вдосконалювати колектив доти, доки не буде недоліків» (Макаренко А. С. Твори: в 7 т. — К., 1954. — Т.5. — С.399). Прогноз виховання залежить від *диференційовано-групової чи індивідуальної програми виховання. Диференційовано-групова програма складається для груп чесності (для нечесних), сміливості (для боязких), зосередженості (для неуважних), стриманості (для нестриманих), вольовитості (для безвольних) та ін. Для кожної групи застосовують методи переконання, вимоги, вправи, створення ситуацій.*

Індивідуальна програма складається для талановитих хлопчиків або дівчат, яким не вистачає якихось якостей, або для важковиховуваних дітей. Добір методів у таких програмах індивідуальний, не схожий на групові програми. Педагог ставить перед собою питання: яким хоче бачити учня, у який термін цього досягне, як досягти, щоб учень став союзником у самовихованні. У вихователя повинен бути власний оптимізм, упевненість у позитивності наслідку. Після досягнення успіхів у вихованні складається вища програма.

3. Виконання групових та індивідуальних програм — це серцевина виховного процесу в класному колективі.
4. Індивідуальне виховання особистості в класному колективі, який є також суб'єктом виховання і створює умови для підвищення учнів авторитету.
Індивідуальна виховна робота класного керівника за програмою. Тут індивідуальне виховання здійснюється і в колективі, і наодинці. Програма складається з мислительної частини, дійової частини та ведення педагогом обліку наслідку своїх дій.
5. Педагогічне рішення і дія — це словесне попередження (відстрочене і негайне), виставлення оцінки, покарання, схвалення, довіра. Учитель не має права приймати антипедагогічного рішення, яке ображає гідність учня, показує безпорадність учителя. Вміле розв'язання ситуації свідчить на користь учителя і працює на його авторитет.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає суть нового педагогічного мислення?
2. Як вирішує українська школа проблеми глобальної освіти?

3. Що дає вчителю педагогічна наука?
4. Який шлях становлення пройшла педагогічна наука?
5. Які вчені зробили вагомий внесок в теорію і практику освіти?
6. Що являє собою система освіти в Україні та її диференціація?
7. Який комплекс головних завдань освіти, виховання і розвитку потрібно вирішити і забезпечити на кожному ступені школи?
8. За якими закономірностями і принципами організовується і функціонує система освіти в Україні?
9. Чи повинен учитель стати на шлях досліджень? Якими науковими методами досліджень він повинен оволодіти?
10. Які три умови сприяють формуванню особистості підростаючої людини?
11. Чому кожному потрібно займатися цілеспрямованим самовихованням та з яких трьох взаємопов'язаних процесів воно складається?
12. У чому полягає специфіка методики перевиховання?
13. Якими нормативними документами керуються навчально-виховні заклади в Україні?
14. Які права і обов'язки вчителів та батьків визначено в Законі «Про освіту»?
15. Які нові положення є в Законі «Про загальну середню освіту», у «Національній доктрині розвитку освіти»?
16. Як називаються нормативні документи про національне виховання підростаючих поколінь?
17. Як ви розумієте положення В.О. Сухомлинського «Педагогіка — наука для всіх» та А.С. Макаренка «Педагогіка — найскладніша наука»?

Тема 4

Предмет дидактики, її завдання і досягнення на сучасному етапі

1. Поняття про дидактику.
2. Основні поняття дидактики.
3. Історичний екскурс до вчень великих дидактиків.
4. Зв'язок дидактики з конкретними методиками.
5. Здобутки дидактики на сучасному етапі розвитку школи.
6. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу.
7. Навчання радістю пізнання.
8. Завдання сучасної дидактики.

Література: 3, 4, 13, 19, 20, 23, 24, 38, 39, 43, 44, 48, 49, 54.

1. Поняття про дидактику

Слово «дидактика» походить від грецького «дидактикос» — повчальний. Дидактика — це розділ педагогіки, який містить теорію навчання і освіти. Термін «дидактика» застосовували вже в XVII ст. Я. А. Коменський у своєму творі «Велика дидактика» головну увагу приділив освіті і навчанню дітей та юнацтва. А. Дістервег визначав дидактику як частину педагогіки, у якій викладено теорію навчання. У сучасних курсах педагогіки дидактика розглядається як теорія освіти і навчання.

Процес навчання не можна розглядати у відриві від змісту освіти. Вивчення змісту освіти, розкриття закономірностей процесу навчання, розробка найефективніших методів, організаційних форм навчання — такі основні проблеми дидактики. Дидактика тісно пов'язана із загальною психологією, психологією навчання, фізіологією вищої нервової діяльності. Ці науки, кожна в своїй галузі, дають знання про процеси пізнавальної діяльності дитини і тим самим допомагають у вивченні проблем змісту і методів навчання дітей.

Для оновлення і збагачення дидактики як науки застосовуються найрізноманітніші методи досліджень.

Проблема змісту освіти нерозривно пов'язана з науковою теорією національного виховання, бо перш ніж розробляти різні варіанти навчальних планів і програм, необхідно з'ясувати, якими знаннями, вміннями і якостями особистості повинен володіти спеціаліст у різних сферах матеріального і духовного виробництва. Нові навчальні плани і програми, стандарти освіти спочатку експериментально перевіряються в невеликій кількості шкіл і лише потім запроваджуються в масову шкільну практику.

Щоб керувати пізнавальною діяльністю учнів, потрібно спочатку експериментально вивчити особливості мислення школярів різного віку та співвідношення елементів формально-логічного і діалектичного мислення в їх розумовій діяльності.

Проблеми психологічних основ навчання розв'язуються шляхом спостережень та експериментів: вивчаються особливості психіки дітей різного віку, індивідуальні відмінності дітей, розкриваються причини труднощів у навчальній роботі. Дидакти, методисти, вчителі постійно шукають найефективніші методи, засоби навчання, спираючись на досягнення психології.

Під час розроблення методів, організаційних форм і умов ефективного навчання проводяться цільові спостереження за педагогічним процесом у школах, вивчається якість знань і вмінь учнів за допомогою контрольних робіт, потім ставляться експерименти з точним урахуванням їхніх умов і результатів. Результати успішно проведеного експерименту стають опорою для підвищення якості навчання в усіх школах країни. У цій роботі беруть участь дидакти, методисти, вчителі. Особливо успішними є дослідження, у яких поєднуються дидактичні, психологічні і фізіологічні експерименти. Ці дослідження дозволяють моделювати нові ефективні форми навчання.

Важливим методом дидактичних досліджень є вивчення передового педагогічного досвіду. Система цієї роботи дає можливість порівняти дані досвіду з досвідом інших педагогів, з попереднім досвідом, у який були внесені зміни, узагальнити і зробити висновки, виробити рекомендації щодо впровадження досвіду.

Експериментальна перевірка нових програм, підручників, навчальних посібників, нових методів і форм навчання дає найкращі результати, якщо вона проводиться у великій кількості шкіл і охоплює велику кількість учнів.

2. Основні поняття дидактики

Дидактика охоплює всю навчальну діяльність вчителя й учнів, їхню співпрацю, співтворчість. Найбільш важливими поняттями дидактики є: процес навчання, освіта, закономірності і принципи навчання, зміст освіти, методи і форми навчання, засоби навчання, знання, вміння, навички, мотиви.

Процес навчання — цілеспрямована взаємодія вчителя і учнів, у ході якої здійснюється освіта, виховання, розвиток.

Принципи навчання — це система важливих дидактичних вимог, які забезпечують ефективність навчального процесу (науковість, наочність та ін.).

Зміст освіти — це система знань, умінь і навичок, які закладають основи для розвитку і формування особистості. Зміст освіти — не сукупність наук, а певна «критична маса», яка постійно дає імпульс саморуку, самоосвіті, саморозвитку. Перед педагогічною наукою, практикою постійно постають питання: для чого вчити? Чого вчити? Як вчити? У процесі навчання учителю потрібно вирішити такі завдання:

1. Озброїти учнів системою знань.
2. Сприяти розвитку творчих сил і здібностей учнів шляхом правильної організації пізнавальної діяльності.
3. Сформувати інтерес до знань, до предметів.
4. Навчити учнів учитися.
5. Виховати, сформувати світогляд, активну життєву позицію.

Загальну середню освіту учні отримують у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах, середніх профтехучилищах, середніх спеціальних навчальних закладах і шляхом самоосвіти. Учні здобувають наукові знання, вміння, навички, розвивають інтуїцію, творчі здібності, виробляють позитивні мотиви навчання.

Знання — це продукт пізнання (уявлення, поняття) людиною предметів і явищ, діяльності, законів природи і суспільства.

Уміння — це свідома дія, спрямована на застосування знань, це знання в дії. Уміння без навичок не працюють. Уміння складніше від навички. Уміння переростає в навичку.

Навичка — автоматична практична дія, вона економить думку, бо коли є навички, то свідомість відступає на другий план.

Інтуїція — це досвід, відкладений у свідомості.

Мотиви — рушій, внутрішній збудник навчальної діяльності. Навчальна діяльність завжди мотивована. Існують соціальні, пізнавальні, моральні мотиви, мотиви спілкування, самовиховання, професійної спрямованості і мотиви небезпечні, корисливі (учусь, щоб похвалили). Провідними мотивами повинні бути пізнавальні — учусь тому, що цікаво пізнавати світ, науки, професію.

Метод навчання — це підхід, спосіб передачі вчителем знань, засвоєння учнем знань, умінь, навичок. Існують методи розповіді, пояснення, бесіди та інші, їх слід відрізнити від прийомів навчання.

Методичний прийом — це частина методу, він вузький від методу (запис на дошці).

Засоби навчання — це весь арсенал, який застосовує вчитель, щоб досягти на уроці мети. Існують предмети, практичні, інтелектуальні, емоційні засоби навчання. Існують тисячі методів, методичних прийомів і засобів навчання. Універсального методу навчання немає. Кожен метод має переваги і недоліки порівняно з іншим. Кожен метод проявляється в різних формах навчання.

Форми організації навчання — це особливі об'єднання учнів для занять, навчально-пізнавальної діяльності; це зовнішнє вираження взаємодії вчителя й учнів з метою навчання, виховання і розвитку. Найбільш поширена форма навчання в наших школах — урок, існують позаурочні форми навчання. В останні роки дидактика збагатилася сотнями нестандартних форм навчання (урок-«КВК», урок-«Поле чудес», урок-«Що? Де? Коли?» тощо).

3. Історичний екскурс до вчень великих дидактиків

Дидактика — найстабільніший розділ у педагогіці, проте вона теж змінюється, іде в ногу з часом, убирає в себе світові науково-технічні досягнення (наприклад, кібернетизація, диференціація, інтегративність). Як уже зазначалось, засновником дидактики є Ян Амос Коменський — великий чеський гуманіст і педагог. Його визначним твором є «Велика дидактика» (1633). Коменському належить обґрунтування існуючої класно-урочної системи: поділ учнів на класи, навчального часу — на навчальні роки з чвертями і канікулами між ними, 45-хвилинний урок, 10—20-хвилинні перерви, предметна система викладання за певними навчальними плана-

ми, програмами і підручниками, екзамени наприкінці року з переведенням до наступного класу або залишенням на другий рік. Низку своїх праць Я. А. Коменський присвятив професіоналізму вчителів, засобам активізації учнів, їх свідомому ставленню до навчання, законам добре організованої школи.

В історію дидактики зробили свій внесок філософи-просвітителі та педагоги XVIII століття. На початку XIX ст. склались дві теорії освіти — матеріальна і формальна. Прихильники теорії формальної освіти вважали головним завданням школи розвиток розумових здібностей дитини, гімнастику розуму. Автором цієї теорії був німецький філософ і педагог Й. Ф. Герbart (1776—1841). Теорія формальної освіти запроваджувала класичну освіту, її було покладено в основу гімназійної освіти в Росії і зорієнтовано на підготовку інтелігенції, чиновництва, правлячої еліти.

Прибічники матеріальної освіти головним завданням навчання вважали засвоєння учнями певної суми реальних знань, а розвиток пізнавальних можливостей учнів вважали наслідком діяльності щодо засвоєння навчального матеріалу. Ця теорія належить англійському філософу Г. Спенсеру (1820—1903), вона була зорієнтована на підготовку практичного прошарку — бізнесменів, торговців, ремісників, кваліфікованих техніків і робітників. Г. Спенсер вважав, що школа повинна готувати молодь до п'яти видів людської діяльності — самозбереження, здобування засобів для життя, виховання потомства, виконання соціальних функцій і дозвілля. Він виступав проти розумового перенапруження дитини, пропагував вузько утилітарну освіту, нехтував теоретичними знаннями і тим самим принижував значення розвиваючого навчання.

Проти односторонності кожної із зазначених теорій виступав К. Д. Ушинський. Він захищав необхідність об'єднання обох завдань (засвоєння суми знань і розвиток здібностей), указував, що розум розвивається лише через знання, і кожна наука розвиває людину саме своїм змістом.

У другій половині XIX ст. в Європі значний внесок у дидактику зробив німецький педагог А. Дістервег (1790-1866). Він виступав за народну школу, розробив передові принципи виховання — природовідповідність, культуровідповідність, самодіяльність.

В Україні у XIX ст. помітною постаттю серед педагогів-дидактиків є О. В. Духнович (1803—1865), який у Закарпатті, що тоді належало Австро-Угорській імперії, створював підручники для народних шкіл, брав участь у широкій освіті,

допоміг відкрити в Закарпатті понад 79 початкових шкіл. Автором низки підручників був Б. Д. Грінченко (1863-1910). Він викладав у школах українською мовою, видав «Словник української мови» у чотирьох томах, а також «Українську граматику до науки читання й писання».

У першій половині ХХ ст. особливо популярною була дидактична теорія американського філософа Дж. Дьюї (1859—1952), який заснував педагогічну течію — педоцентризм, а також діяльнісний підхід до навчання, пропагував навчання «шляхом дій», які з'являються з особистого досвіду дитини. Педоцентризм — це керування практичним досвідом дитини, навчання без програм, широка дитяча і вчительська самодіяльність.

У 30-х роках у російській дидактиці посилилась увага до якості загальноосвітньої підготовки учнів, радянська школа досягла певних успіхів, але було допущено помилку щодо недооцінення ролі трудового, політехнічного навчання, ліквідовано навчальні майстерні і ручну працю в школах (1937), взято курс на академічний розвиток школи, що призвело до переваги словесних методів навчання і виховання.

До числа видатних дидактиків-практиків 50—60-х років належить В. О. Сухомлинський (1918—1970), який подав зразки дидактичних підходів до розумового розвитку дітей у ході їх навчання та практичної діяльності.

Відомі теоретики-дидакти М. М. Скаткін, М. О. Данилов, Ю. К. Бабанський, М. М. Поташник, В. А. Онищук обґрунтували ідеї оптимізації, визначили критерії оптимальності навчання і способи їх досягнення. Значний внесок у дидактику зробили Б. П. Єсіпов (1894—1970), який опрацював теорію навчального процесу, Л. В. Занков (1901-1970), який розробляв теорію розвиваючого навчання та інші проблеми дидактики.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. почався новий етап досліджень у дидактиці — підвищення ефективності та якості навчального процесу шляхом посилення його виховної і розвиваючої функції, зв'язку з життям, з громадсько корисною працею учнів, поєднання загальноосвітньої підготовки з трудовим вихованням.

У 80-ті рр. у зв'язку з реалізацією реформи школи досліджувались такі проблеми дидактики, як міжпредметні зв'язки, профорієнтаційна робота в школі, всебічний розвиток учнів у процесі навчання та позакласної роботи. І. Я. Лернер, В. О. Онищук, Н. Ф. Тализіна зробили внесок в обґрунтування теорії поетапного розвитку розумових дій дитини, управління пізнавальною діяльністю школяра. У розв'язання актуальних проблем демократизації дидактики вагомий вне-

сок зробили вчителі-новатори М. М. Палтишев, В. Ф. Шата-лов, Є. М. Ільїн, С. М. Лисенкова, О. А. Захаренко, а також педагогічні колективи багатьох шкіл.

Сучасна дидактика, виходячи на світові позиції, відкриває нові явища в навчальному процесі — його кібернетизацію, потребу диференціації і гнучких технологій у старших класах, інтегративність у змісті освіти, модульне навчання, стандартизацію освіти, індивідуалізацію та особистісну зорієнтованість.

4. Зв'язок дидактики з конкретними методиками

У практиці навчання різних предметів потрібно забезпечити принципову єдність у підході до дітей, у виборі форм і методів. Дидактика як загальна наука про зміст освіти, закономірності процесу навчання, ефективні методи і форми навчальної роботи визначає цю єдність. З другого боку, дидактика враховує дані методик окремих предметів, які формуються на конкретному досвіді навчання в школах, відображенні різних ситуацій процесу навчання. Чим активніше впливає теоретична дидактика на методи і форми організації навчального процесу, тим специфічнішою є методика викладання цього предмета.

Загальноживаними є дидактичні закономірності та принципи навчання. Типи, структура занять з різних предметів також мають певну схожість. Конкретні методи, засоби, форми і прийоми, які використовуються у викладанні різних предметів, є самими специфічними (не можна одними й тими методами викладати математику і літературу, хімію й історію). Навіть у викладанні одного й того самого предмета в старших і середніх класах спостерігаються досить ґрунтовні відмінності. Не можна не враховувати і важливості рівня індивідуальної майстерності вчителя.

Кожна методика предметного викладання має свою історію, свої досягнення і проблеми.

5. Здобутки дидактики на сучасному етапі розвитку школи

У різні періоди розвитку людства дидактика як наука прагнула вивчати існуючі системи навчання, вдосконалювала їх або пропонувала нові.

У 80—90-х роках дидактика збагатилася дослідженнями з теорії змісту освіти, працями про компоненти змісту, які формують досвід творчості та емоційно-ціннісне ставлення до світу (М. М. Скаткін, І. Я. Лернер, В. В. Краєвський, В. С. Ледаєв). Значного розвитку в ці роки набули концепції проблемного та програмового навчання (Т.В. Кудрявцев, М. І. Махмутов, Т. І. Ільїна, А. М. Алексюк та ін.), оптимізації навчально-виховного процесу (Ю. К. Бабанський, М. М. Поташник), формування мислення і розвитку пізнавальних здібностей учнів.

Наприкінці 80-х років розпочався рух за оновлення школи, реформування її авторитарної системи. Це яскраво виявилось у так званій педагогіці співробітництва. Представниками її були як учені-теоретики, так і самобутні вчителі-новатори (Ш. О. Амонашвілі, С. А. Соловейчик, С. М. Лисенкова, В. Ф. Шаталов, М. П. Гузик, Є. О. Ільїн, М. М. Палтишев, В. О. Караківський, І. П. Волков та ін.)

Перебудовні процеси в суспільстві, рух за незалежність держав прискорили процес реформування школи, а отже, зумовили появу нових дидактичних теорій. Зокрема, характерними для розвитку дидактики на початку 90-х років є спрямованість на розвиток особистості дитини і поява у зв'язку з цим різних підходів до визначення змісту та методичного забезпечення школи на всіх трьох її ступенях. Наприкінці 90-х років проводиться стандартизація змісту освіти. З'являються авторські школи, у яких застосовуються нові дидактичні технології на засадах особистісно-орієнтованого навчання. Є доробки у визначенні базового компонента змісту середньої освіти, критеріїв вибору навчальних планів і програм, шляхів відображення в змісті культурно-виробничих особливостей регіонів. У найближчі роки вчителі зможуть вибирати інтегровані курси з природничо-математичних і гуманістичних предметів. Є досягнення належної соціалізації дітей, громадянської освіти, забезпечення світоглядної функції освіти, зв'язку навчання і розвитку, у диференціації та пошуках гнучких форм і методів навчання, методичному обґрунтуванні функцій нових інформаційних технологій на всіх етапах освіти. Особливо важливим є об'єднання зусиль дидактів і методистів, учених і практиків у створенні нових підручни-

ків. Академія педагогічних наук України розробила 24 основних напрями наукових досліджень з педагогіки і психології у зв'язку з переходом на 12-річне навчання в школі, 12-бальну систему оцінювання навчальних досягнень та умінь учнів, профільне навчання та інші зміни.

6. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу

Навчальний процес у національній школі будується відповідно до стратегії освіти України і передбачає радикальну зміну тактики в підходах до змісту, форм і методів пізнавальної діяльності. Організація навчання здійснюється на основі нових прогресивних концепцій, вироблених світовою і вітчизняною педагогікою, застосування сучасних технологій і науково-методичних досягнень, перетворення освіти і навчання на важливий інструмент національного розвитку та гармонізації національних відносин, підпорядкування організацій, змісту, форм і методів навчальної роботи завданням формування цілісної та всебічно розвиненої особистості.

Державний закон «Про освіту» набув чинності. Учням створюють можливості вільного вибору форм освіти і навчання, які відповідають освітнім запитам та інтересам особистості, застосовують варіантний компонент змісту освіти, диференціацію й індивідуалізацію навчального процесу. Увесь навчальний процес пронизується духом гуманізму і перебудовується так, щоб у центрі турбот педагогічних колективів була дитина. Учитель забезпечує управління навчальним процесом разом з учнями — спільне прогнозування мети, планування роботи, аналіз і самоаналіз, контроль і самоконтроль у процесі пізнавальної діяльності.

У навчанні кожен учень посувається вперед своїм індивідуальним кроком, мірою своїх реальних можливостей і здібностей. Тому навчальний процес у більшості шкіл набрав яскраво вираженого диференційованого характеру. Учитель уважно вивчає типологію учнів, їхню здатність навчатися і працювати (рівень самостійності, активності, уваги, мислення, фантазії), рівень організованості, зібраності, зосередженості.

Кожен учень, працюючи за програмою, що відповідає його розвитку та інтересам, має опрацювати і засвоїти певний рівень і обсяг знань, умінь і навичок відповідно до його особистих потреб.

У розрізі свого навчального предмета вчитель створює систему індивідуальних завдань для кожного учня і групи учнів на відповідний період (найближчий і далекий), якість виконання і засвоєння яких надає йому змогу зробити підсумковий аналіз рівня знань (мінімальний, середній, достатній, високий) і рівня здібностей (із застосуванням тестів, діагностик, інших методик).

У процесі цієї роботи він створює для учнів ситуації успіху, ситуації морально-емоційних переживань. Зокрема для тих учнів, які відчувають серйозні труднощі в навчанні і втрачають віру у свої сили, складаються спеціальні індивідуальні завдання з поступовим ускладненням їхнього змісту, виконання яких забезпечує успіх і просування вперед, змінюючи водночас ставлення їх до навчання. Позитивно зарекомендували себе підсумкові уроки додаткового роз'яснення вчителем незрозумілого матеріалу й окремих питань щодо змісту.

Значна увага звертається і на роботу з найбільш здібними та обдарованими учнями, з якими організують поглиблене вивчення відповідних предметів за спеціальними, більш ускладненими, програмами. В окремих школах комплектуються класи з таким диференційованим навчанням, де існують відповідні паралелі, за якими окремо (нарізно) навчаються учні з високим, середнім і низьким рівнем розумового розвитку (Чернігівська середня школа № 19). Природно, що у таких класах існує специфіка в організації навчального процесу, є свої труднощі та проблеми.

Отже, структура та технологія навчального процесу орієнтується не на якогось абстрактного «середнього» учня, як це було за застійних часів, а на індивідуальні особистісні якості і можливості, на «зону найближчого розвитку» (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк) учня.

У навчальному процесі на одне з перших місць ставиться дитячий інтерес, пізнавальна допитливість, задоволення навчально-пізнавальних потреб учня. Учитель постійно вивчає, простежує динаміку розвитку інтересу до знань, навчального предмета (нульовий, низький, середній, достатній і високий) і в результаті цього визначає особливості мислення, сприймання матеріалу, рівень пам'яті, суджень, ставлення до навчання взагалі. У процесі роботи він прагне наскрізь побачити душу учня, його рівень розвитку та працездатності.

Велике значення має постановка процесу навчання в школі. Він повинен мати гуманістичну й творчу спрямованість, а навчання повинне бути радістю пізнання. Саме шляхом показу прекрасного в концепціях, теоріях, формулах, за-

конах відбувається виховання в учнів поваги до могутності знань, відповідального ставлення до навчання. На цій основі формується в них прагнення засвоїти та зберегти у своїй пам'яті все те істотно важливе, що потрібне для подальшого життя і праці.

Навчання учнів умінню вчитися — важлива передумова гуманізації навчального процесу.

За даними Міністерства освіти у загальноосвітніх школах налічується не більш як 12—15% від чисельності учнів, які вміють учитися. Певна частина дітей тримається «на плаву» шкільного навчання завдяки своїм природним задаткам і сприятливому домашньому та шкільному середовищу. Решта безнадійно потопає у премудростях основ наук. Починаючи з 70-х років, став помітно виявлятися так званий внутрішній, а нерідко і зовнішній відсів зі школи відповідної частини учнів. Цей процес супроводжується хронічними пропусками занять або повною відмовою від них, слабким рівнем знань або неуспішністю.

У цьому, очевидно, слід вбачати індивідуальний протест — результат невдалого особистісного самоствердження, яке є невіддільним атрибутом людського «я». За цих же випадків, коли потреба в самостверженні не реалізується, з'являються в дітей негативні афективні переживання і відповідні форми поведінки: упертість, замкнутість, емоційна нестійкість тощо, про що свідчать дослідження українських психологів, педагогів (О. Киричук, М. Фіцула та ін.).

Невміння навчатися, що призводить до невдач у навчанні, відсутність радості пізнання, а отже, і приємних життєвих перспектив, зумовлюють серед певної частини учнів потребу в переоцінюванні своєї життєдіяльності, яка іноді призводить до небажаних наслідків (поширення алкоголізму, наркоманії, правопорушень, дармоїдства та інших соціальнонебезпечних явищ).

Людина — активно діяльна сутність, і якщо їй не вдається що-небудь одне, вона обов'язково шукатиме задоволення свого інтересу в іншому, де можна їй самовиразитися, самоствердитися.

Навчання — це усвідомлена і правильно спрямована навчально-пізнавальна діяльність самого учня, який має конкретну мету і відповідний арсенал способів і прийомів її досягнення. Усвідомити теоретичні основи цього процесу — означає уприугу підійти до розуміння його змісту і суті. Чимало учнів зводить мету свого навчання до освіти, виховання, формування навичок і вмінь. Але це лише засоби. Кінцева ме-

та навчання — усебічний і гармонійний розвиток людини — уявляється деякими учнями як щось таке, що само собою зрозуміле і тому належить до пасивного арсеналу діяльності. Звідси навчання нерідко зводиться до того, щоб прослухати урок, виконати домашнє завдання і прозвітувати про це перед учителем і батьками. Насправді ж сутність навчання полягає у свідомій і науково обґрунтованій самоорганізації особистості, спрямованій на розвиток і вдосконалення її розумових сил, озброєння способами і прийомами самоосвіти і самовиховання. Благотворне навчання неможливе без знання його «технології». Як може здійснюватися цей процес, які його найважливіші засоби, як відбувається процес засвоєння знань і вироблення вмінь — ось основні компоненти, які повинні знати учні. Навчити сумлінно вчитися — означає озброїти школярів не просто методикою розумової праці, а збудити їх інтелектуальні, вольові, емоційні сили, спрямувавши їх на всебічне самовдосконалення в ім'я загального блага.

Школа майбутнього є школою індивідуального і групового навчання за індивідуальною методикою, яка відповідає здібностям і можливостям кожної дитини. Таким чином організовано навчання у школах найбільш цивілізованих країн світу. У цьому, очевидно, і полягає головне питання реформи шкільного процесу навчання. Потрібно зацікавлено, змістовно й аргументовано, спираючись на фактичний рівень знань і досвід життя учня, показати його самого собі, закономірність розвитку його реальних сил, переконати, що всі достоїнства (як і недоліки) залежать від нього самого, від рівня його самосвідомості та вміння будувати своє життя. Для цього потрібна організація предметно-практичної та конкретної особистісно-рольової діяльності учня в колективі, у ході якої саме життя спонукало б його розуміти свої обов'язки, права і самого себе як творця власної особистості. Тут важливо викликати в учня захопленість самоорганізацією процесу навчання, щоб він на своєму власному досвіді переконався у можливості самовдосконалення своїх здібностей.

Важливо будувати навчання в такий спосіб, щоб творча праця була інтелектуально й емоційно напруженою, але сильною, адже інакше вона не зможе викликати потрібних для творчості проявів інтелектуальної та вольової енергії, здатної перебороти неминучі в цій справі труднощі особистісного й організаційного характеру.

7. Навчання радістю пізнання

Життя і діяльність учня в школі і поза нею завжди має бути сповнене почуттям радості, світлою перспективою, надією на успіх. У цьому джерело гуманізації навчання. Відчуття радості завтрашнього дня — це перспектива розвитку особистості. Невипадково ще А. С. Макаренко висунув і обґрунтував ідею «завтрашньої радості», вбачаючи в ній велику спонукальну і виховну силу, що розкриває всі внутрішні потенції учня. Через відчуття радісних перспектив відбувається рух і розвиток особистості.

В. О. Сухомлинський запровадив у педагогіку поняття «школа радості» і практично реалізував цю ідею у своїй Павлівській середній школі. Досвідом організації навчально-пізнавальної діяльності учнів своєї школи він довів і теоретично обґрунтував, що очікування радості як для дитини, так і для дорослого — джерело руху вперед. Радість в учнів виникає як від усвідомлення досягнутого, так і від відчуття реальної перспективи, яка приводить до досягнення поставленої мети, а будь-яка досягнута мета окрилює людину, а тим більше дитину, вселяє в неї віру у свої сили і здібності.

Спостереження, опитування багатьох учнів показують, що сама по собі радість пізнання виникає досить рідко. Водночас умови, які б сприяли збудженню та розвитку пізнавального інтересу, можна організувати. Покажемо це на прикладах.

Перший приклад. Учень працював над виконанням самостійного індивідуального завдання. І ось він одержав для себе цікавий, оригінальний результат, який викликав у нього здивування і задоволення досягнутим. Учитель повинен помітити цей емоційний стан учня, підтримати його успіх поставити перед ним нове, більш ускладнене завдання, назвавши при цьому загальні орієнтири його розв'язання.

Другий приклад. У більшості учнів є свої стійкі інтереси до тих або інших видів діяльності — трудової, виробничої, технічної, спортивної, художньої; до відповідних навчальних предметів, природничо-математичних і гуманітарних дисциплін; до конструювання, моделювання, до питань кібернетики, генетики, комп'ютеризації тощо. Учень досягає певних результатів, які його задовольняють, роблять життя творчим, цікавим. Для заглиблення в цікаву проблему вчитель пропонує учневі відповідну літературу, знайомить із спеціалістами, постійно висуває перед ним все нові і нові, поступово ускладнені творчі завдання. У процесі їх розв'язання учень відкри-

ває для себе щось нове, і сам творчий пошук, заглиблення в невідомий світ осяває його, мобілізує інтелектуальні, емоційні і вольові зусилля на задоволення його духовних потреб.

Вивчаючи індивідуальні сили учня, учитель у подальшій роботі уважно стежить за тим, щоб той у процесі виконання дорученого завдання, що вимагає напруження розумових і фізичних сил, не тільки досягав мети, а й діставав у зв'язку з цим моральне задоволення. Не допускати розчарування учня у навчальній праці, навчити його якомога менше витратити марно своїх сил — ця надзвичайно важлива умова виховує в нього звичку примушувати себе працювати в міру своїх сил і можливостей, як підкреслював В. О. Сухомлинський.

Деякі учні свідомо не бажають добре навчатися, щоб продемонструвати перед своїми ровесниками і передусім перед учителями негативне ставлення до навчання. Здебільшого вони тримають себе гордовито, незалежно, нерідко лицеміряють, залякують інших. Основна мета їхньої поведінки — відрізнятись чим-небудь від усіх інших, ствердити себе в ролі опозиціонера.

У такого школяра моральне задоволення виникає, за свідченням А. Белкіна, саме через можливість підтвердити обрану ним роль. Найчастіше причиною такої поведінки учня є конфліктні взаємини з учителями, батьками, потреба в якійсь формі передати свій протест, звернути на себе увагу.

Для створення ситуації успіху важливо глибоко вивчити індивідуальні особливості учня, провести діагностику його навчальних інтересів. Діагностика здійснюється на основі з'ясування таких, наприклад, питань, як:

1. Яким предметам учень надає перевагу (гуманітарним, природничим, фізико-математичним і т.д.)? Чому?
2. Чи пов'язує він вивчення шкільних предметів із життєвими планами?
3. Чи поділяє предмети на головні і другорядні? Яке ставлення до них?
4. Чи пов'язує учень ставлення до навчальних предметів зі своїм ставленням до вчителів?

Інформація на перше питання допомагає вчителю визначити справжні мотиви ставлення учня до тих або інших предметів, престижність і роль цих предметів у житті та праці, їхню майбутню перспективу розвитку. Природні нахили, здібності учня щодо вивчення певних предметів спонукають його віддавати їм перевагу, процес викладання їх учителем зумовлює підвищену зацікавленість.

Визначне місце посідає диференційована робота учнів на уроці. Причому диференціація не за групами, як це загальноприйнято, коли вчитель умовно виділяє сильних, середніх і слабших учнів і кожній групі розробляє систему завдань за їхніми реальними можливостями, а щось інше. Учитель спирається на результати діагностики навчальних інтересів учнів, відповідно до яких визначає основні види навчальної діяльності, зміст завдань для них, способи та прийоми їх виконання.

Принцип диференціації у навчальній роботі реалізується не шляхом застосування навчальних завдань за ступенем їх важкості, а шляхом використання варіативних завдань за творчою спрямованістю: підключення учнів до викладу якоїсь частини навчального матеріалу, підготовка школярів до повідомлень з якогось питання дослідницького характеру, написання рефератів і доповідей, складання тез для участі у конференції, олімпіаді, турнірі, організація навчально-ділових і рольових ігор, варіативних самостійних навчальних завдань тощо. Важливо кожному школяреві знайти на уроці цікаву для нього справу. І ні в якому разі не слід порівнювати навчальні результати різних за здібностями учнів. Треба порівнювати успіхи учня з його власними попередніми досягненнями, наголошувати на його рухові вперед завдяки наполегливій копіткій праці. Добре слово, похвала на адресу слабшого учня, який одержав задовільні результати, але приклав чимало зусиль для їх досягнення, зумовлює у нього добрі почуття, радісний настрій, допомагає йому переборювати зростаючі труднощі навчатися, працювати на повну силу здібностей, проявляти наполегливість і волю.

Деякі класні керівники на батьківських зборах, аналізуючи успішність учнів, порівнюють навчальні успіхи кожного з них. Кращих — заохочують, слабших — осуджують. Це педагогічно небажаний шлях «стимулювання» батьків. Він породжує гнів, обурення з боку тих батьків і матерів, діти яких з тих або інших об'єктивних причин не досягають бажаних успіхів.

Працювати сьогодні за старою схемою «розповів — за своїв — перевірів» стає дедалі важче, а за відсутності професійної майстерності і зовсім неможливо. Не опанувавши мистецтвом викладання, спілкування з учнями, учитель безсилий давати глибокі знання, пробуджувати інтерес до них. Навчання у процесі живого спілкування-діалогу — це урок співтворчості, спільного мислення, урок свободи, де кожен може і повинен висловити свою думку, не підлаштовуючись під когось. Поважати людину в собі і у своїх підопічних — головна

функція такого уроку, який приносить радість і задоволення як тим, кого навчають, так і тому, хто навчає.

Дистанція між учителем і школярем, звичайно, потрібна. Але вчитель не буде відносин з учнем за принципом: «Ти мене не розумієш — цього досить; тобі зі мною цікаво — чого ж ще треба?»

У школяра вчитель має прагнути побачити те, що його відрізняє від інших і чим він корисний і потрібний іншим. Одним з правил взаємин учителя й учня має бути: учень, навіть посередній, завжди чимось цікавий, якщо, звичайно, його вчитель вивчатиме, пізнаватиме вдумливо, без поспіху, як вдумливо і не поспішаючи він читає книгу. Учня треба вміти слухати і розуміти, тобто чути його внутрішній голос.

Особисті творчі знахідки та досягнення вчителів у роботі з учнями стають надбанням усього колективу. Створюються банки творчих ідей і прогресивних концепцій, на основі яких розробляються передові технології навчального процесу, що приносять радість і задоволення учням, сприяють професійному зростанню вчителів.

Новій системі навчання, її головному механізму властива *творча спрямованість пізнавальної діяльності учнів шляхом розвитку мислення. Прагнення вчителя до зміни раніше сформованого стереотипу педагогічного мислення, ствердження демократичного стилю взаємин між учителями й учнями, взаємодовіра і взаємоповага між ними — ось провідні стрижневі ідеї нової організації навчально-виховного процесу.* Визнання учня рівним собі партнером, активним учасником навчального процесу, коли вчитель убачає в кожній дитині насамперед особистість і працює з ним на рівних засадах — це не стільки нова педагогіка і навіть не метод, скільки особистісна позиція вчителя до учнів, яка створює сприятливі умови для розкриття та розвитку обдаровань і здібностей дітей у процесі навчання.

Учитель сьогодні повинен раз і назавжди відмовитися від пріоритету авторитарного тиску на учня, а в центр навчального процесу поставити розвиток дитини шляхом застосування в навчанні нових, найбільш продуктивних, нетрадиційних і водночас гуманних форм і методів роботи. Максимальна увага до розвитку особистості, надання їй всебічної допомоги та підтримки в корисних і цінних починаннях, підтримка в неї прагнення до високого результату розумової праці — важливі критерії педагогічної діяльності учителя сучасної національної школи. Комфортно і радісно учневі в тій школі, де панують сприятливий для навчання морально-психологічний клімат, творча атмосфера і новаторський дух у роботі вчите-

ля і учнів, де створені сприятливі умови для праці і відпочинку, упорядкований режим навчальної роботи, а особистий приклад керівника настроює, налаштовує колектив на творчу працю, виступає надійним гарантом розвитку педагогічної майстерності і соціального захисту творчо працюючих педагогів. Творча атмосфера в педагогічному колективі уможливорює вільний самостійний пошук учителя і вибір ним оптимальних за даних умов варіантів побудови навчального процесу, спрямованого на розвиток особистості учня та гуманізації моральних взаємин.

Навчальний процес, що відповідає стратегії гуманізації, ґрунтується на таких принципах:

- 1) *формування особистісного стилю взаємин учня з однолітками по навчанню і вчителем.* Спілкування і взаємодія є основним механізмом передачі соціального досвіду, а особистісний характер взаємин найбільше відповідає завданням гуманізації навчання і виховання;
- 2) *активна взаємодія з однолітками і взаємне збагачення.* Для розвитку особистості найбільш прийнятною є ситуація відносної рівноваги (автаркції за Г.С. Сковородою) у сфері обміну духовними цінностями, коли в мікрогрупі і в класному колективі загалом кожен учень отримує можливість рівнозначно відбувати роль того, що віддає знання, і того, що сприймає;
- 3) *включення учнів у творчу діяльність і розвиток творчих здібностей.* Творча діяльність є засобом інтенсивного розвитку інтелектуальних здібностей і особистісних якостей учня. Розвиток творчих здібностей є своєрідною гарантією того, що учень може орієнтуватися і знаходити рішення і в стандартних життєвих ситуаціях, і у професійних проблемах.

Ці три принципи визначають гуманістичний характер навчального процесу, і тому їх можна назвати стратегічними.

Наступні, тобто тактичні принципи, як невіддільна складова гуманізації, спрямовані на створення оптимальних умов для розвитку та навчання. Такі умови виникають, коли навчальний процес відповідає природним механізмам розвитку інтелекту учнів і нагромадження ними соціального досвіду. Наступні три тактичних принципи такі:

- 4) *створення позитивного естетичного фону навчання та атмосфери емоційно-почуттєвого піднесення й успіху* (естетика — наука про почуття, Г. Гегель). У школі дитина повинна почувати себе затишно і бути захищеною від негативних почуттів (потворного і низького). У її свідомості

слід створити образ класу і школи як чогось світлого, завжди цікавого, веселого і доброго (почуття прекрасного і піднесеного). Це уможливується за єдиної умови — формування в учнів постійного відчуття успіху. Успіх завжди підсилює властиве дитині прагнення до діяльності, підвищує її активність у навчальному процесі і наполегливість під час виконання пропонованих учителем завдань, забезпечує підвищення працездатності і більш високу успішність, підвищує готовність до сприймання нового;

- 5) *опора на гру як засіб позитивних почуттів*. Гра не є провідним видом діяльності учнів, але посідає друге місце після навчальної діяльності (навчання). Вона є для дитини найбільш природною формою життєдіяльності, тому використання форм гри під час організації уроку підвищує зацікавленість, а отже, ефективність засвоєння матеріалу. Крім того, гра — ідеальний місток переходу до творчої діяльності;
- 6) *урахування вікових особливостей*. Виховання в школяра власне творчих здібностей ще до закінчення початкової школи відображається на організації навчального процесу в початковій школі. Тому, звичайно, під час роботи з молодшими школярами переважатиме гра із засвоєнням учнями ситуацій вибору. Повноцінне ж включення учнів у справжній творчий процес відбуватиметься лише з переходом до середньої школи.

Спираючись на ці принципи, учитель може розробити і реалізувати практично методичку організації уроку у *формі творчої пізнавальної діяльності*. Як методика, творча пізнавальна діяльність містить самостійні напрями (подані вище), які зумовлюють педагогічну дію і, об'єднуючись, збагачують один одного та постають цілісним утворенням, якісно змінюючи урок.

8. Завдання сучасної дидактики

1. Стандартизувати зміст освіти з кожного навчального предмета з метою його вдосконалення.
2. Зміцнити матеріально-технічну базу навчально-виховних закладів, розробити нові засоби навчання, навчальне обладнання.
3. Підготувати підручники відповідно до стандартів та вдосконаленого змісту освіти. Ліквідувати перевантаженість

програм і підручників, відобразити в підручниках досягнення науки і техніки.

4. Комп'ютеризувати навчальний процес, підручники, учительську працю, забезпечити високий науковий рівень знань.
5. Розробити нові і модернізувати наявні форми і методи навчання. Розширити можливості вчителів у виборі методів, форм і засобів навчання. Ширше застосовувати діалоги, дискусію, проблемні ситуації. Запровадити нові технології особистісно зорієнтованого навчання: індивідуалізацію, персоналізацію та диференціацію; розвивальне навчання; емоційно-ціннісне навчання; дослідницьке та програмоване навчання.
6. Посилити відповідальність учнів за якість навчання, дисципліну, громадянську активність, формувати позитивні мотиви навчання, досягати співробітництва та співтворчості в навчанні.
7. Організувати навчальний процес на принципах гуманізації та гуманітаризації, виявляти виховні можливості кожного предмета, посилити виховну роль уроків.
8. Удосконалити політехнічну підготовку учнів, їхню професійну орієнтацію і підготовку до праці, посилити практичну спрямованість викладання предметів.
9. Розробити шляхи демократизації, гуманізації життя і навчання учнів, інтегрувати зусилля школи, сім'ї, громадськості для виконання завдань, які стоять перед школою.

Тема 5

Педагогічний процес як цілісна система

1. Методологічні основи процесу навчання (суть, структура, закони).
2. Основні функції процесу навчання та шляхи їх реалізації.
3. Двосторонній характер процесу навчання та його цілісність.
4. Види навчання.
5. Шляхи удосконалення процесу навчання.

Література: 23, 24, 36, 39, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56

1. Методологічні основи процесу навчання (суть, структура, закони)

Упродовж віків навчання, поступово вдосконалюючись, відбувалось відносно успішно, незважаючи на недостатню розробку проблем процесу навчання. Це пояснюється тим, що людська культура засвоюється двічі — перший раз, коли вона створюється у процесі пізнання і перетворення дійсності, другий раз — у процесі навчання. У той же час школа час від часу відстає від вимог, які ставляться суспільством перед нею. Сучасне суспільство вимагає високої загальної успішності, масового формування творчих потенцій, підготовки до самоосвіти, гуманістичного виховання всіх учнів. Тому процес навчання повинен бути поставлений таким чином, щоб він досягав зазначених цілей, а його організатори повинні добре опанувати теоретичну концепцію реалізації функцій навчання.

Головна функція повноцінного процесу навчання полягає в тому щоб в оптимальні терміни молоде покоління найкраще оволоділо змістом соціального досвіду. Науково-технічна революція поставила перед школою проблеми: а) як навчити всіх, не збільшуючи часу навчання; б) як навчити безперервної самоосвіти.

Педагогіка стала наукою для всіх (педагогіка дорослих, наставництва, педагогіка телебачення і радіо, педагогіка керівництва, педагогіка пропаганди, сімейна педагогіка тощо), тому знання про природу навчання зараз потрібні всім.

Навчання в сучасній школі та в споріднених закладах пов'язане з суспільним розвитком, зумовлене цим розвитком, визначається його законами і відображує їх.

Навчання — це соціальна функція передачі і засвоєння соціального досвіду, перетворення його в здобуток індивіда. Кожне покоління передає наступним увесь культурний потенціал, передає поступово і не все відразу. У соціальному досвіді кожної епохи є основа, яку потрібно передати всім і засвоїти всім. Наприклад, основи практичної, пізнавальної та інших видів діяльності.

Відповідно до цілей суспільство впливає на зміст освіти, його склад, методи навчання. Педагогіка як наука відображає рівень розуміння суспільством цілей, які вона ставить перед школою, втілює в собі розуміння закономірностей, шляхів і засобів досягнення цих цілей.

Навчання — це акт взаємодії вчителя і учня з метою засвоєння останнім якогось відрізка змісту соціального досвіду. Акт навчання має початок і кінець, початковий і кінцевий результат — стан суб'єкта. Тому акт навчання — це процес і одночасно елемент більш тривалого процесу навчання, він дуже складний.

Процес навчання можна визначити як зміну актів навчання, у ході якої змінюється діяльність учителя і учнів, а також властивості учнів.

Слід відрізнити поняття «процес навчання» і «навчальний процес». *Навчальний процес* — узагальнений варіант руху навчання за певних умов (у школі, ПТУ, вузі, у різних навчальних закладах і в різних класах). Процес навчання не залежить від загальної атмосфери в школі, а навчальний процес перебуває в прямій залежності від цього фактора. Отже, коли мова йде про модель навчання, ми говоримо про *процес навчання*, а коли характеризується загальний рівень навчання, тоді мова йде про навчальний процес. Процес навчання, навчальний процес і хід навчання послідовно відображають загальне, часткове і одиничне в явищі, яке називається навчанням.

У педагогіці існують і такі поняття, як *викладання і учіння*. *Викладання* — це діяльність з організації засвоєння змісту освіти та керівництво цим засвоєнням. *Учіння* — це діяльність учня з організації умов, які забезпечують засвоєння ним змісту освіти.

У зміні актів навчання беруть участь учитель і учень, зміст освіти, засоби і методи навчання. Головне в цьому процесі — зміна якостей учня, його особистості. Навчання не буває нейтральним, воно формує або позитивні якості (знання, уміння, добросовісність), або негативні. Виховує не лише зміст навчального матеріалу, а й особистість учителя, засоби навчання, атмосфера в колективі, взаємовідносини в колективі.

Джерелом навчання є соціальне замовлення, утілене в змісті освіти. *Зміст освіти* — це цілі навчання, виражені педагогічною мовою, це одночасно цілі, засоби навчання, об'єкт засвоєння, результат навчання. Усвідомивши ці цілі, учитель впливає на мотиви учнів, які здійснюють навчальну діяльність доступними їм засобами, засвоюють зміст навчального матеріалу. У навчанні виступають два суб'єкти — учитель і учень. Будь-яке навчання починається з постановки мети перед учнем, прийняття її учнем. Наступний етап навчання — організоване сприймання нової інформації та її осмислення. Далі йдуть етапи закріплення інформації, перевірка знань, узагальнення вивченого матеріалу. Усі ці етапи можуть по-різному поєднуватися, чергуватися в процесі навчання.

Рушійними силами процесу навчання є його суперечності: а) між постійно зростаючими вимогами суспільства до процесу навчання і загальним станом цього процесу; б) між досягнутим учнями рівнем знань, умінь і навичок і тим рівнем, якого потрібно досягнути; в) між фронтальним викладом матеріалу й індивідуальним характером його засвоєння; г) між розумінням матеріалу вчителем і розумінням його учнями; г) між теоретичними знаннями і уміннями їх використовувати на практиці.

Методологічною основою процесу навчання є наукова теорія пізнання, суть якої полягає в такому: а) і пізнання, і навчання спричиняються потребами суспільства; б) і пізнання, і навчання здійснюються за схемою: живе спостереження — абстрактне мислення — практика; в) навчання є одним із шляхів процесу пізнання. Різняться ці процеси так: а) пізнання має справу з самим об'єктом пізнання, а в навчанні може бути його наочне або словесне зображення; б) у пізнанні відкривають об'єктивно нове, невідоме, у навчанні учень «відкриває» для себе якусь істину; в) у навчанні прискореним темпом пізнають те, на що наука витратила роки; г) навчання передбачає формування вмінь і навичок, а пізнання — тільки розкриття істини; г) практика в навчанні допомагає краще зрозуміти і засвоїти матеріал, а не служить критерієм істини, як у пізнанні. У навчальному процесі проявляються відомі по-

ложення філософії про взаємозв'язок і взаємозалежність, єдність і боротьбу протилежностей, заперечення заперечення, перехід кількісних змін у якісні.

Кожна наука пізнає закони певної сфери дійсності і характеризується цими законами. За багатовікову історію педагогіки так і не були встановлені її закони, вони часто підмінялися психологічними, гносеологічними, кібернетичними, бо не було знайдено кута зору для формулювання педагогічних (дидактичних) законів, не зрозумілою була природа, структура таких законів.

Законом у дидактиці ми називаємо внутрішній суттєвий зв'язок явищ навчання, який зумовлює їхній вияв і розвиток. Якщо суспільні закони не мають на увазі досягнення кожним індивідуальної мети, то закони дидактики ставлять цілі щодо кожного учня, і багато в чому ці цілі схожі. Тому в дидактиці більш оперують поняттям закономірності, ніж закону. Закономірність слід розуміти як недосить чітко пізнаний закон, як упорядкованість явищ, відносну постійність, стійкість факторів, систематичність зв'язків між об'єктами.

2. Основні функції процесу навчання та шляхи їх реалізації

Вищою метою суспільства є всебічний і гармонійний розвиток особистості, тому навчання повинно реалізувати в єдності *завдання освіти, виховання і загального розвитку* школярів. Якщо не розв'язується хоч одне з цих завдань, порушується закономірність змички між потребами суспільства і реальним навчальним процесом. Тому *комплексне* (взаємопов'язане, взаємообумовлене, взаємодоповнююче) розв'язання *завдань освіти, виховання і розвитку* є найважливішим принципом процесу навчання. Приступаючи до пошуків оптимального варіанту планування системи уроків за темою або окремого уроку, учитель передусім продумує освітні, навчальні завдання.

Освітні функції навчання — засвоєння наукових знань, формування спеціальних і загальнонавчальних умінь і навичок, повторення теорій, понять, законів, фактів, узагальнення картини світу, розв'язання задач, лабораторні досліди, робота з книгою, картою, обчислювальними машинами, моделями тощо.

Виховна функція включає формування наукового світогляду, моралі, трудових, естетичних, етичних поглядів, переконань, способів відповідної поведінки і діяльності в суспіль-

стві, системи ідеалів, відношень, потреб, фізичної культури, гігієнічних умінь та навичок. Виховні завдання уроку випливають із змісту і методів навчання і вирішуються при спілкуванні з учнями. Виховання здійснюється через засвоєння понять, вимог, норм. Виховна функція навчання надає йому цілеспрямованості і суспільної значущості. Між навчанням і вихованням існує двосторонній зв'язок, оскільки не лише навчання впливає на вихованість учня, а й виховання зразу ж благотворно впливає на хід навчання. Тому вчитель повинен ретельно продумати виховні завдання уроку, переконливо здійснити мотивацію навчання, підібрати найяскравіші приклади, факти, цифри, найважливіші документи, продумати і конкретизувати виховні можливості змісту кожного уроку.

Процес навчання в школі та інших навчальних закладах є одночасно процесом спрямованого *розумового та духовного розвитку і виховання*. Учнім потрібно дати засоби для самостійної і неперервної самоосвіти, серед яких головним засобом є готовність до серйозної розумової діяльності. На співвідношення навчання і розвитку існує три точки зору. Американський учений Е. Торндайк визнає навчання і розвиток як тожні процеси; кожен крок навчання є кроком розвитку. Швейцарський психолог Я. Піаже і його школа вважають розвиток наслідком самостійного внутрішнього, спонтанного розвитку особистості, на який навчання не має впливу, крім цього, вони вважають, що навчання повністю залежить від поступових змін рівня розвитку особистості. Чимало вітчизняних та зарубіжних учених дотримуються третьої точки зору (школа Л. С. Виготського), згідно з якою *навчання веде за собою розвиток і повинно йти попереду нього*. Навчання — джерело розвитку. При цьому вчитель, навчаючи, повинен мати на увазі «зону найближчого розвитку» дитини, тобто враховувати той рівень розвитку, якого дитина досягла, і просувати дитину в наступну, доступну їй зону. У різних авторів підкреслюються різні ознаки розвитку, ще не вироблені критерії рівнів розвитку, бо залишається невизначеним саме поняття «розвиток» і механізм його.

Розвиток потрібно розглядати як процес вироблення готовності людини до самостійної організації своєї діяльності. Отже, розвиток вимірюється складністю завдань, які мають свої критерії. Чим ширший об'єм знань і умінь, чим глибші і складніші проблеми, які розв'язує людина правильно, тим вищий рівень розвитку людини. Навчання *знань, способів діяльності і творчості* забезпечують у своїй сукупності розумовий розвиток. Розвинена людина — це людина, яка успішно

вивчила всі елементи змісту освіти. Отже, *критерієм розвитку* є фонд знань і способів діяльності, якими володіє суб'єкт, а також ступінь складності проблем, які він може розв'язати самостійно.

Завдання розвитку мислення, волі, емоцій, навчальних інтересів, мотивів і здібностей школярів — розвивати мислення на основі загальних розумових дій та операцій.

У неповній та повній загальноосвітній школі учні мають навчитися структурування, систематизації, конкретизації, варіювання, доведення, робити висновки, пояснення, класифікування, аналізування, синтезування, порівняння, абстракціонування, узагальнення.

У процесі навчання вчитель сприяє розвитку волі і наполегливості в учнів, розвиває їхні емоції. Реалізація освітньої, виховної і розвиваючої функцій на уроках здійснюється шляхом використання змісту навчального матеріалу, здійсненням мотивації навчання, добором форм і методів навчання, науковою організацією навчально-виховного процесу, використанням оцінки, особистим прикладом вчителя.

3. Двосторонній характер процесу навчання та його цілісність

Навчання — це така різновидність людської діяльності, яка передбачає взаємодію викладача і учня, тому воно має двосторонній характер, тобто складається з двох процесів: 1) процесу викладання — діяльність викладача; 2) процесу навчання — діяльність учня або колективу. Навчання неможливе без взаємодії вчителя і учнів, яка буває безпосередньою (учитель і учень спільно реалізують завдання навчання) і опосередкованою (учень виконує завдання, дані вчителем раніше). Процес навчання може проходити і без учителя (наприклад, самостійна робота). Процес навчання — це не механічна сума процесу викладання і навчання. Це якісно нове цілісне явище. Суть навчання — це єдність пізнання і спілкування. Процес навчання включає мету, мотиви, зміст, способи діяльності, він вимагає напруження волі, фізичних та інтелектуальних сил, способів регулювання дій та контролю за їх результативністю. Тому можна ви ділити такі компоненти у структурі процесу навчання:

1. *Цільовий компонент* — це усвідомлення педагогом і учнями цілей і завдань кожного предмета, його конкретних розділів і тем. Це усвідомлення залежить від рівня освіче-

- ності і вихованості учнів, знань попереднього матеріалу, а найбільше — від цілеспрямованості вчителя, його вміння поставити і роз'яснити цілі і завдання своїм вихованцям.
2. *Стимулююче-мотиваційний компонент* процесу навчання — це продовження цільового роз'яснення, поглиблена мотивація, міри щодо стимулювання пізнавального інтегресу, почуття обов'язку і відповідальності в учнів.
  3. *Змістовний компонент* визначається стандартами, навчальним планом, програмою, підручником. Зміст кожного уроку конкретизується вчителем у зв'язку з науково-технічним прогресом, змінами в суспільстві, інтересами учнів.
  4. *Операційно-діяльнісний компонент*, який можна назвати методичним, бо він охоплює всі методи, прийоми, форми навчання, якими оперує вчитель у процесі своєї діяльності, взаємодії з учнями.
  5. *Контрольно-регулятивний компонент* — це контроль за ходом процесу навчання, зворотний зв'язок — отримання вчителем інформації про ступінь утруднень, недоліки, якість етапів навчання. Він включає ті методи контролю, самоконтролю і взаємоконтролю, якими користується вчитель паралельно з викладом нового матеріалу. Зворотний зв'язок передбачає корективи, регулювання процесу навчання, внесення змін у методи і засоби навчання.
  6. *Оціночно-результативний компонент* — завершальний у процесі навчання, він передбачає оцінку знань учнів аж до випуску з середньої школи, а також самооцінку учнями досягнутих результатів. Усі компоненти потрібно розглядати у взаємозв'язку, вони являють собою етапи, ланки у структурі процесу навчання, до них потрібно підходити творчо, не допускати шаблону в їх використанні.

Роль учителя в навчальному процесі. Учитель виступає як організатор і керівник навчальної діяльності учнів. Йому належить керівна роль. Діяльність учителя складається з планування, організації, стимулювання, біжучого контролю, регулювання, аналізу результатів. *Планування* — це складання календарно-тематичних і поурочних планів. З деяких предметів учителі одержують готові тематичні плани і вносять у них лише деякі корективи. При складанні поурочних планів учителі користуються посібниками з методики викладання конкретних предметів. Молоді вчителі пишуть детальні плани уроків, у яких вказують мету, основні питання для опитування учнів, викладають новий матеріал, зазначають номери вправ, задач для закріплення і повторення, зміст домашньої

роботи, перелік обладнання і літератури. Досвідчені вчителі пишуть менш детальні плани.

Організація процесу навчання складається з двох етапів: підготовчого і виконавчого. На підготовчому етапі вчитель підбирає ТЗН, наочність, роздатковий матеріал, проводить досліди, демонстрації, проглядає діафільми, підбирає навчально-методичну літературу, пише план.

Організація діяльності вчителя — це постановка завдань уроку, створення сприятливих умов, розподіл функцій при організації практичних робіт, короткі інструкції, своєчасна допомога учням.

Стимулююча функція учителя полягає в тому, що він забезпечує потребу у вивченні теми, розкриває її значення, продумує прийоми стимулювання пізнавальної активності учнів, знімає напруженість, перевантаженість і підвищує активність учнів.

Біжучий контроль, регулювання і коригування навчального процесу здійснюється шляхом спостереження, конкретних питань, вправ, індивідуальних співбесід, аналізу письмових робіт, зошитів учнів. Він дозволяє виявити типові недоліки, утруднення в учнів, попередити прогалини в знаннях, учитель повинен бачити раціональність вибраного варіанту навчальної діяльності, регулювати, доповнювати і змінювати його темп навчання.

Аналіз результатів — завершальний цикл викладання. Тут важливо встановити рівень усвідомлення знань учнями, уміння застосовувати отримані знання, проаналізувати причини прогалин, намітити шляхи їх ліквідації.

Щоб здійснювати процес викладання, учителю необхідно знати мету школи, місце «свого» предмета в її реалізації, знати учнів, уміти управляти процесом навчання.

Психологічні основи діяльності учнів у процесі навчання. В основі процесу навчання лежить ідея діяльнісного підходу, розроблена вітчизняними психологами. Навчання — це система пізнавальних дій учнів, спрямована на вирішення навчально-виховних завдань. Дуже важливою є формула Л. С. Виготського «Навчання йде попереду розвитку», тобто врахування зони найближчого розвитку особистості, орієнтація не на досягнутий сьогодні рівень розвитку, з на більш високий, якого може досягнути учень під керівництвом і з допомогою вчителя. У школі розвивального навчання — навпаки, попереду йде розвиток уміння вчитися.

Сучасна педагогічна психологія вважає, що для кожного вікового періоду є свій, найбільш характерний вид діяльності: у дошкільному і молодшому шкільному віці — це навчання, у

середньому шкільному віці — громадсько-корисна практика та спілкування, у старшому — особлива профорієнтаційна робота, самостійні судження і оцінки. Важливо розвивати все багатство видів діяльності. Велике значення для засвоєння знань має аналітико-синтетична діяльність, порівняння, асоціації, узагальнення, гнучкість мислення, смислова пам'ять. Видатні вчені-дидактики П. Гальперін і Н. Талізін розробили структуру циклу засвоєння: попереднє ознайомлення з дією, умовами її виконання; формування дій у формі операцій, формування дії як позамовної; формування дії в зовнішній мові; формування дії у внутрішній мові, перехід її в глибокі процеси мислення. Уся ця послідовність розумових дій застосовується до пояснювально-ілюстративного, а не до проблемного навчання. Існує два типових варіанти навчальної діяльності школярів:

Урок і самостійна робота учнів. На уроці учень виконує такі дії: сприймає навчальні завдання, плани дій від учителя; здійснює навчальні дії і операції; регулює навчальну діяльність; аналізує результати навчання.

У ході самостійної діяльності учень виконує такі дії: планує завдання своєї навчальної діяльності, методи, засоби, форми навчання; самоорганізовує навчальну діяльність; здійснює самоконтроль результатів навчальної діяльності.

Психологічний характер процесу засвоєння включає сприймання, розуміння, осмислення, узагальнення, закріплення, застосування.

Сприймання є необхідною умовою і початком великого засвоєння. У процесі навчання сприйманню передують створення готовності учнів до участі в навчанні, формування їхньої пізнавальної активності, мотивація навчання, опора на попередні знання і досвід, зосередження уваги на об'єкті пізнання.

Новий навчальний матеріал необхідно викладати лаконічно, інформацію узагальнювати й уніфікувати, акцентувати увагу учнів на смислових моментах, відмежовувати відносно самостійні одиниці навчального матеріалу; новий матеріал повинен мати чітку, зрозумілу й легку для запам'ятовування структуру, потрібно очистити новий навчальний матеріал від зайвої інформації. Учитель повинен добре володіти методами емоційного впливу на учнів; використовувати їх у процесі викладу нового матеріалу. Особливе значення має перше враження учня від навчальної інформації (явище імпринтингу), воно надовго залишається у свідомості. 90 % знань учень одержує через зір, тому візуальному представленню навчальної інформації треба надавати особливої уваги.

Розуміння навчального матеріалу — це узагальнене встановлення зв'язків між явищами і процесами, їхньою будовою, складом, призначенням, мотивами. При цьому дуже важливо чітко, доступно, логічно викладати новий матеріал, включати учнів у зіставлення фактів, даних досліджень. Розуміння неможливе без глибокого проникнення в суть явищ, процесів. Розуміння ще не забезпечує повного засвоєння матеріалу, воно є вихідним для глибокого різностороннього осмислення інформації.

Осмислення — це більш глибокий перебіг процесів аналізу, синтезу, порівняння, індукції, дедукції. У ході осмислення збагачується розуміння, воно стає різностороннім і глибоким, з'являються початки переконання, умінь, відкриттів.

Узагальнення відбувається тоді, коли виділяються і об'єднуються загальні суттєві риси предметів і явищ, що вивчаються. Воно яскраво проявляється при виділенні головного, істотного. Узагальнення завершує навчання, але не обов'язково, бо, наприклад, закони можна дати і на початку уроку. Ступінь узагальнення знань перевіряється при перенесенні їх на розв'язання нових навчально-практичних занять. На етапі узагальнення здійснюється *систематизація* знань — це класифікація фактів, явищ, процесів.

Закріплення — це повторне осмислення з метою запам'ятовування. У закріпленні матеріалу важливе значення має первинне, поточне й узагальнююче повторення. До організації повторення ставляться такі вимоги: воно має бути цілеспрямованим, мати певну мотивацію, бути правильно розподіленим у часі, проводитися частинами або в цілому, не повинне допускати механічного запам'ятовування.

Застосування знань, умінь і навичок. Завершальним етапом процесу навчання є застосування одержаних знань на практиці. Це — здійснення переходу від абстрактного до конкретного. Учні виконують різноманітні вправи, самостійні лабораторні і практичні роботи, пишуть твори, розв'язують задачі, готують міжпредметні конференції, складають варіативні задачі.

Ефективність навчання залежить від мотивації. Знаючи мотиви учнів, учитель може ліквідувати недоліки. Необхідно поглиблювати мотив обов'язку, відповідальності учнів за навчання, освіченість, волю, весь час підкреслювати значення навчання, бути вимогливим до учнів, застосовувати заохочення.

Ефективність засвоєння залежить від рівня розвитку емоційної сфери школярів. На уроках потрібно вміло застосовувати яскраві приклади, матеріали періодичної преси, глянцеві цифри і факти НТР, твори мистецтва, цитати видатних

людей тощо. Емоційному розвитку учнів сприяє атмосфера комфорту, захищеності від несправедливості, тонкий педагогічний підхід, висока вимогливість, зміст уроку. У процесі навчання потрібно відшукувати можливості для самостійної роботи учнів, бо її значення незамінне. Учні повинні проводити досліди, спостереження, розв'язувати експериментальні задачі, потрібно застосовувати спеціальні прийоми творчого мислення.

4. Види навчання

Залежно від характеру організації процесу викладання і засвоєння знань, від специфіки побудови змісту навчального матеріалу і провідних методів і засобів навчання можна виділити кілька основних видів навчання: пояснювально-ілюстративне, проблемне, програмоване.

Пояснювально-ілюстративне навчання організовується таким чином:

Учитель	Учень
інформує учнів про нові знання, використовує різні засоби, наочність, пояснює важливі аспекти, організовує осмислення, розуміння, узагальнення, закріплення, застосування.	сприймає, засвоює, застосовує способи осмислення, поглиблення, узагальнення, закріплення, виконує вправи; аналізує, синтезує, порівнює життєві ситуації; застосовує знання в нових ситуаціях; здійснює самоконтроль знань, умінь.

Такий вид навчання орієнтує на репродуктивне засвоєння знань, умінь і навичок, причому досить широке і міцне, забезпечує оволодіння способами практичної діяльності. Він застосовується в тих випадках, коли зміст навчального матеріалу має інформативний характер, є описом способів практичних дій і дуже складний для того, щоб учні здійснювали самостійний пошук знань, а також коли навчальний матеріал є принципово новим, а в учнів відсутні опорні знання для вирішення проблемних ситуацій. Позитивні сторони пояснювально-ілюстративного навчання: швидко засвоюється навчальна інформація; міцно засвоюються знання, уміння, навички; можна попередити появу прогалин у знаннях, невстигання учнів; є можливості для швидкого формування практичних умінь і навичок; колективний характер засвоєння знань дозволяє виявити типові помилки.

Проблемне навчання передбачає послідовне і цілеспрямоване висунення перед учнями пізнавальних завдань, які вони вирішують під керівництвом учителя і активно засвоюють нові знання. Наявність теоретичних і експериментальних завдань ще не робить навчання проблемним. Завданням потрібно надати проблемного характеру. Завдання стає пізнавальною проблемою, коли воно вимагає роздумів над проблемою, викликає в учнів пізнавальний інтерес, опирається на попередній досвід і знання. Проблема — це складне теоретичне або практичне питання, що вимагає вивчення і вирішення. Дидактичні проблеми бувають: предметні, міжпредметні, урочні й позаурочні; основні й допоміжні; фронтальні, групові та індивідуальні. За структурою є такі види проблем: а) мета і завдання визначені, невідомі шляхи їх досягнення; б) основні положення, закони, правила відомі, треба їх довести; в) відомі тільки явища, треба їх пояснити. Проблема ситуація — це пізнавальна трудність, суперечливий матеріал, для вивчення якого учні повинні самостійно використати такі розумові операції: аналіз, синтез, порівняння, аналогію, узагальнення. Основні способи, прийоми створення проблемних ситуацій: а) учитель повідомляє інформацію, яка містить у собі суперечність; б) учні сприймають і осмислюють різні тлумачення одного і того ж явища; в) установилась невідповідність між системою знань, навичок, умінь учнів і новим фактом, явищем; г) учитель використовує сукупність прийомів, у ході яких виникає проблемна ситуація. Процес засвоєння знань проблемним шляхом проходить за такими етапами: а) створення проблемної ситуації; б) аналіз проблемної ситуації і формулювання проблеми; в) висунення гіпотез; г) перевірка найважливіших гіпотез. Проблемне навчання активізує учнів, навчає їх методів наукового пізнання, розвиває розумові здібності дітей. Недоліком цього виду навчання є те, що він вимагає багато часу на вивчення нового матеріалу, недостатньо формуються в учнів практичні уміння і навички, цей вид не завжди ефективний, коли самостійний пошук недоступний для учнів.

Є такі методи проблемного навчання: а) *проблемний виклад знань*, коли вчитель сам ставить питання, роздумує над ними вголос, робить висновки, узагальнення, показує можливості застосування вивченого; б) *частково-пошуковий метод* (або евристичний), коли вчитель створює проблемну ситуацію, сам формулює проблему та залучає школярів до її розв'язання; в) *пошуковий метод*, коли вчитель створює проблемну ситуацію, формулює проблему, а учні повністю самостійно її розв'язують; г) *дослідницький метод*, при якому учні

самі за умов проблемної ситуації бачать проблему, формулюють її і розв'язують.

При проблемному навчанні:

Учитель	Учень
<p>ставить проблемну задачу у вигляді питання, досліджує; організовує роздуми, пропонує довести вірну гіпотезу; просить зробити висновки, знайти помилки; узагальнює, заохочує успіхи, закріплює за допомогою питань, пропонує вправи.</p>	<p>сприймає завдання, обдумує, висловлює варіанти розв'язку задачі, доводить раціональність розв'язку; робить висновки і узагальнення. Закріплює отримані знання, виконує вправи, завдання, застосовуючи отримані знання.</p>

Програмоване навчання — це різновидність репродуктивного підходу до навчання, коли передача змісту матеріалу здійснюється невеликими, логічно завершеними дозами. Після кожної дози здійснюється контроль, після чого повідомляється наступна доза. Інформація часто йде від програмованого посібника. Діяльність учителя і учня здійснюється таким чином:

Учитель	Учень
<p>повідомляє першу дозу матеріалу, пояснює її, ставить контрольні питання; якщо відповідь правильна, повідомляє наступну дозу. Після вивчення всієї теми учитель дає завдання на закріплення та застосування.</p>	<p>сприймає першу дозу матеріалу, осмислює її, розуміє суть змісту; відповідає на питання, засвоює першу дозу; виконує завдання на закріплення та застосування вивченого.</p>

При лінійному програмуванні: інформація ділиться на дози, програма включає підказки, вказівки, учень дізнається, чи правильна відповідь, помилки виключені; учень задоволений успіхом; учні засвоюють один і той же матеріал, але в різному темпі.

При розгалуженому програмуванні: матеріал ділиться на дози, до кожної з яких дається завдання з кількома відповідями, учень вибирає правильну відповідь, потім приступає до наступної дози інформації. Якщо відповідь неправильна, учень доучується.

Позитивні сторони програмного навчання: виділяється головне, істотне в навчальному матеріалі; забезпечується оперативний контроль знань; матеріал подається в логічній послідовності; можливий самоконтроль, швидкий темп; є можливість для індивідуалізації навчання. *Неголіком* програмованого

навчання є те, що роль учителя зводиться до інструктора і відсутня можливість для розвитку творчості учнів.

Різновидністю програмованого навчання є *алгоритмізація*, при якій будується модель розумових процесів, послідовність розумових дій, операцій. Наприклад, можна навчити учнів алгоритму роздумів при розв'язуванні задач певного класу. Так, при розв'язанні задач із динаміки потрібно дотримуватися таких правил:

1. Виявити всі сили, які діють на тіло.
2. Скласти їх, маючи на увазі, що ця сума дорівнює прискоренню.
3. Скласти рівняння, знайти невідомі.

Застосування алгоритмічних принципів допомагає учням швидко розв'язувати задачі за допомогою раціональних розумових дій. Проте не можна побудувати алгоритм для кола завдань, тому не слід обмежуватися лише алгоритмізацією.

Народна педагогіка вчить: наука — не пиво, в рот не вілеш. Добре вчити того, хто хоче знати. Немає науки без муки. Завдання вчителя — вибрати для кожної конкретної ситуації *оптимальний* варіант навчання.

5. Шляхи удосконалення процесу навчання

Педагогічна наука досить чітко вказує практиці основні напрями та шляхи підвищення якості навчально-виховного процесу.

1. *Удосконалення змісту освіти* з погляду його науковості, доступності, світоглядницької, політехнічної і трудової спрямованості через стандартизацію навчальних предметів, розробку і використання нових навчальних планів, програм, варіативних удосконалених підручників.
2. *Інтенсифікація процесу навчання*. Основні способи інтенсифікації:
  - ◇ мотивація навчання шляхом формування в учнів пізнавального інтересу, почуття обов'язку і відповідальності за навчання;
  - ◇ підвищення інформативності навчання, тобто збільшення обсягу знань, які засвоюються за один і той же час;
  - ◇ прискорення темпу навчання, усунення непродуктивних затрат часу;

- ◇ впровадження активних методів навчання — групових, проблемних, програмованих, дослідницьких, самостійної роботи тощо;
- ◇ раціоналізація навчальної діяльності учнів, формування у них уміння вчитися, розвиток навичок читання, письма, обчислень;
- ◇ використання активних форм навчання — семінарів, співбесід, практикумів, екскурсій, нетрадиційних занять;
- ◇ використання нових ТЗН, включаючи комп'ютери, автоматизовані засоби контролю.

3. *Оптимізація процесу навчання* — це вибір найкращих його варіантів для конкретних умов з метою отримання найкращих результатів без перевантаження вчителів і учнів. Існує кілька способів вибору варіанту навчання:

- ◇ стереотипний, коли віддається перевага якомусь певному варіантові навчання;
- ◇ шлях спроб і помилок, коли вчитель вибирає варіанти навчання шляхом стихійних спроб, допускаючи помилки, без наукового обґрунтування вибору;
- ◇ оптимальний шлях, який обирає педагог за допомогою науково обґрунтованого вибору найбільш раціонального для певних умов варіанту навчання.

Учитель хоч би до якого варіанту навчання був схильний, хоч би як любив експериментувати, завжди повинен намагатися приймати оптимальні рішення, які дозволяють коротким шляхом досягати навчально-виховної мети.

Педагогічна наука і практика визначають основні способи оптимізації процесу навчання:

- ◇ комплексне планування завдань на уроці;
- ◇ конкретизація завдань для окремого класу;
- ◇ виділення головного, суттєвого у змісті;
- ◇ вибір найкращих для цих умов методів, форм, засобів навчання;
- ◇ інтенсифікація навчально-виховного процесу;
- ◇ вибір відповідного темпу навчання;
- ◇ створення оптимальних умов для навчання;
- ◇ виявлення відповідності результатів навчання реальним можливостям учнів і нормативам затрат часу.

Найбільших успіхів досягають ті вчителі, які оволоділи всією сукупністю названих способів діяльності, а не окремими з них.

4. *Розвиток методичної майстерності, ініціативи і творчості вчителів.* Керівники методичних органів, навчальних закладів повинні створювати необхідні умови для росту педагогічної майстерності вчителів, більш сміливо заохочувати передовиків і новаторів, високо цінити педагогічний талант. Потрібно постійно поліпшувати якість методичної літератури для вчителів, створити методичні комплекти з усіх предметів, забезпечити вчителів методикою психолого-педагогічного вивчення учнів.

Використовуючи все багатство методів, форм і засобів навчання і виховання, слід одночасно вести пошук нових підходів до навчального процесу, розвивати методичне винахідництво вчителів. Уся ця робота забезпечить ефективність і якість у вирішенні завдань, які стоять перед освітянами України.

Тема 6

Закономірності та принципи навчання

1. Закони і закономірності в педагогіці.
2. Загальні закономірності та їх роль у раціоналізації уроку.
3. Конкретні закономірності — основа проектування уроку.
4. Принципи навчання та дидактичні правила їх реалізації.

Література: 13, 20, 23, 24, 28, 39, 42, 43, 48, 49, 52.

1. Закони і закономірності в педагогіці

Як і будь-яка наука, педагогіка має свої закони, закономірності, принципи і дидактичні правила їх реалізації. У філософії законом називають необхідне, істотне, об'єктивне відношення, що повторюється. У навчально-виховному процесі діють фундаментальні закони розвитку природи й суспільства, пізнані філософією (закони єдності й боротьби протилежностей, взаємопереходу кількості в якість, заперечення заперечення, закони історичного матеріалізму та загальні економічні закони вартості, собівартості, рентабельності та ін.).

Закон єдності і боротьби протилежностей буквально пронизує кожен акт навчально-виховного процесу. Наприклад, співвідношення емоційного й раціонального в навчанні. Не всі вчителі можуть похвалитися врахуванням цієї суперечності, найчастіше можна побачити на уроках забагато раціонального і обмаль емоційного. Майстри педагогічної справи давно довели, що учень повинен вчитися переможно (В. Ф. Шаталов); навчання має бути заняттям радісним (Ш. О. Амонашвілі); дайте дитині пережити щасливу мить — і успіх вам гарантований (В. О. Сухомлинський); принцип емоційності навчання заслуговує на особливу увагу вчителя (В. І. Помагайба).

На кожному уроці постійно проявляється інший фундаментальний закон — взаємопереходу кількості в якість. Кількісне зростання обсягу знань із часом приводить до докорін-

них якісних зрушень розвитку, вихованості учнів. Педагог прогнозує, планує зміни, нарощує темпи та обсяг навчання, виховання і розвитку на основі досягнутого.

Головним законом педагогіки є відповідність навчання й освіти рівневі продуктивних сил і виробничих відносин, науково-технічному, соціальному, культурному і духовному прогресу суспільства. У цьому законі, який об'єктивно діяв у всі часи, є дві риси:

- 1) випереджальний характер освіти порівняно з розвитком суспільства;
- 2) зворотний зв'язок між станом освіти і виховання та розвитком суспільного прогресу, пріоритетність освіти та виховання.

2. Загальні закономірності та їх роль у раціоналізації уроку

Слід розуміти, що поняття закономірності вужче від закону, це є застосування закону в конкретній ситуації, його вияв у меншому масштабі. Закономірності відіграють роль регуляторів, вони наче світлофори на перехрестях шляхів педагогічних роздумів про майбутній урок, вони і вимагають, і забороняють. Навчальні закономірності відбивають об'єктивні зв'язки між найголовнішими компонентами дидактичної системи (метою, змістом, продуктивністю, методами, керуванням, стимулюванням).

Закономірність органічної цілісності навчально-виховного процесу, його єдності вимагає поєднання навчання, виховання і розвитку учнів через єдність мети, мотивації, змісту, організованої діяльності на уроці, регулятивної та оціночної діяльності вчителя.

Загальною є *закономірність мети, суспільної цілеспрямованості навчання і виховання*, що проявляються в навчальному матеріалі, виховній діяльності школи, сім'ї і громадськості.

З попередніми двома закономірностями тісно пов'язана *закономірність змісту навчання*, вона дає змогу наповнювати урок змістом відповідно до стандартів освіти, концепції загальної середньої освіти і забороняє насичувати навчальні заняття другорядним, малодоцільним навчальним матеріалом.

Закономірність єдності праці вчителя й учнів, їхньої співтворчості надзвичайно актуальна в сучасній демократичній і гуманістичній школі. Взаємодія вчителя з учнями відбу-

вається по-різному, залежно від віку учнів, особливостей навчального матеріалу, мети уроку, організації класу.

Проектуючи урок, учитель враховує і дію *закономірності методів навчання*, яке залежить від мети, змісту навчання, віку учнів та їхніх навчальних можливостей, від наявної матеріально-технічної бази, форми навчання та знань і навичок учителя щодо застосування того чи іншого методу.

Закономірність керування навчанням буде ефективною за умови інтенсивності та обсягу зворотних зв'язків та обґрунтованості керівних впливів.

Закономірність стимулювання навчання включає внутрішні (мотиви) і зовнішні (суспільні та педагогічні) стимули.

Єдність суттєвого, логічного і практичного в навчанні проявляється в тому, що його продуктивність залежить від почуттєвого сприймання, логічного осмислення і практичного застосування набутих знань.

Ці важливі загальні закономірності сформульовані вченими В. В. Краєвським, І. Я. Лернером, С. Г. Шаповаленком, М. О. Даниловим у педагогічних дослідженнях.

3. Конкретні закономірності — основа проектування уроку

Конкретні закономірності є основою для прогнозування уроку в головних деталях. Вони не визначають подробиць майбутнього уроку, але чітко окреслюють вузлові моменти його проведення.

Процес навчання містить психологічний, логічний, кібернетичний, соціальний, гносеологічний аспекти, тому існують відповідні закономірності:

- а) *гносеологічні*, які стосуються процесу пізнання, методів навчання:
  - ◇ методи навчання повинні зменшувати труднощі учнів (Я. Коменський);
  - ◇ методи повинні доповнювати, розвивати один одного (А. Алексюк);
  - ◇ рівень і якість навчання залежать від змісту (І. Лернер);
  - ◇ пізнання найбільш ефективно у процесі проблемного навчання (М. Махмутов, В. Оконь, М. Матюшкін);
  - ◇ учень оволодіває способами розумової діяльності в процесі самостійного мислення, під час засвоєння системи знань (М. Махмутов);

- ◇ оволодіння знаннями прискорюється і полегшується під час використання дози інформації, УДО (П. Ерднієв);
- б) *психологічні*:
  - ◇ забування матеріалу пропорційне логарифму часу з початку навчання;
  - ◇ розвиток аналізу і синтезу в молодших школярів нерівномірний;
  - ◇ узагальнення потрібно пов'язувати з абстрагуванням;
  - ◇ запам'ятовування спирається на смислові зв'язки;
  - ◇ під час сприймання учнями предмета вирішальна роль належить формі;
  - ◇ з віком зростає стійкість уваги (Н. Менчинська, Ф. Гоноболін);
  - ◇ розвиток особистості відбувається в діяльності (Л. Божович);
  - ◇ сила навички в процесі навчання пропорційна логарифму кількості спроб;
- в) *кібернетичні* (які стосуються циркулювання інформації, прямих і зворотних зв'язків):
  - ◇ діяльність учня залежить від рівня керівної дії вчителя;
  - ◇ між учителем і учнем повинен бути не лише прямий, а й зворотний зв'язок;
  - ◇ система дії учня залежить від кінцевої мети (Н. Талізін);
  - ◇ програма мети повинна випереджувати програму рухів та результатів (П. Анохін);
- г) *соціальні*:
  - ◇ у процесі навчання необхідно поєднувати колективну та індивідуальну працю (В. Сухомлинський);
  - ◇ усередині колективу повинна бути відповідальна залежність (А. Макаренко);
  - ◇ престиж індивіда в групі залежить від індивідуальності, якостей, позиції і ролі, яку він виконує (О. Коломенський);
  - ◇ грубість знижує ефективність навчання (К. Ушинський);
  - ◇ колектив впливає на розвиток ініціативи учня;
- г) *організаційні*:
  - ◇ розумова втома призводить до гальмування органів чуття (4 уроки вдвічі знижують чутливість аналізаторів);
  - ◇ розумова працездатність залежить від здоров'я, режиму, пори року, дня тижня, часу доби, погоди;

- ◇ активність учнів залежить від тривалості роботи, розкладу занять і фізичного виховання та праці;
- Д) *педагогічні закономірності* відображають стійку залежність між трьома елементами навчання — викладанням, навчанням і об'єктом засвоєння, тобто змістом освіти:
  - ◇ знання починаються з чуттєвого сприйняття, переходять у пам'ять, узагальнення, потім настає розуміння, судження (Я. Коменський);
  - ◇ у навчанні потрібно виходити із ступеня розвитку (А. Дістервег);
  - ◇ школа повинна забезпечити рівень розвитку, навчання повинно перерости в самонавчання (Л. Виготський);
  - ◇ розумовий розвиток залежить від індивідуальних та психологічних особливостей (Н. Менчинська);
  - ◇ навчання повинне бути свідомим, у швидкому темпі, учити потрібно всіх (Л. Занков);
  - ◇ існує зв'язок між якістю процесу навчання і частотою контролю (І. Воробйов);
  - ◇ існує взаємозв'язок між попередніми і наступними оцінками;
  - ◇ для міцності знань необхідні оптимальні умови, проблемні завдання, система задач, пряме і відстрочене повторення.

Існують загальні закономірності дидактики, властиві будь-якому процесу навчання, хоч би де воно не відбувалося:

- ◇ виховуючий характер навчання;
- ◇ цілеспрямована взаємодія, співпраця, співтворчість трьох компонентів — учня, учителя, змісту освіти;
- ◇ активність учнів у процесі навчання, включення їх у діяльність;
- ◇ збіг цілей учителя й учня;
- ◇ залежність між метою, змістом, формою і методами навчання.

Отже, дидактичні закономірності специфічні, пов'язані з іншими науками, які постачають дидактиці «будівельний матеріал».

4. Принципи навчання та дидактичні правила їх реалізації

Закономірності навчання є лише теоретичною основою для розробки й удосконалення уроку. Практичні настанови за-

кріплені у принципах навчання, а реалізуються через дидактичні правила.

Слово «принцип» латинського походження, означає «опора», «основа», «керівництво». Принципи навчання — керівні ідеї, головна вимога до діяльності, поведінки. *Принципи* — вихідні керівні положення, філософськи і психологічно обґрунтовані і перевірені практикою. У принципах зафіксовано тисячолітній досвід організації та реалізації навчання і виховання, скоригований науковими дослідженнями і передовим педагогічним досвідом. Кожен учитель повинен усвідомити, що будувати навчальний процес ефективно — це значить цілісно й у взаємозв'язку застосовувати педагогічні закономірності, принципи і дидактичні правила, які виправдали себе на практиці, творчо використовувати їх під час розв'язання нових завдань у сучасних умовах.

У принципах відбиваються нормативні основи навчально-виховного процесу, тому вони є *обов'язковими* і втілювати їх слід *комплексно, тобто не послідовно один за одним, а одночасно, органічно, нерозривно*.

За допомогою дидактичних правил реалізації принципів навчання теорія поєднується з практикою, правила безпосередньо впливають із принципів, вони часто відбивають новий досвід. Педагогічні дослідження свідчать, що молоді вчителі часто не вміють практично втілювати вимоги принципів, тому нижче не лише розкривається суть принципів, а й наводяться правила їх реалізації.

Якщо порахувати, скільки принципів запропонували, обґрунтували, відкрили вчені і педагоги-практики за всю історію педагогіки, то їх буде більше 300, певний час їх ділили на принципи навчання і принципи виховання. Учителеві, готуючись до уроку, потрібно орієнтуватися на *класичні дидактичні принципи*, тобто на ті, що визнаються всіма дослідниками й обґрунтовані у всіх теоретичних системах. До них, зокрема, належать: *свідомість, наочність, систематичність, міцність, доступність, науковість навчання, а також зв'язок теорії з практикою*.

Правило — це обґрунтований на загальних принципах опис педагогічної діяльності в певних умовах для досягнення певної мети. Щоб розкрити суть принципів, наведемо оптимальну кількість правил їх реалізації, використавши педагогічну спадщину Я. А. Коменського, А. Дістервега, К. Д. Ушинського, В. І. Помагайби, П. Підласого.

1. Принцип свідомості. Він вимагає, щоб учні отримували не лише міцні знання, а й переконання, навички навчаль-

ної діяльності. Перед учителями стоїть завдання — перетворити учня з пасивного об'єкта навчання і виховання на його активного суб'єкта, активізувати учнів у процесі навчання. Важливим показником свідомості в навчальному процесі є: прагнення учнів відповідати на запитання, виправляти помилки товаришів, швидше і ретельніше виконувати проблемні завдання, алгоритми, шукати джерела для рефератів, своєчасно здавати довгострокові завдання.

Дидактичні правила реалізації принципу свідомості:

1. Навчайте так, щоб учень розумів, що, чому і як треба робити, і ніколи механічно не виконував вказівок учителя.
2. Навчаючи, застосовуйте всі види і форми пізнавальної діяльності, поєднуйте аналіз із синтезом, індукцію з дедукцією, зіставлення з протиставленням, частіше застосовуйте аналогію. Чим молодші за віком учні, тим частіше застосовуйте індукцію.
3. Добивайтеся, щоб учні розуміли суть і зміст кожного слова, речення, для цього розкривайте поняття, пояснюйте незрозумілі слова, спираючись на знання і досвід учнів, аргументуйте свої пояснення.
4. Те, що учням невідомо, логічно пов'яжіть з вивченим. Де немає логічного зв'язку між засвоєним і засвоюваним, там немає усвідомленого навчання.
5. Не забувайте, що головне — не знання предмета, а особистість, яка формується. Навчайте і виховуйте так, щоб учень не був «додатком» до навчального предмета, а навпаки — суб'єктом його активного освоєння. Пам'ятайте, що не предмет формує особистість, а вчитель своєю діяльністю.
6. Навчайте знаходити і виділяти головне і другорядне в тому, що вивчається, домагайтеся розуміння головного. Застосовуйте оптимальну кількість прикладів, але так, щоб вони не затмили суті головного.
7. Однією з основних підойм активності учнів є практична робота. Не забувайте влаштовувати її на кожному уроці, упроваджуйте нові форми організації пошукової праці. Допомогайте учням оволодівати найбільш продуктивними методами пізнавальної діяльності, навчайте вчитися.
8. Застосовуйте диференційований підхід до навчання в умовах колективної праці: виділяйте тимчасові диференційовані підгрупи учнів, використовуйте адаптовані до їхніх можливостей навчальні матеріали, впроваджуйте прин-

цип вільного вибору варіантів завдань, що відповідають можливостям і підготовленості учнів.

9. Частіше використовуйте запитання «чому», щоб навчити учнів мислити причинно-наслідково.
10. Не навчайте, спираючись на авторитет. Застосовуйте докази, що ґрунтуються на логічних міркуваннях. Усе аргументуйте.
11. Пам'ятайте, що знає не той учень, який переказує, а той, що на практиці застосовує свої знання.
12. Постійно вивчайте і використовуйте індивідуальні інтереси своїх учнів, розвивайте їх і спрямовуйте таким чином, щоб вони узгоджувалися з об'єктивними суспільними потребами.
13. Ширше застосовуйте у навчально-виховному процесі практичні ситуації, домагайтеся від учнів самостійного аналізу, розуміння й осмислення, а подекуди і критичної оцінки негативних явищ; виховуючи мислення, звертайте увагу на наукове обґрунтування явищ навколишньої дійсності.
14. Навчайте так, щоб знання набули сили переконань і керівництва до дії.
15. Привчайте учнів мислити й діяти самостійно. Не допускайте підказування й копіювання.
16. Пам'ятайте, що майстерність ставити запитання й вислуховувати відповіді — одна з найважливіших умов виклику й підтримки активності.
17. Зрозуміле й доступне пояснення вчителя не досягне мети, доки воно не стане предметом уваги учнів: користуйтеся всіма засобами, щоб викликати і втримати увагу учнів, збагнути їхні запити й інтереси, уникайте шаблонів, не захоплюйтеся командуванням.
18. Використовуйте найновіші здобутки технології навчання: опорні конспекти, алгоритмічні схеми, пізнавальні ігри, навчально-виховні ситуації тощо.

2. Принцип наочності. Це найбільш відомий і зрозумілий принцип навчання, який використовується з найдавніших часів. В основі цього принципу лежить наукова закономірність про те, що ефективність засвоєння знань залежить від залучення до процесу пізнання різних органів чуття. Відомо, що органи зору «пропускають» у мозок майже в п'ять разів більше інформації, ніж органи слуху, і майже в 13 — порівняно з органами дотику. Краще один раз по-

бачити, ніж сто раз почути. Принцип наочності обґрунтували:

- ◇ Я. А. Коменський, йому належить «Золоте правило дидактики», яке вимагає залучення до навчання всіх органів чуття;
- ◇ Й.Г.Песталоцці: наочність потрібно поєднувати з мисленням;
- ◇ К. Д. Ушинський: наочні відчуття мають велике значення для розвитку мови;
- ◇ Л.В.Занков вивчав різні варіанти поєднання слова з наочністю.

У навчальному процесі використовуються ілюстрації, демонстрації, лабораторно-практичні роботи, діафілми, діапозитиви, кодоскопи, схеми, навчальні плакати, таблиці, карти, набори. Для цього існує «Примірний перелік навчально-наочних посібників і навчального обладнання для початкової, 9-річної та середньої школи», затверджений Міністерством освіти і науки.

Правила реалізації *принципу наочності*:

1. Використовуйте у навчанні той факт, що запам'ятовування предметів у натурі, на картинах або моделях відбувається краще і швидше, ніж запам'ятовування поданого словесно, усно або письмово.
2. Пам'ятайте, що дитина мислить формами, фарбами, звуками, образами взагалі: звідси доцільність наочного навчання, яке будується на конкретних образах.
3. Золоте правило: що тільки можна — діти мають сприймати відчуттями (зором, слухом, нюхом тощо). Це стосується передусім процесу початкового навчання.
4. Ніколи не обмежуйтеся наочністю, наочність — не мета, а лише засіб досягнення поставленої мети.
5. Навчаючи й виховуючи, не забувайте, що поняття доходять до свідомості учнів легше, коли вони підкріплені конкретними фактами, прикладами та образами. Для розкриття їх необхідно застосовувати всі види наочності.
6. Використовуйте наочність як самостійне джерело інформації для створення проблемних ситуацій. Сучасна наочність дає змогу організувати колективну пошукову та дослідницьку роботу учнів.
7. Стежте, щоб спостереження учнів були систематизованими і перебували у співвідношенні причини й наслідку незалежно від часу їх набуття.

8. Застосовуючи наочні засоби, розглядайте їх з учнями спочатку загалом, потім — головне й другорядне, наостанку — знову загалом.
9. Не захоплюйтеся надмірною кількістю наочних посібників: це розсіює увагу учнів і заважає досягнути головного.
10. Використовуючи наочність, актуалізуйте чуттєвий досвід учнів: уявлення, які вже склалися в дітей, конкретизуйте та ілюструйте ті поняття, які ви в них формуєте.
11. Намагайтеся виготовляти наочні посібники разом зі своїми учнями.
12. Старанно готуйте наочність до уроку. Особливо уважними будьте під час добору й використання наочності, вирішуючи виховні завдання.
13. Науково обґрунтовано застосовуйте сучасні засоби наочності: поліекранну проекцію, навчальне телебачення, відеозапис, кодослайди тощо; досконало володійте технічними засобами, методикою їх використання.
14. Пам'ятайте, що в умовах кабінетної системи навчання можливості застосування наочності кращі, це вимагає ретельного планування й дозування наочності.
15. З віком учнів предметна наочність повинна дедалі більше поступатися місцем символічній. Особливу увагу вчитель має приділяти адекватності розуміння суті явищ і їх наочного подання.
16. За надмірного захоплення наочністю створюються штучні перепони на шляху до глибокого оволодіння знаннями: вона стає гальмом розвитку абстрактного мислення, розуміння суті загальних закономірностей.

Принцип послідовності і систематичності. Цей принцип спирається на закономірності психологічної науки про те, що під час дотримання логічних зв'язків навчальний матеріал запам'ятовується в більшому обсязі і більш міцно. Для авторів програм і підручників цей принцип став нормою. Навчальний матеріал з більшості предметів у школі вивчається двічі: у початковій школі — у вигляді пристосованих до дітей правил і оповідань, у середній школі — у системному, предметному вигляді. У підручниках і посібниках навчальний матеріал подається послідовно, системно, відповідно до вікових особливостей учнів: від простого — до складного, від нижчого — до вищого, від попереднього — до наступного. Недотримання системи в навчанні та вихованні спричиняє сповільнення процесу розвитку учнів.

Найважливіші правила реалізації *принципу послідовності і систематичності*

1. Застосовуйте плани, схеми для ефективного засвоєння учнями системи знань. Розділяйте зміст навчання на логічно завершені частини, послідовно їх реалізуйте, привчайте до цього учнів.
2. Не ставте на уроці запитань, не заносьте до плану пунктів, на ґрунтовне розкриття і розгляд яких не плануєте.
3. Не допускайте порушення системи як у змісті, так і в способах навчання. Коли система порушена, негайно ліквідуйте прогалини, щоб запобігти неуспішності.
4. Навчальний предмет — зменшена копія науки. З'ясуйте учням її систему, формуйте поняття про предмет як про відбиток науки, реальної дійсності, життя. Постійно застосовуйте міжпредметні зв'язки.
5. Не забувайте, що розуміння системи вимагає логіки, а формування її — також почуттів і емоцій. Навчайте й виховуйте, використовуючи яскраві факти з життя, літератури, кіно, телебачення, бо поняття прояснюють, а образи спонукають.
6. Застосовуйте найновіші надбання методики навчання: складайте зі своїми учнями опорні конспекти, структурно-логічні схеми, алгоритми, комп'ютерні програми тощо, які полегшують і прискорюють засвоєння знань.
7. Частіше повторюйте і вдосконалюйте те, що вивчалось раніше, вводьте його в нові системи зв'язків.
8. Нічим не перевантажуйте пояснення нового матеріалу, додавайте лише те, що легко, просто, природно вступає в асоціативні зв'язки. Ідеї, штучно вплетені в тему і зміст уроку (освітні, виховні, розвиваючі), знижують його цінність. Зважаючи на це, плануйте засвоєння найголовніших ідей на весь період навчально-виховного процесу відповідно до змісту навчання й можливостей учнів.
9. Повторюйте і систематизуйте вивчене не лише на початку (для перевірки засвоєного) і в кінці уроку (для закріплення набутих знань), а також після завершення кожної логічно закінченої частини навчального матеріалу. Практикуйте кількаразове повторення головних ідей у ході заняття.
10. Постійно й терпляче привчайте своїх учнів до самостійної праці, прогресивно ускладнюючи її та створюючи можливість для самостійного розв'язання дедалі складніших завдань.

11. Не збуджуйте діяльності стомлених учнів штучно, не зловживайте інтересом до нової діяльності. Дотримуйтеся фізіологічних норм розумової активності учнів, плануйте і передбачайте її спади й підйоми.
12. Не зловживайте актуалізацією чуттєвого досвіду та опорних знань учнів. Вдавайтеся до них, щоб тільки ввести учнів у новий матеріал. Не робіть проблеми з тривіальних речей.
13. Пам'ятайте, що найглибші істини перетворюються на банальні фрази, коли засвоюються поверхово. Якісний навчально-виховний процес той, у якому є думка, мораль, почуття.
14. Терпляче й доброзичливо виправляйте помилки своїх учнів, яких вони припускаються в усних відповідях і письмових роботах; привчайте учнів до систематичного аналізу помилок.
15. Не прагніть за допомогою надмірно «хитрих» засобів досягти за один урок того, що в умовах природного засвоєння учні можуть збагнути впродовж кількох занять.
16. Пам'ятайте, що сформована система знань — найважливіший засіб запобігти забуванню: забуті знання швидко відновлюються в системі, без неї — з великими труднощами.
17. Не забувайте поради Я. А. Коменського: все повинно здійснюватися в нерозривній послідовності так, щоб сьогоднішнє закріплювало вчорашнє і проклало дорогу для завтрашнього.
18. Не продукуйте силоміць того, що з'явиться само собою як результат систематичної й послідовної діяльності: дисциплінованість, стиль роботи, ставлення до справи тощо. Лише результати навчально-виховного процесу характеризують вашу систему; з урахуванням їх робіть правильні висновки.

4. Принцип міцності. Міцність знань, умінь, навичок виявляється насамперед у довготривалій пам'яті учнів, вона залежить: від змісту і структури навчального матеріалу, від ставлення самих учнів до навчального матеріалу, навчання вчителя; від організації навчально-виховного процесу, застосування різних форм і методів; від частоти застосування знань; від емоційного впливу на учнів під час пояснення. Процес міцного опанування дійових знань і навичок дуже складний. Додамо до традиційних правил реалізації цього принципу деякі нові поради:

1. Не дозволяйте учням пропускати заняття або байдкувати на них — це неминуче спричинює зниження міцності знань, умінь.
2. Пам'ятайте, що забування вивченого найбільш інтенсивно відбувається відразу після навчання, а тому строки й частота повторень повинні узгоджуватися із психологічними закономірностями розвитку дітей того чи іншого віку.
3. Важливою формою зміцнення знань є самостійне повторення навчального матеріалу учнями. Організуйте його й заохочуйте, ширше застосовуйте, уміло скеровуйте процеси взаємонавчання. Часто якості, яких не може тривалий час сформувати вчитель, легко і просто засвоюються під час взаємонавчання.
4. Контролюйте внутрішні фактори (неуважність, побічні думки, заняття сторонніми справами тощо) й зовнішні (запізнення, порушення дисципліни тощо), які відволікають увагу учнів.
5. Заощаджуйте сили учнів. Перевіряйте домашні самостійні роботи, правильно визначайте їх обсяг, погоджуйте свої дії з іншими вчителями-предметниками.
6. Привчайте кожного учня працювати згідно з його здібностями й можливостями й водночас на повну силу. Боріться з лінощами, формуйте оптимальний темпоритм діяльності.
7. Не допускайте закріплення в пам'яті учнів хибно сприйнятої інформації.
8. Не розпочинайте вивчати нове, попередньо не виробивши в учнів двох найважливіших якостей: інтересу та позитивного ставлення до нього.
9. Стежте за логікою подачі навчального матеріалу. Знання й переконання, які логічно пов'язані між собою, засвоюються міцніше, ніж роздрібнені.
10. Навчайте і виховуйте так, щоб учні на всіх етапах не тільки активно сприймали, а й не менш активно діяли; діяльність — основа розвитку.
11. Перед виправленням чітко повідомляйте, що і як треба виконувати, які вимоги пред'являтимуться до наслідків роботи; якщо потрібно, проведіть пробні вправи.
12. Систематично контролюйте критерії оцінювання праці учнів: це позитивно впливає на міцність і дійовість знань, умінь.

13. Привчайте виконувати завдання продумано, акуратно, швидко.
14. Коли виявили, що темпи навчання знизилися, негайно з'ясуйте причину. Найпоширеніші з причин: втрата (спад) інтересу до навчальної праці та втома. Намагайтеся знайти засоби їх відновлення. Не інтенсифікуйте темпів вивчення штучно.
15. Стежте за станом здоров'я своїх учнів, цікавтеся режимом їхньої праці та відпочинку, застосовуйте фізкультхвилинки на уроках.
16. Не пропонуйте учням легких і одноманітних видів роботи: вони мало розвивають і швидко стомлюють.
17. Не намагайтеся відтворювати знань, якщо вони глибоко не засвоєні. Якщо знання поверхові, то помилки, що неминуче виникають під час їх відтворення, можуть міцно пов'язуватися з елементами знань і закріплюватися у пам'яті.
18. Навчайте школярів правильно засвоювати знання. Під час вивчення нового матеріалу необхідно збагнути його загальну ідею, виділити основні інформаційні (структурні) елементи, запам'ятати найважливіші положення.
19. Навчаючи, плануйте оптимальну для кожного конкретного випадку кількість вправ і повторень.
20. Не зловживайте довільною увагою, без потреби не перевантажуйте її, не захоплюйтеся прямими завданнями і вказівками. Привчайте учнів прислухатися до своїх слів. Про найцікавіші для них речі повідомляйте стримано. Практикуйте на уроці цікаві «відхилення», «домашні заготовки», експромти. Замість «чергової нотації» — притча, легенда, байка або жарт, і учні вас зрозуміють.
21. Повторення й закріплення вивченого проводьте так, щоб активізувати не тільки пам'ять, а й мислення і почуття школярів.
22. Не проводьте повторення матеріалу за тією схемою, що й вивчення: дайте учням можливість розглянути його в нових зв'язках, з різних боків.
23. Розвивайте пам'ять учнів, навчайте їх користуватися мнемотехнічними прийомами для полегшення запам'ятовування.

5. Принцип доступності викладання. Цей принцип є наріжним каменем учительської діяльності, він заснований на дидактиці Я. А. Коменського, який вимагав, щоб педагог застосовував точну мову, рухи, жести, викликав зачарування в

дітей, викладав яскраво, емоційно, щоб учні розуміли вчителя. Цей принцип опирається на закономірність психології про необхідність урахування реальних пізнавальних можливостей школярів певного віку. Не повинно бути перевантажень, але також і спрощення матеріалу. Видатний учений Л. В.Занков обґрунтував один із принципів розвиваючого навчання — навчання на високому рівні труднощів: навчання повинно бути доступним, вимагати певних зусиль, призводити до розвитку особистості; зміст завдань повинен перебувати в зоні ближнього розвитку, тобто вимагати від них роздумів, мислення, що можна здійснити під керівництвом учителя і за його допомогою. Теорією і практикою сучасного навчання розроблено такі правила реалізації принципу доступності:

1. Не забувайте настанови Я. А. Коменського: усе, що підлягає вивченню, повинно бути розподілено відповідно до віку так, щоб пропонувалося для вивчення лише те, що доступне для сприймання.
2. Зміст і способи навчання повинні дещо випереджати розвиток учнів. Вивчайте і враховуйте досвід своїх вихованців, їхні інтереси, запити, опирайтеся на них у своїй роботі.
3. У процесі навчання обов'язково враховуйте індивідуальну навчальність учнів, темпи просування кожного вперед, об'єднуйте в диференційовані підгрупи учнів з близькими характеристиками цих якостей, досягайте мети, поступово нарощуючи вимоги.
4. Стежте за тим, щоб усі причини, що гальмують навчально-виховний процес, вчасно виявлялися, усувалися або зводилися до мінімуму.
5. Навчання передбачає певну напруженість. Коли її нема, учні відвикають працювати на повну силу. Темпи навчання, що встановлюються учням, як правило, набагато нижчі за доступні для них. Відповідно до конкретних умов встановлюйте оптимальні темпи, за потреби змінюйте їх.
6. Застосовуйте найновіші досягнення теорії: конкретні завдання розв'язуйте за допомогою «маленьких кроків» навчання, узагальнені прийоми мислення формуйте за допомогою «збільшених кроків».
7. Ширше застосовуйте аналогію, порівняння, зіставлення, протиставлення, давайте поштовх дитячій думці, доведіть, що навіть найскладніші знання доступні для розуміння у шкільному віці.

8. Вивчаючи новий і складний матеріал, залучайте до роботи передусім сильних учнів, а закріплюючи і перевіряючи, — середніх і слабких.
9. Поспішайте повільно! Не форсуйте без потреби навчально-виховний процес, не прагніть швидкого успіху — педагогічні можливості зниження бар'єра доступності не безмежні.
10. Не сприймайте миттєвого проблеску думки учня за справжній акт пізнання, використовуйте його як початок навчальної праці.
11. Доступність залежить від мови вчителя: уникайте монотонності, навчайте образно, застосовуйте яскраві факти, приклади з життя, літератури.
12. Розповідайте учням. Не змушуйте їх пристосовуватися до себе, а навпаки, самі максимально пристосовуйтеся до них.
13. Не збільшуйте тривалості монологів: відчувайте, що треба пояснити, а що учні спроможні збагнути самі, не пояснюйте того, що може пояснити будь-який учень у класі.
14. На першому етапі навчання звертайте увагу на головне, щоб учні ґрунтовно засвоїли основні думки і провідні ідеї; під час закріплення домагайтеся засвоєння конкретних фактів, понять, наводьте нові приклади, що доповнюють та уточнюють набуті знання.
15. Реалізуючи принцип доступності, головну увагу приділяйте керуванню пізнавальною діяльністю учнів: пересічний учитель повідомляє істину, хороший — учить її відкривати.
16. Матеріал, який необхідно запам'ятати, формуйте в короткі ряди, виключаючи те, що учні самі можуть легко додати.

6. Принцип науковості дуже важливий, він вимагає зв'язку між наукою і навчальним предметом, щоб учні засвоювали лише глибоко обґрунтовані наукою знання, щоб науковими методами формувалися глибокі ідейні переконання, забезпечувалася єдність діяльності і свідомості. Науковість забезпечують програми і підручники, вона залежить від соціального і науково-технічного прогресу, від реалізації змісту навчання вчителем, від того, наскільки набуті знання підкріплюються практикою. Практика сучасної школи виробила низку правил успішної реалізації вимог цього принципу:

1. Прагніть до нового як у змісті, так і в методах навчання.

2. Систематично інформуйте учнів про нові досягнення в науці, культурі, виробництві, суспільному житті, пов'я-зуйте їх з набутими знаннями, зміцнюйте систему знань новими зв'язками.
3. Не зводьте ознайомлення з новими ідеями, сприйняття нового до ізольованого акта: розглядайте кожне явище у нових зв'язках та опосередкуваннях (відношеннях).
4. Ознайомлюйте учнів з біографіями видатних учених, їх внеском у розвиток науки. Висвітлюйте послідовну боротьбу вчених за мирне використання результатів наукових відкриттів.
5. Розкривайте учням методи наукового дослідження, а також залежність результатів дослідження від методів.
6. Застосовуйте найновішу наукову термінологію, будьте в курсі останніх досягнень педагогіки, психології, методики та свого навчального предмета.
7. Розкривайте генезис наукового знання, «ембріологію істини», послідовно реалізуйте вимогу історизму щодо висвітлення явищ.
8. Пам'ятайте, що методи викладення мають відображати методи наукового пізнання.
9. Головну увагу приділяйте ключовим проблемам наукової інформації, розкривайте перед учнями головні ідеї наукових досягнень, привчайте учнів постійно стежити за науковою інформацією.
10. У старших класах не обминайте увагою суперечливі наукові проблеми, спірні етико-моральні питання. У доступній формі розкривайте їхню суть і зміст, перспективні шляхи розв'язання, організовуйте дискусії.
11. Заохочуйте дослідницьку діяльність школярів. Ознайомлюйте їх з технікою експериментальної та дослідницької роботи, алгоритмами розв'язання творчих завдань.
12. Формуйте науковий світогляд, діалектико-матеріалістичний підхід до пізнання навколишньої дійсності.
13. Домагайтеся, щоб учні засвоювали нові поняття у єдності з науковими теоріями, законами.
14. Остерігайтеся правдоподібних, неоднозначних і фальшивих фраз, які можуть стати причиною нездорової уяви дітей. У школі, особливо початковій, учитель не повинен допускати довільного, хибного трактування сказаного ним. Це, звичайно, не означає, що не треба розвивати дитячої

фантазії, гостроти думки, образності сприйняття. Проте серйозні речі мають сприйматися серйозно.

7. Принцип зв'язку навчання з життям спирається на гносеологічні, соціологічні, загальнопедагогічні і психологічні закономірності, а саме: практика — критерій істини, джерело пізнавальної діяльності; навчальна і трудова діяльність дітей — універсальний і ефективний засіб формування особистості. Зв'язок теорії з практикою здійснюється через зміст навчання, організацію навчально-виховного процесу. Форми і методи навчання, залежать від вікових та індивідуальних можливостей учнів, уміло організованого політехнічного виховання школярів.

Передові педагогічні колективи вчителів виробили низку правил практичної реалізації принципу зв'язку навчання з життям:

1. Навчайте й виховуйте так, щоб учень відчув, зрозумів і переконався, що стати освіченим і вихованим — найважливіша життєва необхідність людини.
2. Навчайте й виховуйте, ідучи від життя до знань або від знань до життя: зв'язок знання з життям — обов'язковий.
3. Навчаючи, завжди враховуйте запас знань і життєвий досвід учнів. Пам'ятайте, що суспільство, сучасне виробництво розвиваються стрімко, зростає інформованість, і те, чого не знали колишні ваші вихованці, може бути відомим їхнім нинішнім ровесникам.
4. Постійно формуйте думку, що наука розвивається під впливом практичних потреб суспільства, наводьте конкретні приклади.
5. Розповідайте учням про нові технології, прогресивні форми і методи праці, сучасні виробничі відносини, ознайомлюйте їх з основами НОП.
6. Наполегливо привчайте учнів застосовувати набуті знання, уміння, навички в життєвих ситуаціях, коригувати теорію практикою і практику теорією.
7. Навчаючи, повсякчас звертайтеся до довідки, виробництва, повсякденної практики як джерела знань, а також галузі застосування цих знань.
8. Складайте й розв'язуйте з учнями задачі та приклади на виробничу тематику, використовуйте для цього досягнення передовиків праці свого села або міста, району, об-

ласті, залучайте до їх аналізу та перевірки виробничників, батьків.

9. Проблемно-пошукові, евристичні та дослідницькі завдання — кращий засіб вироблення зв'язків теорії з практикою: широко застосовуйте їх у різноманітних сполученнях.
10. У навчально-виховному процесі поєднуйте розумову діяльність з практичною, у процесі якої засвоюється 85 відсотків знань.
11. У навчанні та вихованні користуйтеся принципами суспільно корисної і виробничої діяльності самих учнів, спирайтеся на факти, здобуті в ході самостійних досліджень.
12. Упроваджуйте НОП у навчально-виховний процес. Домагайте учням оволодівати теорією і практикою наукової організації навчальної праці, учить їх застосовувати найбільш продуктивні методи праці, аналізувати, програмувати і прогнозувати свою діяльність.
13. Розвивайте, закріплюйте й переносьте успіхи учня в одному виді діяльності на інші: від епізодичного успіху — до постійних високих досягнень.
14. Принципова критика, відвертість перед самим собою, вимогливість до себе, прискіпливий аналіз своїх вчинків — шлях до самовдосконалення. Коли вчитель каже: «Сьогодні весь клас працював погано», — він повинен обов'язково додати: «І я також».
15. У діяльності, спільній праці формуйте почуття колективізму.

Як бачимо, правил, що їх об'єднують принципи і що випливають з принципів, досить багато. Вони залежать здебільшого від конкретних методик викладання, подання матеріалу, а їх використання — від компетентності, порядності та ерудиції вчителя, рівнів розумового та емоційного розвитку учнів, використовуваних засобів навчання.

Тема 7

Зміст освіти в національній школі

1. Наукові основи визначення змісту освіти та шляхи його вдосконалення відповідно до Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту».
2. Історія реформування змісту шкільної освіти у ХХ столітті.
3. Основні принципи реформування змісту сучасної шкільної освіти.
4. Структура шкільного змісту освіти.
5. Державні стандарти загальноосвітньої підготовки учнів.
6. Характеристика навчальних планів, програм, підручників національної школи.
7. Взаємозв'язок загальної, політехнічної і професійної освіти.

Література: 2, 3, 7, 13, 23, 39, 43, 54, 112.

1. Наукові основи визначення змісту освіти та шляхи його вдосконалення відповідно до Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту»

У Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», у Національній доктрині розвитку освіти накреслено стратегію розвитку освіти на найближчі роки і перспективу, визначено курс на створення життєздатної системи неперервного навчання й виховання, забезпечення можливості постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального, культурного потенціалу як вищої цінності нації. Найважливішими принципами реформ усієї системи є демократизація, гуманізація, національна спрямованість, неперервність та послідовність навчання і вихован-

ня. Найголовнішою ознакою часу у шкільній освіті є те, що загальноосвітня школа стає національною, тобто школою держави Україна, тому особливо відповідальним завданням є визначення національного компоненту навчання й виховання.

Серед багатьох проблем, які розв'язує сучасна школа, реформуванню змісту освіти належить визначальна роль. Перед педагогічною наукою і практикою стоять питання:

1. Що повинно стати змістом базової освіти: традиційний набір шкільних дисциплін чи навчання універсальних способів пізнання і перетворення світу?
2. Яку мету переслідуюмо, навчаючи дитину, — дати певну суму знань, умінь, навичок або розвинути в дітей інтерес і здібності до навчання?
3. Скільки років слід витратити на одержання базової середньої освіти? 9-10-11-12?

Формування позитивного ставлення до навчання, до пізнання — найголовніша мета шкільної роботи, головна умова неперервного саморозвитку людини. Зміст програм шкільних предметів такій меті відповідає, а отже, є керівництвом до дії вчителів, критерієм успішної роботи. Головне — усвідомити, що ми вчимо не читати 90 слів за хвилину чи писати з нахилом 60°, а заохочуємо дитину до читання, учимо любити книгу, висловлювати свої думки усно і письмово, дивуватися незвичайному, вчимо взаємодіяти з товаришами, повноцінному людському спілкуванню. Дуже багато залежить від учителя, тому йому надається право збагачувати, розвивати і змінювати зміст освіти, крім того, й учні завжди корегують те, що одержали від учителя.

Зміст освіти — не сукупність наук, а певна критична маса, яка дає імпульс саморуху, самоосвіті, саморозвитку і головне в ньому — універсальні способи засвоєння соціокультури.

Зміст освіти — засіб для розвитку позитивних потенцій індивідуума, здатний забезпечити динамізм, саморозвиток, самовдосконалення особистості.

Зміст освіти — це засіб розвитку нахилів і здібностей дитини, її задатків, які допомагають активно включитися в життєдіяльність суспільства.

У підручниках дається таке визначення змісту освіти:

Зміст освіти — це система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування наукового світогляду, моралі і поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці.

Зміст освіти покликаний забезпечити передачу і засвоєння підростаючими поколіннями досвіду старших поколінь, змісту соціальної культури для дальшого розвитку засвоєного досвіду. Цей досвід, за І. Я. Лернером, включає в себе такі чотири елементи: а) знання про природу, суспільство, техніку і способи мислення; б) досвід здійснення відомих способів діяльності, що втілюється разом зі знаннями в уміннях і навичках особистості, яка засвоїла цей досвід; в) досвід творчої, пошукової діяльності щодо рішення нових проблем, які виникають перед суспільством; г) досвід ціннісного ставлення до об'єктів, засобів діяльності людини, його прояв у ставленні до навколишнього світу, до інших людей.

Ці провідні елементи освіти забезпечують *три типи навчальних предметів*:

1. Навчальні предмети з провідним компонентом «наукові знання», або основи наук (фізика, хімія, біологія, астрономія, географія та ін.).
2. Навчальні предмети з провідним компонентом «способи діяльності» (рідна та іноземна мови, креслення, фізкультура, комплекс дисциплін трудового навчання, інформатика).
3. Навчальні предмети з провідним компонентом «художня освіта і морально-естетичне виховання» (образотворче мистецтво, музика).

Зміст освіти повинен відповідати соціальному замовленню суспільства, тобто завданням всебічного розвитку людини, забезпечувати високу наукову і практичну значущість навчального матеріалу, враховувати реальні можливості навчального процесу, забезпечувати єдність у конструюванні і реалізації змісту навчальних предметів.

Зміст освіти постійно вдосконалюється шляхом введення до навчального плану нових предметів, вдосконалення навчальних програм, розробки підручників нового типу, визначення єдиного рівня загальної освіти в різних типах навчальних закладів, диференціації освіти, розробки навчальних комплексів — набору основних дидактичних матеріалів з одного предмета.

2. Історія реформування змісту шкільної освіти (з 20-х років ХХ століття)

Зміни в змісті шкільної освіти, починаючи з 20-х років, відображають як загальні риси розвитку народної освіти в колишньому СРСР, так і специфічні для України.

Наркомос України в 1919 р. видав постанову про введення в усіх школах обов'язкового вивчення української мови, історії та географії України. Це були роки національного відродження, активної українізації не лише змісту освіти, а й усього соціально-культурного середовища. У цей час відбувався також бурхливий розвиток освіти національних меншин. На початок 30-х років українізація школи згорнулася, комплексне планування припинилося. ЦК Компартії поставив перед органами освіти завдання — виробити єдиний зміст освіти для міста і села, створити мережу десятирічок; було ліквідовано складання «місцевих» навчальних планів. Уряд доручив ученим-педагогам визначити основні принципи побудови нових навчальних програм з усіх предметів. Вони були дуже переважаними, українізованими, нечітко визначалися вимоги до знань, умінь і навичок, бракувало систематичності і наступності.

Перед війною утвердився курс на «академічний» розвиток школи, поступову відміну трудового і політехнічного навчання. До середини 50-х років основна мета загальноосвітньої школи була спрямована на підготовку до навчання у вузах і технікумах. Боротьба за якість знань, подолання другорічництва розглядалися як найважливіші завдання кожного вчителя. У 1959 році введено обов'язкову загальну восьмирічну освіту, початкова школа втратила свою функціональну самостійність і стала лише фундаментом для подальшого навчання.

У педагогічній теорії дедалі виразніше окреслювалася потреба вдосконалення змісту шкільної освіти. Практично це й було зроблено в 1965-70-х роках шляхом змін у навчальних планах та програмах, які, як правило, торкалися уточнення годин, уведення нових тем або виключення матеріалу з політичних мотивів. Школа дедалі більше переважувалася і політизувалася. Спроби політехнізувати її, зробити трудовою були успішними лише в поодиноких місцях.

З середини 70-х років (уперше після 30-х) розпочалися наукові дослідження щодо зміни цілей, змісту та тривалості

шкільного навчання. У ці роки працювали комісії АН СРСР і АПН СРСР зі створення нових навчальних планів і програм. Це був підготовчий період для переходу до загальної середньої освіти. Найбільші зміни відбулися в початковій школі: перехід від традиційного концентричного принципу побудови програм до лінійно-концентричного визначення змісту навчальних предметів; підвищення теоретичного рівня засвоєння знань; прискорення темпів навчання. Було доведено доцільність скорочення тривалості чотирирічної початкової школи до трьох років і підвищення її розвивальної ролі.

Підсумком цього етапу розвитку початкової школи став перехід на трирічне навчання за новими програмами і підручниками. Ці зміни відбулися майже одночасно на всій території СРСР без урахування реальної готовності до них шкіл, педагогів та батьків. Оновлений зміст був уніфікований для всіх республік, розподіл годин на предмети залишався традиційним.

Педагогічна наука в 70-х роках не впливала на визначення шкільного змісту освіти. Теоретичні аспекти цього питання тільки почали розроблятися в Інституті змісту і методів навчання АПН СРСР.

На початку 80-х років уперше побачили світ праці з теоретичних засад відбору і структурування шкільного змісту освіти. Відомі дидакти М. Скаткін, І. Лернер, В. Краєвський обґрунтували, що зміст освіти має включати знання, уміння, способи відтворювальної та досвід творчої діяльності, ціннісні орієнтири. Але праці цих авторів мало впливали на методичний рівень обробки змісту, який переважно був зорієнтований лише на знання, уміння, навички. Тоді ж були створені типові навчальні програми для всього СРСР, які включали 24-26 предметів. Кількість годин на українську і російську мову була однаковою. Взагалі, починаючи з 50-х і закінчуючи 1989 роком, відбувалося посилене русифікаторство змісту навчання в українській школі, навіть у початковій. У педагогічній науці 70-80-х років активно досліджувалися шляхи розвитку мислення, проблемне, програмоване навчання, запровадження кабінетної системи. Цілі і зміст шкільної освіти не зазнавали принципових змін.

У 1984 році було прийнято документ «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Показово, що центральною у цьому документі знову була проблема оновлення змісту освіти. У 1988р. опубліковано Концепцію безперервної освіти, де ставилося завдання розвивати різні

моделі шкіл, підкреслювалася роль демократичних цінностей, мотивації навчання, уміння самостійно вчитися. Наприкінці 80-х років з'явилися нові праці з теорії шкільного змісту (В. Ледньов, В. Беспалько). Змінилася структура навчальних планів, у них виділялися три компоненти змісту: союзно-республіканський, республіканський і шкільний. Тоді ж в Україні вперше за повоєнні роки розроблено власний навчальний план, варіанти шкільного компонента, збільшувалася кількість годин на предмети, які задовольняють культурно-національні потреби.

Після проголошення незалежності України розпочався активний процес переробки діючих навчальних планів і програм, передусім з мовно-літературної та історичної освіти. Так, з української літератури складено три варіанти програм; почала впроваджуватися українська мова в школах національних меншин, уведено курси «Історія України» і «Географія України». Протягом 1993-1994 років створювалися концепції базових дисциплін у контексті безперервної освіти, але Міністерство освіти, педагогічна наука, творчі спілки їх не аналізували. Нова мета — створення змісту національної школи — по суті, залишилась без наукового підґрунтя, хоча в програмі «Освіта (Україна ХХІ століття)» загальні ідеї його реформування були визначені — національний характер, демократичні цінності, гуманізація, інтеграція, але вони залишилися гаслом. Практично зміст шкільного навчання змінювався в 90-х роках вибірково і частково, без урахування його цілісності, усебічного відображення вимог.

Реально з 1994 р. в школах України діє кілька десятків навчальних планів для різних типів шкіл, у яких 17 обов'язкових предметів у державному компоненті і 20 — у шкільному, є інтегровані курси, указується гранично допустиме навантаження учнів. Школи одержали право вибирати, створювати альтернативні підручники, у різних регіонах з'явилися авторські школи, де учні навчаються не лише за програмами, створеними на місцях, а й за саморобними підручниками. Але ці явища поки що не забезпечують глибокого реформування освіти, особливо якщо це розглядати з потреб ухвалення України в освітній простір високорозвинених країн світу.

3. Основні принципи реформування змісту сучасної шкільної освіти

Зміст шкільної освіти не може бути вузьким через те, що особистість, засвоюючи його, готується до збереження і розвитку культури. Тому зміст освіти повинен мати джерела: наука, виробничі технології, краєзнавство, педагогічні і психологічні знання, мистецтво тощо. Зміст освіти має бути позбавлений впливу будь-яких політичних партій і класового підходу в доборі навчального матеріалу, в оцінці тих чи інших явищ, подій тощо. Водночас він забезпечує *соціалізацію* дитини, тобто безболісне входження її у світ цінностей, які зафіксовані Конституцією, законами нашої країни та визначаються традиціями і звичаями народу.

Загальнолюдське і національне у змісті освіти співвідноситься як ціле і часткове, адже особистість індивідуально проходить через основні етапи духовного розвитку людства. Призначення системи освіти — «провести» особистість через усю різноманітність духовної скарбниці людства і насамперед — національної.

Вивчення рідної мови, природи, історії, розкриття найкращих досягнень духовної і матеріальної культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, народних ремесел має бути не лише джерелом знань, а й незамінним засобом формування національної самосвідомості. Національна самобутність школи має забезпечуватися не лише змістом навчання, а й дизайном навчального закладу, позакласною роботою, зв'язками з етнічним середовищем.

Основними принципами реформування змісту сучасної шкільної освіти України є *гуманітаризація, диференціація, інтеграція*.

Гуманітаризація змісту на всіх рівнях освіти як нове педагогічне мислення передбачає посилену увагу до особистості загалом, найбільше сприяння розвитку всіх її здібностей, фізичних і моральних якостей. Пріоритетна роль у гуманітаризації школи належить мовній, літературній, естетичній освіті, людинознавчим курсам, завдяки яким діти краще пізнають світ людей і себе, оволодівають уміннями самоорганізації і саморегуляції поведінки. Гуманітаризація визначає, що людина у взаєминах з природою є не володарем, а її часткою. Тому дитина змалку має розуміти відповідальність за свої дії у поводженні з природою.

Гуманітаризація змісту освіти — багатоперспективне явище, яке здійснюється можливостями не лише гуманітарних, а

й інших предметів. У змісті математики, фізики, трудового навчання, природознавства є компоненти, які сприяють гуманітарному ставленню до навколишньої дійсності. Гуманітарна спрямованість шкільної освіти відображає регіональні особливості, дає уявлення про побут, традиції і трудову діяльність населення краю, різноманітність жанрів народної творчості.

Гуманітаризація змісту шкільної освіти передбачає формування в дітей понять про здоровий спосіб життя, свої фізичні можливості, здатність до саморегуляції поведінки, оволодіння засобами відтворення працездатності та ін. Українську мову слід вивчати так, щоб діти вільно володіли нею, відчували через мову свою ментальність, свої витоки. Мета вивчення нерідких мов — це передусім опанування умінь та навичок спілкування. Сучасна школа має бути багатомовною.

Важливим джерелом гуманітаризації змісту шкільної освіти є використання української національної культури, а також культур інших етносів. Виняткове значення у загальнокультурному розвитку дитини має мистецтво. Воно постає як засіб передачі морального досвіду людства, джерело дитячої творчості і засіб спілкування.

Диференційований підхід до визначення змісту освіти має бути обов'язковим принципом функціонування школи. Він забезпечується різними шляхами залежно від типу школи (середня, загальноосвітня, ліцей, гімназія, колегіум, коледж) і рівнів готовності дітей до навчання.

Крім *зовнішньої диференціації* (на рівні змісту предметів і різних способів його засвоєння), у початковій ланці широко застосовується і *внутрішня диференціація*, яка передбачає диференціювання змісту навчального матеріалу для учнів різної підготовки в межах теми чи окремого уроку. Гуманітаризація і диференціація змісту кінцевою метою мають створення умов для розвитку і самореалізації особистості. Існують такі *види диференціації*: а) диференційоване навчання *за здібностями*, коли учні розподіляються по навчальних групах за загальними здібностями чи за окремими здібностями; б) диференціація *за відсутністю здібностей*, коли учні, які не встигають з окремих предметів, групуються в класи, у яких ці предмети вивчаються за зниженим рівнем і в меншому обсязі; в) диференціація *за майбутньою професією* передбачає навчання дітей у музичних, художніх школах, школах з поглибленим вивченням іноземних мов; г) диференціація навчання *за інтересами* учнів — це навчання в класах чи школах

з поглибленим вивченням фізики, хімії, математики та інших предметів; д) диференціація *за навчанням* талановитих дітей, пошуки яких здійснюються шляхом різноманітних конкурсів, олімпіад, для таких дітей характерні уважність, зібраність, постійна готовність до напруженої праці, працелюбність, швидкість мислення, висока продуктивність розумової праці, широке коло пізнавальних інтересів.

Диференціація на уроці здійснюється тоді, коли вчитель надає індивідуальну допомогу слабшим учням, а всі решта в класі одержують однакової трудності завдання, коли слабшим учням даються окремі завдання, спочатку легші, а потім ускладнюються. Загалом диференціація завдань за змістом може бути за кількістю завдань, за ступенем їх трудності, за ступенем самостійності їх виконання. Диференційована групова діяльність має тимчасовий характер на уроці, учні групуються по-різному (з однаковими і різними навчальними можливостями). Позитивним при цьому є можливість ставити навчальні завдання пошукового характеру, використання комплексних розумових дій, спілкування, виховання колективізму, комунікативності, застосування елементів менеджменту (розподіл праці між членами групи), опосередковане керівництво навчальним процесом. Процес групового навчання має свою структуру: підготовка і постановка вчителем завдань і прийняття його учнями; попередні роздуми, дискусія про шляхи вирішення завдань; виконання дії, оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності.

Особливістю сучасної науки є *інтеграція* знань для пояснення розвитку навколишнього світу і суспільства. Знання, які одержують діти, мало пов'язані між собою, міжпредметні зв'язки мають епізодичний характер. Якісно новий рівень синтезу знань — це *інтегровані заняття, інтегровані курси*, які об'єднують навколо певного поняття чи теми різноманітні знання. Синтез цих знань дає змогу досягти всебічного розгляду об'єкта, показати взаємозв'язок між явищами, інтенсивно формувати вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати. Особливо це важливо для розгляду світоглядних, людинознавчих, екологічних, комунікативних умінь, понять. Інтегровані курси можуть будуватися на основі об'єднання двох-трьох предметів в один або знань з окремих проблем в інтегровані блоки. Інтеграція змісту зменшує кількість обов'язкових предметів, дає можливість раціонально використовувати педагогічні кадри, особливо в малокомплектній і неповній середній школах. В Україні вже є успішний досвід

запровадження інтегрованих курсів, наприклад: «Художня праця», «Ознайомлення з довкіллям», «Географія рідного краю», «Музика і рух». У стані апробування в масовому досвіді перебувають нові інтегровані курси «Художня культура», «Валеологія», «Довкілля», «Ми — громадяни України» та інше.

4. Структура шкільного змісту освіти

Конструювання змісту освіти має здійснюватися системно, тобто у взаємозв'язку різних факторів, які впливають на якість навчання, пріоритет належить його добору і вдосконаленню. У доборі змісту необхідно враховувати його наступність і перспективність, потенційні можливості для взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку, достатність за тривалістю навчання, об'єктивні передумови для організації навчальної діяльності різних видів складності. Нині в школах України діє майже *40 варіантів навчальних планів*, які враховують потреби різних типів навчальних закладів і особливості регіонів. Будь-який з цих варіантів зберігає певне співвідношення між циклами предметів: суспільно-гуманітарні — 40-46%, природничо-математичні — 31-35%, художньо-естетичні — 7-11%, оздоровчо-трудові — 16-21%. Навчальні плани створюють передумови для здобуття всіма учнями повноцінної освіти з урахуванням державних вимог, регіонально-національних особливостей школи. Цьому сприяє виділення у плані *двох компонентів: державного і шкільного*.

Державний компонент має забезпечити соціально необхідний для кожного школяра обсяг і рівень знань, умінь і навичок, потрібних для всебічного розвитку. Він включає: мовно-літературну освіту, математику (з основами інформатики), суспільні, природничі, естетичні й оздоровчо-трудові дисципліни. Державний компонент охоплює всі предмети, які складають базу освіти і викладаються за програмами, підручниками, навчальним планом.

Шкільний компонент складається з обов'язково-вибіркових предметів, курсів за вибором учнів і факультативів, додаткових занять і консультацій. Його мета — сприяння диференціації навчання, урахування регіональних умов та індивідуальних особливостей школярів. Цей навчальний час перебуває у розпорядженні школи і використовується для поглибленого вивчення окремих предметів, для індивідуаль-

них занять. Відповідно до Закону «Про освіту» до шкільного компонента належить і мова населення — польська, чеська, угорська, грецька — у місцях компактного проживання цих національностей. Однак «Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад» містить принципову вимогу: «При цьому в усіх випадках має бути забезпечена якість освіти в обсязі державних вимог».

5. Державні стандарти загальноосвітньої підготовки учнів

Паралельно з удосконаленням діючого змісту освіти розробляються державні стандарти загальноосвітньої підготовки учнів. Їх опрацювання і введення — не одномоментний захід, а еволюційна і постійна робота з модифікації змісту освіти для масової школи і обдарованих дітей. Від нескінченного вдосконалення змісту освіти школи мають перейти до вироблення механізму трансляції соціального замовлення на широку освітню практику. Вагомість цього посилюється закладеною в Законі «Про освіту» вимогою одержання загальної середньої освіти всією молоддю. Програмою Міністерства освіти, розробленою спільно з АПН і НАН України було передбачено таку послідовність роботи на 1996 — 2000 роки:

1. Створення концепцій державних освітніх стандартів загальноосвітньої підготовки і проекту базового навчального плану.
2. Розробка й експертиза проектів стандартів освітніх галузей.
3. Розробка варіантів примірних навчальних планів на основі базового.
4. Розробка системи вимірників якості засвоєння освітніх галузей.
5. Створення і перевірка експериментальних програм і підручників відповідно до предметів.
6. Підготовка і перепідготовка вчителів.
7. Поетапне запровадження державних стандартів загальноосвітньої підготовки.

Уже стандартизовано початкову школу, опрацьовано проекти концепції та державних стандартів загальної середньої освіти, в яких визначено:

- а) сутність стандарту;
- б) базовий навчальний план, де вказуються освітні галузі, їх співвідношення за роками навчання, години вивчення, нормативи, виходячи з п'ятиденного тижня, кількість обов'язкових робочих днів;

Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів

Предмети та курси	Класи											Всього годин (відсотків)
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	
Інваріантна частина												
Суспільствознавство (історія України, всесвітня історія, українознавство, основи суспільствознавства, право, економіка, «Людина і світ»)	1	1	1	1	2	2	3	3	3	5	3	27 (7,7)
Моземна мова, література і мова національних меншин і літератури (українська мова, українська література, зарубіжна література, інон)	7	8	8	7	10	11	10	10	10	7	7	95 (27,0)
Культурознавство (мистецтво, художня культура, основи етики і естетики)	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	18 (5,1)
Природознавство (природознавство, фізика і астрономія, хімія, біологія і екологія, географія)	1	1	1	2	1	4	6	7	7	6	6	42 (12,0)

Предмети та курси	Класи											Всього годин (відсотків)
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	
Інваріантна частина												
Математика (математика, алгебра, геометрія)	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	42 (12,0)
Фізична культура і здоров'я (фізична підготовка, допризовна підготовка юнаків, безпека життєдіяльності людини, валеологія)	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	33 (9,3)
Технології (трудове навчання, виробничі технології, основи виробництва, інформатика)	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	24 (6,8)
Варіативна частина												
Курси за вибором, факультативи, додаткові години на освітні галузі, індивідуальні та групові заняття	4	5	5	5	6	6	6	7	7	10	10	71 (20,1)
Усього	24	26	26	26	30	34	36	37	37	38	38	352
Гранично допустиме тижневе навантаження учнів												
5-денний робочий тиждень	20	22	22	22	26	29	31	32	32	33	33	302
6-денний робочий тиждень	22	25	25	25	28	32	34	35	36	36	36	333

в) форми контролю за дотриманням вимог стандарту, що можуть бути різними: тестування, твір, письмові або усні іспити, підсумкове оцінювання тощо. Завдання складаю-

ться на підставі вимог стандарту до основних результатів засвоєння обов'язкового мінімуму змісту загальної середньої освіти на кожному з освітніх рівнів.

Стандарт загальноосвітньої підготовки включає базовий навчальний план, зміст освітніх галузей, варіанти типових навчальних планів, систему вимірників по якості їх засвоєння. У проекті *базового навчального плану вказано сім освітніх галузей: мови і літератури, художня культура, суспільствознавство, природознавство, математика, фізична культура і здоров'я, технології. Подальше реформування змісту має відбутися на основі розробки і поетапного введення державних стандартів загальноосвітньої підготовки.*

Введення державних стандартів в умовах різнорівневої середньої освіти має на меті:

1. Забезпечити еквівалентну середню освіту в різних типах навчальних закладів.
2. Зберегти єдиний освітній простір у державі, відіграти стабілізуючу і регламентуючу роль.
3. Визначити обов'язковий і достатній рівень загальноосвітньої підготовки і водночас не зменшувати можливості для поглибленого вивчення окремих предметів за рахунок годин із шкільного компонента.
4. Впорядкувати ліцензування і атестацію шкіл і вчителів.
5. Відійти від предметного центрizmu, побачити шкільний зміст цілісним.
6. Визначити, що є обов'язковим на державному рівні, а що є функцією регіону і школи.
7. Створити основу, ядро для розробки варіантів примірних програм.

Отже, стандарт повинен відображати оптимальний обов'язковий максимум змісту загальноосвітньої підготовки.

Успішне реформування шкільної освіти, включаючи розробку стандартів, багато в чому залежить від особистості вчителя, його компетентності, інтелігентності, духовності, бо вже сьогодні він здійснює стратегію антропологізації ХХІ століття.

Державні стандарти з фізики

Зміст освіти

Результати навчання

Речовина і поле

Будова речовини. Агрегатні стани речовини. Властивості речовини в різних агрегатних станах. Внутрішня енергія та способи її зміни. Будова атома. Електрон. Радіоактивність. Електризація тіл. Дискретність електричного заряду. Електричне поле. Електричний струм. Магнітне поле. Електромагнітна індукція.

Засвоєння курсу фізики основної школи передбачає, що учні:

– мають уявлення про різні види механічного руху, механічну та електромагнітну взаємодію, атомно-молекулярну будову речовини в різних агрегатних станах, ядерну модель атома, способи зміни внутрішньої енергії тіла, види теплопередачі, природу електричного струму в металах, електродіах і напівпровідниках, теплову і хімічну дії електричного струму, особливості поширення звуку і світла в різних середовищах;

Рух і взаємодія

Механічний рух. Рівномірний і прямолінійний рух. Інерція. Кінетична енергія. Рух по колу. Коливальний рух. Поширення механічних коливань у пружному середовищі. Звук. Механічна взаємодія тіл. Деформація. Земне тяжіння. Тертя ковзання. Тиск. Плавання тіл. Гідроенергетика. Умова рівноваги важеля. Механічна робота. Потужність. Потенціальна енергія. Прямолінійне поширення світла. Відбивання світла. Заломлення світла. Дисперсія світла.

– знають фізичні величини: довжина, час, швидкість, частота, період, маса, густина, сила, тиск, робота, потужність, енергія, оптична сила, температура, кількість теплоти, теплота згоряння палива, теплота плавлення, теплота пароутворення, сила струму, напруга, опір провідника, довжина хвилі, активність радіонукліда;

– засвоїли формули і рівняння: умова рівноваги важеля, ККД, формула лінзи, рівняння теплового балансу, робота електричного струму;

– усвідомили закони: Архімеда, Гука, Паскаля, збереження енергії, відбивання світла, Ома для ділянки кола;

Тепловий рух

Теплообмін. Види теплопередачі. Тепловий баланс. Електризація тіл. Взаємодія заряджених тіл. Взаємодія магнітів. Постійний електричний струм. Теплова і хімічна дія струму. Робота електричного струму.

– вміють вимірювати: довжину, час, температуру, масу, об'єм, густину, силу, силу струму, напругу, оптичну силу лінзи;

– вміють розв'язувати фізичні задачі аналітичним, графічним та експериментальним методами

6. Характеристика навчальних планів, програм і підручників національної школи

Основним джерелом змісту освіти на державному рівні є такі документи: навчальний план школи, освітні стандарти, предметні програми, підручники.

Шкільні навчальні плани. У шкільних навчальних планах (базовому та шкільному) значною мірою реалізуються основні ідеї та положення Національної доктрини щодо повнішого врахування кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя, гуманізації та національної спрямованості змісту навчально-виховного процесу, відповідності національної освіти світовим критеріям тощо. Разом з тим навчальні плани зорієнтовані на поступове реформування змісту освіти, враховують реальний стан навчально-методичного забезпечення, особливі труднощі з оновленням підручників.

Відповідно до Положення про середній загальноосвітній навчальний виховний заклад кожна школа на основі базового складає і затверджує на своїй раді робочий навчальний план на кожний навчальний рік, конкретно опрацьовуючи *шкільний компонент* згідно з умовами і потребами школи. У ньому визначено склад навчальних предметів даного закладу, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, що відводиться на кожний навчальний предмет і у зв'язку з цим структуру навчального року. Загальноосвітнім навчально-виховним закладам дозволяється вносити обґрунтовані корективи до розподілу часу та інтеграції деяких курсів, не виходячи за межі кількості годин на предмети державного компоненту і не перевищуючи гранично допустимого навантаження учнів. Творчо працюючи колективи можуть складати *індивідуальні та експериментальні варіанти навчальних планів*, погоджуючи їх з управлінням шкіл Міносвіти України (див. додаток 4).

Навчальна програма — це документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, умінь і навичок, які підлягають засвоєнню, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. Програма складається з таких розділів: а) пояснювальна записка, де викладено цілі навчання з даного предмета, ознаки процесу; б) зміст навчального матеріалу, поділений на розділи і теми із зазначеною кількістю годин на кожен; в) обсяг знань, умінь, навичок з даного предмета для учнів кожного класу; г) перелік унаочнень і літератури для учнів, методичної

літератури для викладачів; г) критерії оцінювання знань, умінь, навичок щодо кожного з видів роботи.

Вимоги до навчальних програм: а) високий науковий рівень з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу; б) виховний потенціал; в) генералізація навчального матеріалу на основі фундаментальних положень сучасної науки; г) групування його навколо провідних ідей і наукових теорій; г) розвантаження програм від надто ускладненого і другорядного матеріалу; д) реалізація міжпредметних зв'язків; е) реалізація ідеї взаємозв'язку науки, практики і виробництва; є) формування умінь і навичок з кожного предмета. Нові програми діють з 1 вересня 2002 р. Істотні зміни внесено до програм з української та зарубіжної літератури, були повернуті для читачів імена і твори незаслужено забутих письменників і поетів, розширено коло вивчення сучасних авторів, значно змінено програму з географії з метою екологічного навчання і виховання. Програма з математики повернута на так звану класичну основу алгебри і геометрії. Замість предмета «Суспільствознавство» введено курс «Людина і суспільство». Внесенням конкретних змін до програм займаються авторитетні комісії з провідних учених, що створюються при Інституті системних досліджень освіти України. У зв'язку з переходом на 12-річну освіту у 2002 році введені нові програми.

Підручник — основна навчальна книга, складена відповідно до програми з урахуванням вікових особливостей учнів. Як правило, підручники складаються на конкурсній основі авторським колективом, до якого входять автори програм, досвідчений вчитель-методист, а також стиліст-літератор та ілюстратор-митець; від цих людей залежить якість підручника. Крім підручників, учні і вчителі користуються *навчальними посібниками* — це книги, які розширюють межі підручника, містять додаткові найновіші і довідкові відомості. Підручник повинен відповідати низці вимог, а саме: науковість змісту навчального матеріалу, якість, точність, простота, доступність викладу матеріалу, чіткість формулювання визначень основних понять (правил, законів, ідей), він мусить бути написаний живою, точною і доступною мовою; навчальний матеріал повинен правильно розподілятися за розділами і параграфами; у ньому повинні бути наявні ілюстрації, схеми, малюнки, шрифтом виділятися головне; підручник повинен бути художньо оформлений. Підручник відіграє важливу роль у формуванні вмінь самостійної пізнавальної діяльності,

у виробленні навичок самоконтролю, у формуванні світогляду учнів та керівництві їх пізнавальною діяльністю.

Підручник складається з текстів (основного, додаткового, пояснювального) і позатекстових компонентів (апарат організації засвоєння, питання і завдання, інструктивні матеріали, таблиці, написи-пояснення до ілюстративного матеріалу, вправи, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування — вступ, зміст, бібліографія). Більшість підручників містять тексти теоретичного (закономірності, теорії, методологічні знання) й емпіричного (факти, явища, події, вправи, правила) характеру. За методом викладу матеріалу тексти можуть бути *репродуктивні, проблемні, програмовані, комплексні*. *Репродуктивні* тексти високоінформативні, структурні, зрозумілі учням, відповідають вимогам пояснювально-ілюстративного навчання. У *проблемному тексті* з метою створення проблемних ситуацій висуваються суперечності, розв'язується проблема, аргументується логіка руху думки. У *програмованому підручнику* зміст подається частинами, а засвоєння кожного «кроку» інформації перевіряється контрольними питаннями. Комплексний текст містить певні дози інформації, необхідні учням для розуміння проблеми, а проблема визнається за логікою проблемного навчання.

У підручниках, крім основних текстів, є додаткові тексти, які розширюють, поглиблюють знання учнів з важливих компонентів змісту навчального матеріалу. Питання і завдання підручників поділяються на репродуктивні (які вимагають від учнів відтворення знань без істотних змін) і продуктивні (передбачають перенесення знань у нові умови чи ситуації або пошук нових знань).

Ілюстрація — зображення, яке є засобом реалізації принципу наочності. Ілюстрації розкривають основний зміст певних елементів програми, вони можуть бути рівнозначними тексту або доповнювати його. При підготовці підручників автори враховують генетичний (історичний), логічний і психологічний принципи.

У процесі навчання вчитель орієнтується на підручник, доповнює його матеріал додатковою інформацією, використовує на уроці додатково місцевий, краєзнавчий матеріал, якого в підручнику немає, передбачає утруднення, які можуть виникнути під час використання підручника учнями, інколи змінює порядок чи методику викладання матеріалу.

Згідно з розробленою Міністерством освіти комплексною програмою «Шкільний підручник» за останні роки видано сотні нових підручників з різних предметів, введено паралель-

ні навчальні книги, випущено навчальні фільми з української літератури, фонохрестоматії, звукові посібники з української та іноземної мов. У сучасних умовах видання підручників натрапляє на серйозні проблеми з папером, пов'язані з фінансуванням та складнощами поліграфічного виготовлення (адже тиражі підручників сягають за мільйони), тому введено бібліотечний порядок видачі підручників.

7. Взаємозв'язок загальної, політехнічної і професійної освіти

Згідно з Положенням про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад учні здобувають загальні знання, уміння і навички, а також знання про наукові основи сучасного виробництва, нові технології, формують уміння та навички в галузі технології обробки різних матеріалів, електротехніки, електроніки, автоматики, робототехніки. У навчальних закладах організується робота з технічної творчості, дослідництва, моделювання, конструювання, професійної орієнтації учнів. Учні залучаються до суспільно-корисної, продуктивної праці, до різних трудових справ і заходів трудового характеру в позаурочний і канікулярний час. Наша школа є загальноосвітньою, трудовою, політехнічною, професійно спрямовуючою.

Політехнічна освіта — це сукупність знань про головні галузі і наукові основи виробництва, озброєння загальнотехнічними вміннями, необхідними для участі в продуктивній праці. Основою політехнічної освіти є загальна освіта, насамперед фізика, хімія, основи інформатики, математика. Крім того, використовуються життєвий і виробничий досвід, екскурсії на виробництво та сільськогосподарські підприємства. У процесі політехнічної освіти в учнів виробляються обчислювальні, графічні, вимірювальні знання, уміння і навички. Трудове навчання вдосконалює політехнічну освіту, дає трудові навички та уміння, забезпечує правильний вибір професії. У молодших класах учні набувають найпростіших навичок ручної праці (моделювання, досліди з рослинами), у V-IX класах трудове навчання проходить у класах, навчальних майстернях, кабінетах, на дослідних ділянках, полях, фермах. Учні набувають навичок обробки деревини, металу, роботи на токарних, фрезерних, стругальних верстатах, вивчають слюсарну справу, знайомляться з елементами агротехніки, електротехніки. У сільських школах учні вивчають сільськогосподарські машини і знаряддя праці. У старших класах трудо-

ва підготовка учнів проводиться на практикумах з електротехніки, радіоелектроніки, металообробки, технічного креслення; учні вивчають автомобіль, трактор у кабінетах, майстернях, у міжшкільних навчально-виробничих кабінетах, учнівських виробничих бригадах. Для старшокласників передбачається проходження виробничої практики на промислових підприємствах, у майстернях, колгоспах і радгоспах, на фірмах. Учні залучаються до посиленої виробничої праці, у них формуються навички праці в колективах; здійснюється економічна освіта і виховання учнів, поглиблюються їхні знання про організацію виробництва та управління ним.

Професійна освіта — це сукупність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності. Професійна освіта здійснюється на основі загальної і політехнічної освіти в професійно-технічних училищах та в інших навчально-виховних закладах. У навчальних планах профтехучилищ є три цикли навчальних предметів: загальноосвітній, загальнотехнічний, професійно-технічний. У навчальному процесі цих закладів широко використовується ЕОТ, забезпечується комп'ютерна грамотність учнів.

Тема 8

Форми організації навчання

1. Класно-урочна система навчання, її суть та історія розвитку.
2. Урок — основна форма організації навчально-виховного процесу:
  - ✦ педагогічні вимоги до уроку;
  - ✦ підготовка вчителя до уроку;
  - ✦ типи уроків та їх структура;
  - ✦ схема аналізу уроку;
  - ✦ шляхи підвищення ефективності уроку.
3. Позаурочні форми навчання.
4. Форми організації трудової підготовки учнів у школі, профтехучилищі.
5. Нетрадиційні форми навчання.

Література: 7, 11, 13, 23, 38, 42, 48, 51, 60.

1. Класно-урочна система навчання, її суть та історія розвитку

Класно-урочна система навчання — це така організація навчального процесу, при якій учні групуються по класах і основною формою навчання є урок. Зміст навчання в кожному класі визначається навчальними планами і програмами. Уроки проводяться за розкладом, складеним на основі навчального плану. Навчальні приміщення в школі називаються класними кімнатами, навчальними кабінетами, лабораторіями, майстернями, агроділянками.

Класно-урочна система є найважливішим винаходом у дидактиці. Вона здолала довгий і складний шлях, прийшовши на зміну *індивідуальному навчанню*, яке широко застосовувалося в школах стародавнього світу і середньовіччя.

Деякі риси класно-урочної системи мали місце в середні віки в монастирських школах (класи, парти, кафедра вчителя, дзвінки перед початком і наприкінці занять). В епоху Відро-

дження з'явився поділ дітей на класи за знаннями, стали вводитися навчальні плани, урізноманітнювалися методи і прийоми навчання. Класно-урочна система була прийнята також в ієзуїтських школах і колегіумах. У 20-30-х роках XVI століття класно-урочна система застосовувалась у загальнодоступних школах Чехії, Польщі, Угорщини, Литви, Саксонії та в інших країнах.

Творцем класно-урочної системи справедливо вважають Яна Амоса Коменського, який перевіряв, удосконалив і використовував її основні принципи при організації шкіл у Чехії і Польщі. У «Великій дидактиці» і в «Законах упорядкованої школи» (1633-1638) він узагальнив величезний досвід, оформив контури класно-урочної системи, яка вже понад 350 років панує як форма організації навчально-виховного процесу в школах усього світу.

У XVIст. на територіях Правобережної України і Білорусії почався розвиток *братських шкіл*, де індивідуальна форма навчання замінювалася поступово класно-урочною системою навчання. Наприкінці XVIIст. певні риси цієї системи знайшли відображення в Слов'яно-греко-латинській академії (Москва), а з другої половини XVIIIст. класно-урочна система стала широко застосовуватися в російських народних школах.

Розвиток класно-урочної системи в XIX ст. тісно пов'язаний з ім'ям К. Д. Ушинського, який у своїх працях представив урок як невіддільну і головну форму класно-урочної системи. Розроблена Ушинським теорія уроку заснована на його дидактичному вченні про систематичність, послідовність і міцність засвоєння знань, про наочність і активність учнів у навчанні, на врахуванні психофізіологічних законів і особливостей розвитку дитини.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. набули поширення в різних країнах белл-ланкастерська система навчання (названа іменами англійських педагогів А.Белла і Дж.Ланкастера) як система парного навчання: учні були поділені на десятки (відділення), навчалися у своїх старших товаришів («моніторів»), яких у свою чергу готував учитель. Замість підручників широко застосовувалися унаочнення (саморобні таблиці). При взаємному навчанні учні швидше, ніж у звичайних школах, оволодівали навичками письма, читання, лічби. Ця система вважається прогресивною, у Росії її провісниками були офіцери-декабристи, які в такий спосіб навчали писемності своїх солдатів. Белл-ланкастерська система виправдовувала себе там, де не вистачало вчителів, але вона не давала міцних знань, бо з «монітором» завжди можна було домовитися, то-

му її перевели до системи малокомплектних шкіл в селах, де вчитель навчав два-три класи одночасно.

У 20-х роках ХХ ст. були численні спроби підмінити установлену в радянській школі класну-урочну систему навчання. Як альтернатива у 20-х роках у загальноосвітніх школах широко застосовувався *бригадно-лабораторний метод*, який спонукав учнів об'єднуватися в бригаду, опрацьовувати матеріал під керівництвом учителя або консультанта, а потім один з учнів від усієї бригади здавав його вчителю. Цей метод, як і кожен метод навчання, мав свої переваги і недоліки: якоюсь мірою привчав учнів до самостійності, демократизму і в той же час сприяв безвідповідальності частини учнів, які ховалися за спиною бригадира. Бригадно-лабораторний метод був дещо схожий на типовий американський «метод проєктів», при якому учні одержували велике завдання («проєкт») і розробляли його по черзі.

У 20-і роки в радянську школу частково проникла американська система Дальтон-план, правильніше *Долтон-план* (за назвою американського міста Долтон, де вона широко застосовувалася). Творцем цього плану стала відома вчителька О. Паркхерст. Учні сходилися вранці до школи в «клас організації», де вони під керівництвом учителя-консультанта складали план на день, а потім працювали самостійно. Облік роботи учнів здійснювався за допомогою складної системи: наприкінці заняття учні складали залік, результати якого заносилися в індивідуальну картку. Домашні завдання були відсутні. Це була одна з найбільш поширених шкільних систем, заснованих на принципі індивідуального навчання. Негативними рисами цієї системи були: низький рівень дисципліни, відсутність роботи вчителя з усім класом, кінцевий слабкий результат. У школах України й Росії у 20-х роках були спроби застосування Дальтон-плану як форми «вільного навчання», але він виявився неефективним.

На початку ХХ ст. А. Фер'єр (Швейцарія), О. Декролі (Бельгія), О. Шульц (Німеччина) запровадили в школах *комплексний метод* навчання, який полягав у об'єднанні навчального матеріалу навколо тем-комплексів. Комплексність порушувала предметність викладання, систематичність вивчення основ наук. У радянських школах західні комплекси замінювалися новим змістом, існували комплекси-програми «Праця», «Природа», «Суспільство», предметна система майже втрачалася. Усі ці системи навчання не витримували випробування кінцевим результатом — бракувало міцних систематизованих знань, тому в 30-х роках вітчизняна школа і педа-

гогічна наука відмовилася від цих експериментів і з 1931 року повернулася до класичної класно-урочної системи навчання.

У США, Японії, у багатьох європейських країнах класно-урочна система зберігається лише в молодших (1-6) класах, а далі навчання організовується добровільно у факультативних групах.

В останнє десятиріччя класно-урочна система навчання збагатилася новими теоріями цілісності, проблемно-розвиваючого та програмованого навчання, крупно-блочної системи викладання, особистісно-орієнтованого навчання, диференціації та індивідуалізації навчальної роботи, самостійної роботи учнів та ін. У систему навчальних занять міцно ввійшли спостереження, демонстрації і різноманітні лабораторні роботи, екскурсії, використання технічних засобів навчання, опорних таблиць-сигналів, навчальні модулі, стандартизація, 12-бальне оцінювання та тематичний облік знань учнів, діалог.

Класно-урочна система має в школах України такі організаційні ознаки:

1. Комплектування класів у межах єдиного віку та чисельності згідно з Положеннями про загальноосвітню середню школу та інші навчально-виховні заклади.
2. Основною формою організації навчального процесу є урок.
3. До уроків додаються інші форми навчання в класі.
4. Відвідування уроків школярами є обов'язковим.
5. Навчальний рік поділяється на семестри, між якими є канікули.

Ці організаційні ознаки потрібно сприймати як фундамент організації всієї діяльності школи, а класно-урочну систему як одну із започаткованих людством ознак культури не тільки в освіті, а й в науці.

2. Урок — основна форма організації навчально-виховного процесу

Кожного дня тисячі вчителів входять у класи і приступають до проведення уроків, і від того, якими будуть ці уроки, як відбудеться спілкування з дітьми, залежить процес перебудови шкільного життя: він буде прогресувати або гальмуватися. Освіта, школа зараз як стривожений вулик, зайняті енергійними пошуками нових шляхів навчання, прищеплення навичок самостійного мислення, гуманізації людських відносин.

Урок у будь-якому класі має одну і ту ж суть: він Урок. І як одна людина не схожа на іншу, так і один урок не схожий на інший. Учні відомого грузинського педагога, ученого Ш. О. Амонашвілі і він сам називають Урок з великої букви, ставлять йому пам'ятники, пишуть оди на честь Уроку:

—Де ти народжуєшся, де ти живеш, Урок?

—Ти не можеш існувати наодинці без мене!

—Ти живеш у моїй голові, у моєму серці!

—Я тебе обдумую, планую, проводжу, але ти живеш в учнях!

—Ти живеш у класі лише тоді, коли там є учні!

—Ти літаєш над нами, як казковий метелик, якого треба добре роздивитися. Через 45 хвилин ти заховаєшся кудись, а потім знову повернешся до нас, але вже в іншому вбранні.

—Ти прилітаєш до нас із майбутнього, ти посланник майбутнього.

—Ти — мудрість, бо коли ти в класі, то наші думки розширюються, прискорюються.

—Ти — Урок! А що ти є для нас? Гвинтові сходинки, які ведуть нагору. Фонтан знань. Припадеш до тебе і нап'єшся мудрості. Ти, Урок, схожий на квітуче поле! Можливо, ти — Гора, у глибині якої сховані знання, до яких потрібно докопатися. Ти більший і величніший від будь-якої гори!

—Ти — швидше дорога, хоч і непряма, нерівна, але єдино правильна, яка веде кожного з нас до людяності, до своєї особистості.

—Ти — весняний дощик і тепло, яке допомагає кожному розкритися, як розкриваються пуп'янки квітів.

—Ти зрошуєш майбутнє людства, вселяєш надію, надихаєш на подвиги.

—Ти несеш нам майбутнє, і тому ти наше диво...

—Урок — ти райдуга, що має 10 тисяч кольорів.

—Я, учитель, вклоняюсь, Урок, твоїй могутності і твоїй великодушності, твоєму серцю, сповненому любові до дітей і піклування про них, твоїй душі, що поривається в їхнє майбутнє.

—Вклоняюсь і дякую за те, що ти допомагаєш мені виховувати гідних моєї Батьківщини людей, даєш мені щастя жити педагогічним життям.

—Я поставила б тобі — Уроку — найпрекрасніший пам'ятник з рожевого мармуру і золотими літерами написала б заклик, звернений до учнів: «Стань Людиною!».

Цей пам'ятник я поставила б перед школою, щоб кожного ранку, проходячи повз тебе, зупинитися перед тобою, вклонитися тобі і говорити: хвала Уроку! Час твій священний, і не можна з нього втратити ні хвилини!

До 90% навчального часу в загальноосвітній школі витрачається на уроки; весь матеріал основ наук викладається в ході уроків. Тому теорія уроку є важливою складовою частиною дидактики — у ній розглядаються такі аспекти: вимоги до уроку, структура уроків, типи уроків, міжпредметні зв'язки в ході уроків.

Урок — така форма організації навчання, при якій навчальні заняття проводяться вчителем з групою учнів постійного складу, одного віку і рівня підготовки протягом певного часу (45, 35 хвилин) і відповідно до розкладу.

В основі уроку та інших форм навчання лежать індивідуальна і колективна (парна, групова і масова) форми роботи учнів. *При індивідуальній формі навчання* учень виконує завдання самостійно, наприклад, працює з книгою, і ця форма навчання часто відіграє вирішальну роль у формуванні особистості учня. *Колективна форма навчання буває двох видів: фронтальна і бригадна: навчання може проходити в малих групах (5-6 чоловік), динамічних парах або парах змінного складу* (кожен учень по черзі працює з усіма іншими учнями класу або групи під загальним керівництвом учителя, тобто працює поперемінно то як учитель, то як учень). При цьому всі навчають кожного, а кожен — усіх; учень при цьому багато разів викладає тему, правило, теорему, він активний, глибоко засвоює матеріал. Для цього потрібно озброїти учнів прийомами навчання, виробити у них майстерність, творчий підхід. Навчання в динамічних парах широко застосовується при вивченні іноземних мов.

У сучасній школі широко застосовуються колективні заняття з використанням підручників, хрестоматій, наукових статей, довідників. Старшокласники опрацьовують матеріал спочатку з однієї теми, потім з іншої і т. д., при цьому вони співпрацюють, обмінюються інформацією з іншими. Матеріал засвоюється на уроці, тому домашнє завдання відпадає. Учень готується, щоб учити інших, це розвиває почуття відповідальності, самостійність, колективізм. Право виступити перед класом учень одержує лише після багаторазової перевірки, тобто його потрібно заслужити. Керівна роль учителя зростає, бо йому потрібно спланувати урок, діяльність усього колективу класу, раціонально розподілити теми між учнями, керувати діяльністю кожної пари учнів, організувати індивідуальну роботу з кожним учнем.

Педагогічні вимоги до уроку. Урок як елемент навчального процесу має низку характерних рис, які не залежать ні від особливостей учителя, ні від складу учнів, ні від забезпечення школи обладнанням, а саме:

- ◇ *Єдність навчальної і виховної функції.* Учитель повинен виховувати учнів у національному дусі змістом матеріалу, науковістю, активізацією учнів, спільною зацікавленістю в результатах роботи. Для досягнення освітньої і виховної мети потрібно використовувати всі можливості уроку, предмета, теми, майстерність і особистісні риси вчителя.
- ◇ *Стимулювання пізнавальної активності учнів.* Для цього на уроці потрібно добиватися уваги учнів, осмисленого сприймання матеріалу, цілеспрямованості, активного ставлення до навчального матеріалу.
- ◇ *Розвиток пізнавальної самостійності учнів,* тобто бажання пізнавати нове самостійно. Для цього потрібно систематично організовувати на уроці і вдома самостійну роботу учнів, стимулювати і оцінювати її, добиватися, щоб навчання було успішним, давати довгострокові завдання, використовувати методи емоційного впливу на учнів, розвивати почуття відповідальності.
- ◇ *Урок повинен бути цілісним,* у ньому повинні бути наявні всі компоненти цілісності, спрямовані на досягнення триєдиної мети.
- ◇ *На кожному уроці потрібно дотримуватися закономірностей організації процесу навчання,* враховувати роль уроку в системі вивчення теми, розділу чи всього курсу.

Досягнення освітньої, виховної і розвиваючої мети на уроці вимагає ретельної *підготовки вчителя до уроку*, яка має два етапи: попередній і безпосередній. *Попередня, або загальна підготовка* вчителя до уроку вимагає: вивчення учнів класу; знання стилю роботи в цьому класі різних учителів; докладного вивчення змісту навчального матеріалу; підготовки матеріальної бази і наочних посібників; планування навчальної роботи. В. О. Сухомлинський зазначав, що вчитель готується до уроку все життя.

Безпосередня підготовка вчителя до конкретного уроку включає: визначення триєдиної мети; відбір матеріалу і виділення в ньому головного; визначення структури уроку; визначення і підготовку обладнання уроку, перевірку експерименту та ТЗН; визначення методів і прийомів на всі етапи уроку; визначення форми самостійної роботи учнів на уроці та форм контролю і оцінки знань, умінь і навичок учнів; правильний розподіл часу, необхідного на всіх етапах уроку;

складання плану чи конспекту уроку; перевірку своєї готовності до уроку та готовності учнів.

Поурочний план пишуть досвідчені вчителі і в ньому вказують: дату проведення уроку, його порядковий номер у тематичному плані; назву теми уроку, його тип і мету; обладнання уроку, структуру уроку; питання для актуалізації знань учнів; коротко подається зміст уроку та вправи для повторення і закріплення, домашнє завдання; питання для повторення і закріплення нового матеріалу. Конспект уроку значно ширший, ніж план уроку, його пишуть молоді вчителі, у ньому детально подається зміст нового матеріалу, до питань передбачаються відповіді учнів, розв'язуються всі задачі і вправи.

Типи уроків та їх структура. У педагогічній літературі зустрічаються різні класифікації типів уроків: за змістом; за дидактичними цілями; за місцем уроку в системі уроків. Усвідомлення типу уроку полегшує побудову його структури. *Структура уроку* — це його склад елементів або етапів, їх послідовність і зв'язок. Є такі типи уроків:

Урок засвоєння нових знань. Структура уроку: перевірка домашнього завдання, актуалізація і корекція опорних знань, умінь і навичок, повідомлення теми, мети, завдань уроку; мотивація навчання школярів; сприймання і усвідомлення учнями фактичного матеріалу; узагальнення і систематизація знань; підсумки уроку; повідомлення домашнього завдання.

Урок формування умінь, навичок. Структура уроку: перевірка домашнього завдання, актуалізація і корекція опорних знань, умінь, навичок; повідомлення учням теми, мети, завдань і мотивація навчання; вивчення нового матеріалу, вступні, мотиваційні, пізнавальні вправи; первинне застосування учнями знань (пробні вправи); самостійне застосування учнями знань у стандартних ситуаціях (тренувальні вправи за зразком, інструкцією, завданням); творче перенесення знань і навичок у нові ситуації (творчі вправи); підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Урок повторення і закріплення. Структура уроку: перевірка домашнього завдання, актуалізація і корекція опорних знань, умінь, навичок; повідомлення теми, мети, завдань уроку і мотивація учіння школярів, самостійне виконання учнями завдань під контролем і за допомогою вчителя; звіт учнів про роботу, одержані результати; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Узагальнюючий урок. Структура уроку: повідомлення теми, мети, завдань уроку та мотивація навчання школярів; відтворення та узагальнення понять і засвоєння відповідної їм

системи знань; узагальнення та систематизація основних теоретичних положень, ідей науки; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Контрольний урок. Структура уроку: повідомлення теми, мети, завдань уроку і мотивація навчання школярів; перевірка знань учнів (усна, письмова, комп'ютерна); збирання виконаних робіт, їх перевірка, аналіз і оцінка; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Комбінований урок. Структура уроку: перевірка домашнього завдання; перевірка знань учнів; повідомлення теми, мети, завдань уроку і мотивація навчання школярів; сприймання і усвідомлення учнями нового матеріалу; осмислення, узагальнення і систематизація знань; підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Найбільш доцільною є така структура сучасного уроку:

1. Учитель у вступній бесіді намагається викликати інтерес до теми.
2. Учитель пояснює практичне значення матеріалу, що вивчається.
3. Учитель звертає увагу учнів на ті чи інші аспекти теми.
4. Учитель *просить* учнів, працюючи над текстом підручника чи іншого джерела знань, знайти відповіді на запитання, які він заздалегідь підготував.
5. Самостійна робота учнів, потім їхні відповіді на запитання, обмін думками, дискусії, які сприяють засвоєнню на уроці нового матеріалу.
6. Творче домашнє завдання за інтересами учнів з метою поглиблення отриманих на уроці знань: читання рекомендованих книг, розв'язування додаткових задач за темою; написання рефератів, творів, інших письмових робіт; дослідницькі, практичні роботи.

У наших школах немало сміливих, творчих, активних, досвідчених учителів, які постійно вдосконалюють свої уроки, досягають їх цілісності. Але є ще немало уроків, на яких панує шаблон, велика сила інерції, намагання діяти лише традиційно, за зручними правилами, до яких давно звикли. Взаємовідвідування вчителями уроків у школах, відвідування уроків досвідчених учителів студентами під час педагогічної практики — один з оптимальних засобів підвищення якості уроків.

Схема аналізу уроку

1. Дата, клас, предмет, учитель, який урок за розкладом. Мета відвідування.
2. Тема уроку, мета (дидактична, виховна, практична).
3. Обладнання уроку.
4. Тип і структура уроку. Педагогічне керівництво уроком і динамікою кожного його етапу.
5. Оцінка уроку за його змістом (відповідність змісту уроку вимогам програми, підручника, віку учнів, їхній теоретичній підготовці). Науковість уроку, зв'язок з життям, з місцевим матеріалом. Послідовність і доступність викладу навчального матеріалу. Політехнічний і профорієнтаційний характер матеріалу. Міжпредметні і внутріпредметні зв'язки.
6. Принципи навчання, їх реалізація на уроці.
7. Відповідність методів і прийомів змісту, меті уроку і віку учнів. Активізація пізнавальної діяльності учнів на уроці (наявність проблемних ситуацій, пізнавальних задач). Види і місце самостійної роботи учнів на різних етапах уроку, робота вчителя щодо управління розумовою діяльністю учнів.
8. Доцільність використання наочних посібників, ТЗН.
9. Методика перевірки і оцінки знань учнів, її ефективність.
10. Домашні завдання: обсяг, доступність, міра складності, інструкція. Коли і як задавалось домашнє завдання?
11. Поведінка учнів на уроці. Самостійність учнів в оволодінні знаннями, цілеспрямованість, старанність, дисциплінованість, інтерес до навчання. Пізнавальна активність учнів. Ступінь розуміння та засвоєння учнями змісту навчального матеріалу. Ставлення учнів до вчителя. Взаємодопомога в навчанні.
12. Диференціація на уроці. Види роботи з сильними учнями і з тими, кому навчання дається важко. Наявність дидактичних матеріалів, їх використання на уроці.
13. Інші сторони уроку: оснащення уроку, чистота, порядок у класі, готовність учнів до уроку, підготовка наочних посібників, ТЗН. Чи точно по дзвонику почався і закінчився урок? Педагогічний такт учителя, його зовнішній вигляд. Культура мови, увага, голос, міміка, уміння володіти

класом, раціонально використати кожну хвилину уроку. Стиль і тон у роботі вчителя. Рівень досягнення мети, виконання плану уроку, якість знань, умінь, навичок учнів. Розвиваюча роль уроку (у змісті, методах, прийомах, видах роботи). Виховне та освітнє значення уроку.

14. Висновки і пропозиції. Загальна оцінка наукового, методичного рівня уроку, наявність творчого підходу вчителя до уроку. Що заслуговує на увагу і поширення? Позитивні і негативні сторони уроку.

Шляхи підвищення ефективності уроку. Ефективний урок характеризується за такими ознаками:

1. Керування пізнавальною діяльністю учнів на основі закономірностей і принципів навчання; володіння методикою вимірювання знань, вихованості, творчих здібностей учнів, їхньої фізичної сили і здоров'я.
2. Напружена, досконало організована і результативна пізнавальна діяльність учнів.
3. Творчий, нестандартний підхід до розв'язання проблемних ситуацій, зв'язок змісту, форм і методів навчання
4. Диференційований підхід до окремих груп учнів.
5. Ефективне використання кожної робочої хвилини уроку.
6. Атмосфера демократизму, гуманізація і гуманітаризація, діловитість, стимулювання дружного спілкування, прогнозування ходу навчальної діяльності, вибір на цій основі досконалої технології досягнення запрограмованих результатів.

Головні тенденції розвитку теорії уроку та шляхи його вдосконалення такі:

1. Спрямування кожного уроку на розв'язання головного завдання — забезпечення оптимального розвитку особистості кожного учня: формування гуманізму, загальної культури, широкого наукового світогляду, виховання працелюбства, вимогливості до себе, відповідальності, активності.
2. Посилення філософського звучання і філософського наповнення змісту уроку, вихід на аналіз проблем Природи, Людини, Суспільства.
3. Розширення використаних методологічних знань, знань про знання і на цій основі ширше використання узагальнюючих схем вивчення матеріалу з елементами переносу, передбачення, прогнозування.

4. Чіткість і конкретність цілей уроку, діагностичний підхід до управління процесом засвоєння знань, розвитку і виховання учнів. Визначення цілей навчання для блоку великої теми, що сприяє повнішому застосуванню закономірностей навчально-виховного процесу.
5. Поєднання класно-урочної, індивідуальної та лекційно-семінарської систем навчання (планування системи уроків, різних видів колективної, групової та індивідуальної роботи).
6. Поєднання раціонального та емоційного в процесі викладу нового матеріалу та протягом усього уроку. Оволодіння методами емоційного впливу на учнів.
7. Варіативність, гнучкість структури уроку, його неповторність і різноманітність.
8. Чітка диференціація змісту уроку, його цілей, методів і форм, урахування індивідуальних відмінностей учнів, їх пізнавальних і життєвих інтересів, різного темпу засвоєння матеріалу, їх задатків і здібностей.
9. Надання методичної допомоги вчителям в організації самоосвіти учнів.
10. Зростання ролі учня як суб'єкта навчання, надання йому допомоги в навчанні в той момент часу, тією мірою, коли і наскільки вона йому потрібна.
11. Застосування активних форм та методів навчання, проведення нетрадиційних уроків (урок-диспут, урок-конкурс, урок-спогад, урок філософського узагальнення, урок-гра та ін.) з метою розвитку творчих здібностей учнів.
12. Розширення програмованого навчання, комп'ютеризація освіти.
13. Широке використання опорних структурно-логічних схем, конспектів, сигналів у навчальному процесі.
14. Запровадження системно-розвиваючого навчання, посилення уваги до формування системи знань.
15. Здійснення міжпредметних зв'язків.
16. Подолання перевантаженості учнів.
17. Пошуки нових методів стимулювання та заохочення навчально-пізнавальної діяльності учнів.

3. Позаурочні форми навчання

До позаурочних форм навчання належать:

Домашня навчальна робота. Вона доповнює діяльність учнів на уроках, відрізняється великою самостійністю, проводиться без керівництва учителя. Деякі педагоги відкидають необхідність домашніх завдань, але більшість підкреслює велике значення домашньої роботи для формування навички самостійної розумової праці, почуття відповідальності за доручену справу. Існують різноманітні види домашніх завдань: а) робота з текстом підручника; б) виконання різноманітних вправ і розв'язування задач; в) виконання письмових і графічних робіт. У практиці досвідчених учителів зустрічаються і такі види домашніх завдань: а) прочитати статтю в науково-популярній книзі або журналі; б) переглянути кінофільм; в) проконсультуватися у тієї чи іншої особи про якусь подію, факт; г) спостерігати природне чи побутове явище; г) провести нескладний дослід. Домашня робота виконується учнями успішно, якщо сформовано пізнавальний інтерес, дотримано принципів доступності, посиленості, оптимальності, а також якщо своєчасно повідомлено об'єм домашнього завдання, учитель систематично його перевіряє, удома є умови для його виконання. У нормативних документах про школу вказано норми часу для виконання домашнього завдання: 1 клас — до 1 години; 2-3 класи — до 1,5; 4-5 класи — до 2; 6-7 класи — до 2,5; 8 клас — до 3; 9-11 класи — до 4.

Учнів потрібно навчити виконувати домашнє завдання: бути уважними і спостережливими; вміти запам'ятовувати; користуватися мислительними операціями; цінувати і розподіляти час; фіксувати прочитане, побачене, прослухане; писати тези, конспекти, реферати, анотації, рецензії. Готувати учнів до виконання домашніх завдань потрібно на уроці при повній їх увазі, координуючи їх з домашніми завданнями, які дали учням інші вчителі, давати повну інформацію, що і як робити.

З метою розвитку в учнів навчальних можливостей, попередження і подолання неуспішності в школі проводяться *індивідуальні і групові консультації та додаткові заняття.*

Семінарські заняття для учнів IX — XI класів — одна з поширених форм організації повторення і контролю за вивченим матеріалом. Вони проводяться під час вивчення фізики, хімії, історії, біології, математики та інших предметів. Учитель вибирає тему, складає план та програму семінару, підбирає літературу, рекомендує, у кого можна проконсуль-

туватися щодо проблеми, залучає всіх учнів, розподіляє завдання, проводить консультації. Теми повідомлень, рефератів і доповідей формулюються в проблемній формі. Починається семінар вступним словом учителя, у якому говориться про висунуті проблеми для обговорення, їх актуальність. Семінар буде ефективним лише за умови активності, хорошої підготовки учнів. Іноді на семінарах виступають опоненти. Потрібно спонукати учнів до дискусії, не обходити гострих, злободенних питань. У кінці підводяться підсумки, здійснюється зв'язок із завданнями навчання.

Практикуми — це лабораторні і практичні заняття в лабораторіях, майстернях, навчальних кабінетах, на дослідних ділянках, у навчально-виробничих комбінатах, бригадах. Під час практикумів учні проявляють більше самостійності, творчості, завдання дається всім однаково або для груп учнів. Кожен учень виконує всі роботи. Учитель добивається самостійності учнів при виконанні завдань, для цього він складає плани, інструкції, вказівки. Структура практикуму: повідомлення теми, мети і завдання; актуалізація опорних знань, навичок, умінь учнів; мотивування навчальної діяльності учнів; ознайомлення учнів з інструкцією; підбір необхідного обладнання та матеріалів для виконання роботи під керівництвом учителя; складання звіту; обговорення і теоретична інтерпретація одержаних результатів.

Факультативні заняття проводяться на добровільних засадах, за вибором учнів, це місток між навчальним предметом і наукою. Вони проводяться для учнів VII — XI класів. Існують факультативи: з поглибленого вивчення навчальних предметів; з вивчення додаткових дисциплін з одержанням спеціальності; міжпредметні факультативи. Факультативи поділяються на теоретичні, практичні і комбіновані залежно від дидактичної мети. Факультативні заняття проводяться за спеціальними програмами, у зв'язку з уроками, поєднуються лекції і практичні заняття; учні багато працюють самостійно з додатковою літературою. Відповідно до типу факультативу формуються групи учнів, підбираються форми і методи роботи, форми проведення факультативних занять — уроки, семінари, екскурсії, дискусії тощо.

Навчальні екскурсії. Слово екскурсія латинського походження, воно означає «вилазку», відвідування якогось місця чи об'єкта з метою його вивчення. Екскурсія — це така форма навчання, при якій учні сприймають і засвоюють знання шляхом виходу до місця розміщення об'єктів, які вивчаються (природи, заводів, історичних пам'яток), і безпосереднього

ознайомлення з ними. Екскурсії виконують низку важливих функцій: реалізують принцип наочності, підносять науковість навчання, зв'язок із життям, сприяють політехнічному навчанню, сприяють профорієнтації учнів на робітничі та інші професії. У навчальних програмах для кожного предмета дається обов'язковий перелік екскурсій та їх зміст.

Типи екскурсій: програмні і позапрограмні; тематичні і комбіновані; вступні, поточні, заключні; ботанічні, зоологічні, хімічні, фізичні, виробничі.

Методика проведення екскурсії включає в себе підготовку екскурсії, вихід (виїзд) учнів на об'єкти, обробку (опис) матеріалів екскурсії, підбиття підсумків.

Вимоги до проведення екскурсії: наявність у школі системи екскурсійної роботи і підготовка вчителя до неї; чітке визначення освітньої і виховної мети, змісту екскурсії; правильний вибір екскурсійних об'єктів; раціональне поєднання слова і наочності; мотивація пізнавальної діяльності учнів; організаційна чіткість проведення екскурсії; дотримання правил техніки безпеки і правил поведінки під час екскурсії.

Предметні гуртки і наукові товариства організуються в школі для учнів, які прагнуть до розширення і поглиблення своїх знань, до технічної творчості, до дослідницької роботи. Гуртки створюються на добровільних засадах з учнів V-VI, VII-VIII класів. Керівництво гуртками здійснюють учителі, батьки учнів, спеціально запрошені люди. Зміст гурткової роботи включає в себе: поглиблене вивчення питань програми; ознайомлення з життям і творчістю видатних учених, письменників, діячів культури, з найновішими досягненнями науки і техніки; підготовку вечорів, організацію технічного моделювання і дослідницької роботи; зустрічі з ученими тощо.

В останні роки набули поширення *наукові товариства школярів, Малі академії*. Вони об'єднують, координують роботу гуртків, організують зустрічі з діячами науки і техніки. З фізичної культури і спорту організуються різноманітні спортивні секції. У ході роботи різних гуртків педагог повинен передбачити і виховні питання: моральне, трудове, естетичне і фізичне виховання; високу організованість і дисципліну під час занять; залучення якомога більше учнів до роботи в гуртках; активність і самостійність учнів під час занять.

Олімпіади, конкурси, виставки учнівських робіт стимулюють навчально-пізнавальну діяльність учнів, розвивають творчі здібності і бажання позмагатися у вивченні шкільних предметів, у технічному моделюванні.

Консультації, заліки, екзамени — це теж позаурочні форми навчання, крім того, вони ще виконують контролюючі функції.

4. Форми організації трудової підготовки учнів у школі і профтехучилищі

Трудове і виробниче навчання в середній школі здійснюється у формах уроків праці, факультативних та групових занять (бригади і ланки) у майстернях, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, навчально-виробничих бригадах, у цехах промислових підприємств, у таборах праці і відпочинку. Учні працюють індивідуально або в бригадах по 3-5 чоловік, прикріплюються на виробництві до кваліфікованих робітників — наставників, включаються у виробничі і сільськогосподарські бригади. Відповідальність за трудову підготовку учнів несуть учителі і підприємства.

Урок у профтехучилищі. Загальноосвітній цикл займає 1/3 всього часу навчання. Основною формою навчання є урок. Вимоги до уроку в ПТУ адекватні вимогам до уроку в школі, ті ж самі шляхи підвищення його ефективності. У профтехучилищі є більше можливостей для міжпредметних зв'язків і професійної спрямованості в процесі навчання. Структура уроку в ПТУ включає актуалізацію знань і способів діяльності, формування понять і способів діяльності і застосування знань на практиці та у вправах. Типологія уроків: урок вивчення виробничих операцій; урок виконання комплексних робіт; урок перевірки знань, умінь і навичок.

У умовах виробництва дуже поширені є такі форми організації навчання:

1. Навчання груп на самостійних навчальних об'єктах;
2. Навчання у складі окремих учнівських бригад;
3. Навчання у складі бригад кваліфікованих робітників;
4. Навчання учнів на індивідуальних робочих місцях з обслуговування складних машин і механізмів;
5. Виробнича практика на штатних робочих місцях.

Форми організації виробничого навчання на підприємствах залежать від організації технологічного процесу, фронту робіт, організації праці робітників.

5. Нетрадиційні форми навчання

Традиції і творчість у педагогіці — не антиподи. Якоюсь мірою стримуючи творчість, традиції все ж дають дорогу новому, змінюються під натиском вимог життя. Сьогодні нетрадиційні або нестандартні уроки — це нові ефективні прийоми в організації уроку, навчально-виховного процесу. Сьогодні такі уроки проводяться не лише на фестивалях і конкурсах, а й у кожній школі, часто — це відкриті уроки. Почуте і побачене на таких уроках підштовхує вчителів передивитися свій педагогічний арсенал, рівнятися на методичні орієнтири більш високої проби, заохочує до подальших пошуків, роздумів. У методичній роботі дуже важливим є відхід від шаблону, підтримка ініціативи педагога, створення умов для невимушеного обміну ідеями, досвідом, думками. У шкільній практиці при вивченні нового матеріалу вчителі активно використовують такі нетрадиційні уроки, як: урок — ділова гра, урок — гра, урок — семінар, урок — по-дорож, урок — прес-конференція, урок — змагання, урок — КВК, урок — взаємонавчання учнів, урок винахідництва, урок — творчий звіт, урок — аукціон, комп'ютерні уроки, урок — залік, урок — екскурсія, урок — розв'язування задач (по-новому), урок — телеміст, урок — патент, урок — інтерв'ю, урок «Що? Де? Коли?», урок — «Поле чудес», інтегровані і бінарні уроки.

Нетрадиційні уроки. *Урок — ділова гра.* Такий урок можна провести для повторення і узагальнення матеріалу з фізики (інших предметів) наприкінці навчального року. Клас розбивається на 3 загони. За допомогою кіно летить ракета в космос, до незнайомої планети, жителі якої потрапили в біду. 1-й загін забезпечує ракету світлом, 2-й — теплом, 3-й — вентиляцією. Кожному загону видається завдання з технічними умовами. Кожний загін ділиться на три групи: конструкторів, інженерів, практичних працівників. Конструктори створюють проекти і передають їх інженерам; інженери роблять розрахунки і передають їх наступній групі для складання і перевірки в дії. Кожній групі на виконання завдання відводиться 8 хвилин. Після сигналу всі матеріали про роботу загону повинні бути представлені на дошці. Спікер загону доповідає про виконання завдання. Робота кожної групи обговорюється і оцінюється.

Урок — гра-імітація роботи спеціального конструкторського бюро. Клас ділиться на групи, кожна група отримує завдання: 1-а група — мозковий центр — розробляє проект,

висуває гіпотезу; 2-а група — група допомоги — видає необхідні дані з довідників і паспортів приладів; 3-я група — історики — готують історичний огляд за темою; 4-а група — монтажники — збирають конструкції і перевіряють їх; 5-а група — група техніки безпеки; 6-а група — економісти, вони обґрунтовують економічну доцільність проекту; 7-а група — управління і контролю. За такою методикою можна вивчати теми «Теплові двигуни», «Оптичні прилади», «Реактивний двигун», «Плавання суден».

Урок — змагання. Мета уроку — закріпити уміння розв'язувати задачі різних типів. Формуються команди і журі. Журі підбирає задачі, готує обладнання для експериментальних задач, матеріали для короткого повідомлення за темою. Структура уроку: 1. Повідомлення члена журі. 2. Розминка. 3. Демонстрація досліду і його пояснення. 4. Конкурс капітанів — розв'язування експериментальних задач. 5. Конкурс команд — розв'язування розрахункових завдань. Завершується урок підбиттям підсумку. Оголошується команда-переможець.

Урок — КВК. Проводиться для повторення тем і розділів і складається з п'яти етапів-конкурсів. 1-й етап — розминка. Ставиться завдання: скласти розповідь з вивченої теми. Один учень починає розповідь, другий продовжує і т. д. 2-й етап — конкурс «Перевірка домашнього завдання». Потрібно розіграти сценку, у якій відобразити все головне з теми; 3-й етап — розв'язування задач з вибором відповіді; 4-й етап — конкурс «Відгадай»; 5-й етап — конкурс «артистів» і «художників» (їх відправляють за двері, демонструється експеримент, потім запрошуються «артист» і «художник», їм пантомімою зображується експеримент, а вони повинні відгадати його і зобразити). Потім підбиваються підсумки.

Урок — взаємонавчання учнів — це групова робота над новим матеріалом, засвоєння його на уроці (без домашнього завдання), взаємодопомога і взаємовідповідальність учнів. Структура уроку: а) формується екіпаж з 4-х чоловік: командир (сильний учень), штурман, 2 пілоти; б) ставиться мета — засвоїти матеріал; в) учитель детально з демонстраціями пояснює матеріал, потім другий раз пояснює за допомогою опорних таблиць і конспектів, третій раз пояснює швидко; г) екіпажі починають працювати: спочатку командир повторює матеріал своїм підлеглим, потім приймає залік у штурмана, командир і штурман опитують пілотів, ставлять їм залік і оцінки. Екіпаж готовий до захисту знань; г) командир витягує жетон: якщо жетон «Вибір» — учитель визначає, хто буде

відповідати; жетон «Делегат» — екіпаж вибирає, хто буде відповідати; жетон «Усі» — відповідає кожен член екіпажу; жетон «Довіра» — опитування не проводиться; оцінка в журнал виставляється кожному та, яка була визначена в групі; жетон «Екзаменатори» означає, що екіпаж командується для приймання заліку в другого екіпажу.

Урок — твір (з фізики). За декілька днів оголошується тема уроку та план. Учні пропонуються вдома прочитати параграф підручника, додаткові матеріали. У класі учні пишуть твір. На дошці план і таблиці, на столі стоять прилади. Твір закінчується складанням задачі за темою і її розв'язком. Інший варіант: учитель ставить учням завдання — написати твір, у якому пов'язати в єдине ціле 5-10 випадків з життя, у яких зустрічаються фізичні явища і поняття. При оцінці творів враховується кількість прикладів, логіка мислення, якість пояснення.

Урок — творчий звіт. Тема і дата уроку оголошується за 2 місяці. До цього заняття потрібно виконати творчу роботу за темою: виготовити прилад, розробити проект, провести лабораторне дослідження, написати реферат, взяти інтерв'ю у спеціаліста та інші. Кожен учень вибирає собі роботу по душі. Працювати можна індивідуально або в групі, самостійно або користуватися консультаціями вчителів, звіт про діяльність повинен містити обґрунтування (чому саме обрана ця тема і ця форма роботи), виклад суті, пояснення отриманих результатів, показ практичного їх застосування. Урок будується так: вступне слово педагога, виступи учнів зі звітами, їхні відповіді на питання однокласників і членів «приймальної комісії», підбиття підсумків.

Комп'ютерні уроки. Нехай, наприклад, на уроці вивчається рух тіла по похилій площині. У дисплею класі з персональними комп'ютерами діти самостійно ставлять індивідуальний машинний експеримент: за допомогою комп'ютерів моделюють вид руху, визначають його кінематичні і динамічні характеристики, самі задають вихідні умови. Варіантів процесу може бути дуже багато. Аналізуючи дані експерименту, учні виявляють суттєві особливості руху (умови виникнення ковзання, його зв'язок з масою тіла і коефіцієнтом тертя, кутом нахилу площини до горизонту і вплив цих параметрів на швидкість і прискорення тіла). На основі отриманих результатів діти виводять загальні закономірності руху тіла по похилій площині.

Структура уроку: перевірка домашнього завдання (машинним або традиційним способом) — 10 хв.; учитель дає

завдання для машинного експерименту при вивченні нового матеріалу — 2-4 хв.; робота учнів на комп'ютері з моделлю руху і запис результатів у зошити — 17-20 хв.; обговорення підсумків експерименту і формулювання висновків — 10-15 хв.; домашнє завдання — 1-3 хв.

Урок — екскурсія (проводиться по-новому): учитель розбиває клас на групи і пропонує кожній з них завдання, пов'язані з вивченням об'єкта або технологічного циклу. Кожна група отримує своє завдання і свій маршрут екскурсії на виробництві. Діти прослуховують коротке повідомлення про підприємство і техніку безпеки, потім — похід за маршрутом, під час якого збираються необхідні відомості. На початку другої години заняття всі приходять в актовий зал підприємства, де кожна група вирішує поставлені перед нею завдання, використовуючи дані та роблячи обчислення. Групи звітують перед комісією, до якої входять учитель і спеціалісти виробництва, вони оцінюють одержані результати і ставлять питання. Наприкінці інженер або майстер пропонує бажаним завдання: розробити прості, потрібні виробництву прилади і програми для комп'ютерів.

Урок — конкурс (англійська мова). За 3-4 дні до уроку вчитель повідомляє учням про конкурс, просить вивчити вірші і пісні англійською мовою. Програма змагання за темою «День учня» в п'ятому класі, наприклад, включає завдання: розкажи про свій розпорядок дня; розкажи, як ти допомагаєш своїй матері; розпитай свого друга, що він робить після школи; накрий стіл і прокоментуй свої дії; проведи фізкультпаузу, використовуючи рифмовки, лічилки англійською мовою, виконай контрольні завдання тощо. Урок закінчується невеликим концертом англійською мовою.

Урок — аукціон. Що продавати? Звичайні предмети і речі, зроблені учнями. Наприклад, шапку Мономаха. Її можна купити і якнайкраще, найдетальніше розповісти, які люди, які події з нею пов'язані. Звучить гонг — продано! Або взяти камінь. Здавалося б, що можна сказати про звичайний камінь? Але відповідей багато, і купця вибрати важко. Бо камінь — це і будівельний матеріал, і кам'яне орало, і прообраз сучасних спортивних снарядів (ядра, диска)... На уроці відбувається те, що Сухомлинський називав «емоційним пробудженням розуму».

Урок — прес-конференція. Учитель повідомляє учням, що за однією з тем програми відбудеться конференція з гостем. Роль гостя дістається найпідготовленішому учневі, усі інші — журналісти. Кожен готує запитання. На уроці зсуюються

столи, за ними журналісти із записними книжками, фотоапаратами. Перед кожним — табличка з назвою газети або журналу. Гість ледве встигає відповідати на запитання: кожен хоче запитати якнайбільше, щоб потім розповісти своїм читачам.

Інтегровані або бінарні уроки мають ту особливість, що на них максимальною мірою можна реалізувати міжпредметні зв'язки. Найбільша складність у їх проведенні — це компонування змісту, розробка структури уроку, визначення важливості того чи іншого аспекту у змісті уроку. У проведенні такого уроку беруть участь спеціалісти (учителі) різного фаху, які в той чи інший момент включаються в роботу з класом. Урок може бути проведений у формі конференції, семінару, «симпозіуму», лекції, бесіди чи звичайного комбінованого уроку. Завдання інтегрування — створити повне уявлення про об'єкт вивчення, сформувати систему знань в учнів. Проводяться такі уроки 2-3 рази на півріччя, їх проведенню передуює серйозна підготовка.

Тема 9

Методи і засоби навчання

1. Поняття про методи, методичні прийоми та засоби навчання.
2. Класифікації та дидактичні системи методів навчання.
3. Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності.
4. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності.
5. Методи контролю і самоконтролю в навчанні. 12-бальне оцінювання та тематичний облік знань.
6. Засоби навчання. Використання технічних засобів і комп'ютерної техніки в навчанні.

Література: 13, 20, 23, 24. 38, 39, 40, 42, 45, 46, 50, 51, 52.

1. Поняття про методи, методичні прийоми та засоби навчання

Видатний український педагог В.О. Сухомлинський твердо вказував на найсправедливіший і гуманний шлях розвитку освіти — це вчити всіх, сильних і слабких разом, хоч би як важко було. Передові вчителі, учителі-новатори, засвоївши педагогіку співробітництва, співтворчості саме так і діють: вони вчать усіх, без примусу і покарань, без скарг батькам, без страху і двійок, без відбору, відсіву, даючи дітям нові стимули навчання, використовуючи нову методику — «методику — на», «методику — візьми», «методику допомоги».

Наприклад: *Урок як пісня*. Учитель прийшов на свій перший урок... з гітарою, звучать пісні, вірші, рекомендуються новинки літератури. Урок миру почався піснями — пам'яттю про велику війну батьків і дідів, піснями, які повернулись, як солдати, з передової, з бою, з окопу. Урок побудовано не тільки вчителем. Життя вивірило, виправило і його, і душі, і пам'ять дітей. Іноді вихід за рамки просто необхідний, і не в

гітарі головне, а хто співає, що співає. Дуже багато важить особистість вчителя.

Ще один приклад: *Урок причетності до рідної землі*. Пролунав дзвінок, і в класі запала тиша. «Полилася ніжно-журлива пісня «Ой журавко, журавко»... Так розпочався урок української літератури в 7 класі Рівненської гуманітарної гімназії, «урок-туга» за віршем Б. Лепкого «Видиш, брате мій»... В уяві школярів виринає з сірої мряки журавлиний ключ, чується журавлине «кру-кру», постають перед очима знедолені галичани, що від'їжджають у чужі краї шукати щастя, відчувається безмежна туга земляків-емігрантів за батьківщиною. Проникливі слова вчительки переплітаються з піснею, а її своєрідний голос робить урок справді чарівним. Викладач Н.В. Сосюк розробила низку уроків, цікавих за формою і методами проведення, дала їм своєрідне змістове й організаційне наповнення. Ось структура уроку за поемою М. Вороного «Євшан-зілля»:

1. У виконанні вчителя учні слухають українську народну пісню «Хвиля в морі грає, береги минає»... Спілкування вчителя з учнями за змістом вірша.
2. Завдання учням: дослідити, за допомогою яких почуттів вони сприймають цей твір (робота в зошитах).
3. Підсумок уроку розгортається навколо питань: чому образ туги за рідним краєм є центральним у вірші? Що повинні ми найбільше цінувати, берегти, поважати, щоб не бути викинутим з життя?
4. Домашнє завдання передбачає вивчити твір напам'ять, навчитися співати, написати твір-роздум: «Образ туги у вірші Богдана Лепкого «Видиш, брате мій...»

Ю. Л. Львова — учитель-методист, учений застерігає не підміняти ефективності уроку ефектністю (діти сиділи на уроці, затамувавши подих; 45 хвилин уроку пройшли на одному подиху), не перебільшувати на зачаровуванні учнів своїми цікавими уроками, а добиватися міцних знань. Ми навчили учнів використовувати ТЗН, комп'ютери, добувати знання самим, створюємо для цього проблемні ситуації на уроках. Але це ще не знання. Це може бути наближене знання, без запам'ятовування. Для міцності знань потрібне закріплення на уроці, а цього часто не проводять. К. Д. Ушинський говорив, що не все може бути цікавим у навчанні, є й нудні речі. Як зробити урок оптимальним?

Випускник середньої школи повинен прочитати 45 тисяч сторінок програмних творів художньої літератури, 1000 сто-

рінок з історії, вивчити 300 законів і понять з хімії та виконати 1,5 тисячі задач, а ще з фізики, математики, з мов. За 11 років навчання для школярів проводиться 260 зборів, 5 тисяч різних заходів — це половина загальної кількості уроків, ще більші перевантаження в учнів ліцеїв, гімназій і колегіумів. Тому потрібно, щоб учитель захотів використовувати дидактику Сухомлинського, експерименти Занкова, роботи Скаткіна, праці Гальперіна, Ельконіна, Давидова, Амонашвілі, книги Бабанського та О니щука, підручники Ерднієва, ідеї і досвід учителів-новаторів Шаталова, Лисенкової, Палтишева, Ільїна, актуальні методи виховання Макаренка й Іванова. Яке багатство в нашій педагогіці!

Аналізуючи процес навчання, ми завжди виходимо із змісту уроку, потім даємо характеристику послідовних дій учителя і учнів як способам засвоєння навчального матеріалу і способам цієї організації.

Візьмемо урок праці: учитель попросив прочитати абзац з підручника, присвячений роботі на токарному верстаті; дав для ознайомлення інструкцію про порядок дій при обточуванні циліндра, потім показав ці дії на практиці, і після цього учні самі приступили до виконання дій за інструкцією. На цьому уроці була робота з книгою, потім інструктаж, за ним — демонстрація дій, вправ, які будуть виконувати учні, вправи самих учнів.

Уявімо собі урок історії, присвячений виникненню середньовічних міст: спочатку вчитель ставить учням кілька запитань, щоб відтворити знання з попередніх тем, пов'язаних з новою темою, після цього вчитель детально розповів про причини, хід виникнення міст і їхню будову, під час розповіді він показував і пояснював кадри діафільму. На завершальному етапі уроку вчитель поставив питання з матеріалу, що викладався на уроці, продиктував план розповіді за темою, врешті-решт запропонував учням два проблемних завдання. На цьому уроці спочатку було опитування учнів, потім розповідь з ілюстраціями, потім закріплення змісту розповіді й ілюстрацій і в кінці було розв'язування завдань.

Аналіз уроків обов'язково включає обговорення *методів викладання і учіння*, тобто методів навчання. Навчання як діяльність педагогів має свої методи — способи досягнення мети (слово «метод» грецького походження, означає шлях до чогось). Метод навчання — важливий компонент навчального процесу. Без методів навчання неможливо реалізувати цілі,

завдання навчання, досягти засвоєння учнями певного змісту навчального матеріалу.

З боку вчителя методи викладення — це різноманітні спроби, які допомагають учням засвоїти програмовий матеріал, сприяють активізації навчального процесу. *З боку учнів* методи учіння — це відбиття глибинного процесу засвоєння знань, формування вмій і навичок.

Історія школи свідчить про те, що в різні періоди її розвитку змінювались цілі і разом змінювались *методи навчання, способи організації практичної і пізнавальної діяльності учнів. Метод* — це спосіб, за допомогою якого вчитель передає, а учень засвоює знання, уміння, навички. Методи потрібно відрізняти від прийомів і засобів навчання. Прийом — це частина методу (наприклад, запис на дошці, певна інтонація голосу, логічні акценти, перехід учителя від дошки до столу, перехід у кінець класу, повторення думки декілька разів); є й негативні методичні прийоми: швидка, метушлива хода по класу, біганина біля дошки, у проходах між партами, занадто голосна декламаторська мова, моралізування, що не дає зосередитись учням на уроці. Отже, метод можна розглядати як сукупність одномоментних дій учителя — прийомів. Український педагог-новатор В. Ф. Шаталов неодноразово твердив, що в його арсеналі напрацьовано понад *1000 прийомів*. У той же час він використовує до *30 методів* (що також багато). Учитель створює свій образ в очах учнів завдяки застосуванню індивідуальних прийомів, і цей образ нерідко супроводжує його впродовж усього життя. Учитель повинен максимально використовувати ті методи і прийоми, які йому найкраще вдаються, тобто дають найкращі результати.

Засоби навчання — весь арсенал, інструментарій, за допомогою якого вчитель досягає мети. Засоби — ширші від методу (наочні посібники, ТЗН, письмо і письмові вправи, трудова діяльність у майстерні, лабораторії, на польовій ділянці; логіка, уява, інтуїція, інтерес тощо).

У процесі навчання потрібно використовувати всю багатоманітність методів з фізіологічної і дидактичної точок зору. Вибирати метод потрібно, виходячи із змісту матеріалу, завдань уроку, віку учнів, складу групи і своїх учительських навичок, пам'ятаючи, що універсального методу немає і що кожен метод має позитивні і негативні сторони.

2. Класифікації, дидактичні системи методів навчання

Учені-педагоги відзначають наявність багатьох підходів до виділення і групування, класифікації, систематизації методів навчання. У передвоєнні роки в підручниках педагогіки ця класифікація була досить спрощеною: всі методи навчання за джерелом знань поділяються на три групи: словесні, наочні і практичні. У 50-х роках класифікація методів унаслідок досліджень учених-дидактів і опори на передову практику вчителів почала розгалужуватися. Деякі педагоги розрізняють методи навчання *залежно від логічної побудови навчального матеріалу — індуктивного* (від простого — до складного, від формул, законів — до узагальнень) або *дедуктивного* (від складного — до простого, від формул, законів — до конкретних прикладів їх застосування). Серед частини педагогів набув поширення поділ методів навчання за ступенем взаємодії вчителя і учнів — виклад, бесіда, самостійна робота. Ще одна спроба групування методів, зроблена на основі їх залежності від дидактичних завдань, — підготовка до сприймання, пояснення нового матеріалу, закріплення, опитування. Новою спробою побудувати ієрархію методів навчання — є врахування того, що методи навчання мають зовнішню і внутрішню сторону (діяльність учителя й учнів). Але жодна з цих класифікацій методів не охоплює всіх суттєвих аспектів процесу навчання.

У сучасній школі *на основі теорії цілісності педагогічного процесу* методи навчання класифікуються на три великі групи:

1. Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності.
2. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності.
3. Методи контролю і самоконтролю навчально-пізнавальної діяльності.

При такій класифікації кожній меті навчання, вираженій у змісті освіти, відповідає своя *система взаємопов'язаних дій учителя і учнів*. Така система методів забезпечує не лише засвоєння знань та умінь, а й формування творчих здібностей, емоцій, інтересу. У сукупності вони покликані забезпечити міцні знання і вміння, сформувати систему цінностей і національний світогляд, розвинути творчі сили. Ця система методів допускає досягнення результатів стосовно всіх, не пре-

тендує на досягнення всіма однакових результатів, бо цього досягти неможливо при будь-якому навчанні.

3. Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності

Цей клас методів включає чотири підгрупи методів навчання. Перша підгрупа (С. І. Перовський, Є. Я. Голант) — за джерелом передачі і сприймання навчального матеріалу:

а) Словесні методи — це розповідь, пояснення, бесіда на уроці, лекція в старших класах. Ці методи найчастіше вибирає вчитель при пояснювально-ілюстративному навчанні для ознайомлення учнів з новими темами.

Розповідь — це емоційний, послідовний опис фактів і подій або повідомлення про них. На уроках застосовується розповідь-вступ, розповідь-виклад, розповідь-підсумок. Є розповіді художні, наукові, науково-популярні, описові.

Художня розповідь — образний переказ фактів, вчинків дійових осіб (наприклад, розповіді про географічні відкриття, історії створення художніх творів, історію відкриття чи винаходу). Науково-популярна розповідь заснована на аналізі фактичного матеріалу. Розповідь-опис — це послідовний виклад ознак, особливостей предметів і явищ (опис історичних пам'яток, музеїв-садиб та ін.). Вимоги до розповіді: достовірність змісту, логічна послідовність, чіткість і доказовість, образність і емоційність викладу, мова вчителя (чітка, доступна, правильна).

Пояснення — це словесне тлумачення понять, явищ, принципів дій приладів, наочних посібників, слів, термінів.

Бесіда — це питально-відповідальний метод, розмова вчителя з учнями за допомогою ретельно продуманої системи питань. Питання бувають основні, навідні і додаткові. Бесіда складається з питань, відповідей, обговорення відповідей, коригування відповідей, формулювання висновків з бесіди. Переваги бесіди як методу навчання в тому, що вчитель активізує мислення учнів, примушує їх розмірковувати, розв'язувати проблемні ситуації. Недолік бесіди в тому, що питання роздрібнюють тему, порушують логіку викладання нового матеріалу і вимагають більше часу, щоб на них повністю відповісти. Питання потрібно ставити правильно, просто і ясно, групі, а не одному учневі. Потрібно заохочувати відповідь, не соро-

мити дітей за неповну чи неправильну відповідь. Учитель застосовує такі види бесід:

- ◇ *Вступна* — це підготовка до вивчення нового матеріалу, лабораторних занять, екскурсій.
- ◇ *Повідомлююча* організується за допомогою наочних посібників, спостережень, записів на дошці, таблиць, малюнків, а також на матеріалі літературних творів і документів.
- ◇ *Бесіда-повторення* використовується для закріплення навчального матеріалу.
- ◇ *Контрольна* — для перевірки засвоєння знань. За характером діяльності учнів у процесі бесіди можна виділити три її види: репродуктивна, евристична, катехізисна.
- ◇ *Репродуктивна бесіда* спрямована на відтворення раніше засвоєного матеріалу.
- ◇ *Евристична* — коли вчитель за допомогою уміло поставлених запитань скеровує учнів на формування нових понять, висновків, правил, використовуючи наявні знання.
- ◇ *Катехізисна бесіда* спрямована на відтворення відповідей, які вимагають тренування пам'яті.

Питання повинні бути короткі і точні, логічно послідовні, повинні будити думку учнів, розвивати їх; кількість запитань повинна бути оптимальною.

Відповіді учнів повинні бути свідомі, аргументовані, точні, ясні, літературно правильно оформлені.

Лекція служить для усного пояснення великої і складної теми. Зосередження уваги учнів на лекціях досягають різними прийомами: незвичайним початком; зробити учнів учасниками подій; наведенням цікавих прикладів; проблемним викладом матеріалу; використанням наочності і ТЗН; постановкою риторичних запитань; змінами в інтонації голосу; паузами. Лекція повинна бути науковою, пов'язаною з життям. Лекція узагальнює й систематизує знання учнів. Матеріал повинен бути доступним, ясным, з поясненням нових термінів, слів, темп повинен сприяти записам учнів, потрібно виділяти матеріал для запису. Перевагою лекції є її інформативність, а недоліком — те, що учні мало висловлюють власні судження. На початку лекції називається тема, учні записують план і рекомендовану літературу, далі йде виклад нового матеріалу, у кінці лекції вчитель робить висновки, відповідає на запитання учнів, може сам поставити декілька контрольних запитань учням.

Основна сила словесного методу полягає у слові; від володіння вчителем яскравою, емоційною мовою залежить успіх сприймання. Мовна культура вчителя — одна з найваж-

лівіших умов його професіоналізації, вона також є зразком для формування культури мови учнів.

б) Наочні методи поділяються на дві групи:

- 1) методи ілюстрації;
- 2) методи демонстрації.

Ілюстрація — це допоміжний метод при словесному методі. Він передбачає ілюстрацію статистичної наочності і плакатів, таблиць, карт, зарисовок на дошці, картин та ін. Ілюстрація допомагає вчителю яскравіше висловити свою думку, тезу, вона «оживає» в розповіді. Методисти не радять вивішувати або виставляти ілюстрації заздалегідь, найкраще їх використовувати під час розповіді, пояснення, бесіди чи лекції, тобто коли настає момент використання наочного посібника.

Демонстрація характеризується рухомістю засобу: навчальна телепередача, кінофільм або його фрагменти; діюча модель, дослід з фізики чи хімії; спостереження учнів.

Видатний учений Л. В. Занков запропонував основні форми поєднання слова й наочності:

1. За допомогою слова вчитель керує спостереженнями учнів. Знання учні одержують у процесі спостереження.
2. На основі спостережень і одержаних знань учитель словом веде учнів до осмислення і формування зв'язків у явищах.
3. Знання учні отримують із словесних повідомлень, а наочні посібники їх підтверджують.
4. Після спостереження учитель повідомляє про такі зв'язки, яких учні не сприймали, тобто робить висновки, узагальнює окремі дані.

Умови ефективного використання наочності — це хороша видимість, чітке виділення головного, детально продумане пояснення, залучення учнів до знаходження інформації в наочності.

в) Практичні методи: досліди; вправи; навчальна праця; лабораторні, практичні і дослідні роботи; твори, реферати учнів; виготовлення наочних посібників для уроків. Ці методи здебільшого не містять нової навчально-пізнавальної інформації, а служать лише її закріпленню та формуванню практичних умінь для застосовування знань, які поступово перетворюються на навички — напівавтоматичні дії учня. Практичні методи в основному мають репродуктивний характер, повторюють задані зразки.

Вправи — це багаторазове повторення певних дій або видів діяльності для їх засвоєння, яке опирається, на розуміння і супроводжується свідомим контролем і коректуванням. Види вправ: а) *підготовчі*, їх мета — підготувати учнів до сприйняття нових знань і способів їх застосування на практиці; б) *вступні* сприяють засвоєнню нового матеріалу на основі розрізнення споріднених понять та ідей; в) *пробні* — перші завдання на застосування тільки що засвоєних знань; г) *тренувальні*, спрямовані на засвоєння учнями навичок у стандартних умовах; ґ) *творчі* застосування знань, умінь та навичок у нестандартних умовах, різних життєвих ситуаціях; д) *контрольні* — мають в основному навчальний характер (письмові, графічні, практичні).

Вимоги до вправ та їх виконання: а) точно знати мету вправи та яких результатів треба домогтися; б) стежити за точністю їх виконання, щоб не закріплювати помилок, стежити та перевіряти результати; в) порівнювати свої дії з еталоном, усвідомлювати, які успіхи вже досягнуті і які недоліки треба усунути; г) число вправ залежить від індивідуальних особливостей школярів і має бути достатнім для утворення навички; ґ) дії не можуть бути однотипними, має бути система дій — чітко спланована послідовність дій, їх поступове ускладнення; д) вправи не можна переривати на тривалий час; е) результати вправління потрібно аналізувати.

Лабораторні роботи — це вивчення в шкільних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання. Вони сприяють зв'язку теорії з практикою, озброюють учнів одним з методів дослідження у природних умовах, формують навички використання приладдя, учать обробляти результати вимірів, робити правильні наукові висновки і пропозиції. Лабораторні роботи проводяться фронтально (з класом) або індивідуально. До лабораторних робіт дуже близькі практичні роботи — використання знань учнів у суспільно корисній праці. Практичні роботи проводяться за такими етапами: пояснення вчителя (теоретичне осмислення роботи), показ (інструктаж), проба (2-3 учні виконують роботу, решта спостерігає), виконання роботи (кожен учень самостійно виконує роботу), контроль (від учнів приймаються та оцінюються роботи).

До практичних методів належать і *графічні роботи*, які поділяють на такі види: креслення і схеми, зарисовки з натури або змальовування, робота з контурними картами, складання таблиць, графіків, діаграм.

Дослідні роботи проводяться як пошукові завдання з метою розширення обсягу знань учнів, індивідуалізації навчан-

ня. Дослідні роботи застосовуються при вивченні будь-яких предметів, а найбільше на факультативах і гурткових заняттях. Учні спостерігають за розвитком рослин, життям тварин, природними явищами, а потім складають звіти. Учителі застосовують письмові огляди науково-популярної літератури учнями, твори на вільну тему. Учні виконують схеми дій приладів, верстатів, машин, вносять пропозиції щодо вдосконалення технологічних процесів.

Використання словесних, наочних і практичних методів дає найкращі результати за умови їх системного використання та тісного переплітання.

Друга підгрупа (С. Г. Шаповаленко) методів організації і здійснення навчання, що об'єднуються за логікою *передачі і сприймання навчальної інформації*, називаються *індуктивними та дедуктивними*.

Індуктивний спосіб навчання (від часткового до загального) передбачає спочатку викладання фактів, демонстрацію дослідів і наочних посібників, виконання вправ, а потім поступового підведення учнів до узагальнень, визначення понять, формулювання законів.

Дедуктивний метод зворотний щодо індукції, це перехід від загального до часткового, від припущень і посилань до їх наслідків і висновків. Учитель спочатку повідомляє загальне положення, формулу, закон, а потім поступово виводить часткові випадки. Індуктивний метод забирає більше часу на пояснення нового матеріалу, ніж дедуктивний. Коли правило (закон) є надто зрозумілим і не потребує доказів, дедукція виявляється ефективнішою, а індукція — зайвою. Дедуктивний метод краще розвиває абстрактне мислення, сприяє швидкому засвоєнню матеріалу.

Третя підгрупа (М. А. Данилов, Б. П. Єсіпов) — це методи організації самостійного мислення школярів у процесі оволодіння знаннями, формування умінь і навичок. Вони поділяються за ступенем мислення учнів на репродуктивні і проблемно-пошукові (творчі).

Репродуктивні методи передбачають активне сприймання, запам'ятовування навчального матеріалу і здатність його відтворити. Для цього використовуються словесні, наочні і практичні методи.

Проблемно-пошукові (творчі) методи навчання (І. Я. Лернер, М. М. Скаткін) передбачають підвищену активність учнів у процесі навчання. Це вищий щабель навчання, який застосовується в гімназіях, ліцеях більше, ніж у масовій школі. Творчість учнів у процесі такого навчання має здебільшого

репродуктивний характер. Учитель створює проблемну ситуацію, колективно її обговорює, робить правильні висновки, пропонує проблемне завдання. Учні висловлюють припущення про шляхи розв'язання проблемної ситуації, потім вони узагальнюються, виявляється причина явища, пояснюється її походження і вибирається раціональний варіант розв'язання проблемної ситуації. Проблемне навчання здійснюється за допомогою словесних, наочних і практичних методів навчання. Недоліки проблемних методів полягають у тому, що ці методи вимагають більше часу для вивчення нового матеріалу, менше формують практичні вміння і навички учнів, малоефективні при вивченні нових розділів, складних тем. Пошукові методи потрібно поєднувати з іншими видами роботи на уроці.

Яскравим прикладом застосування творчих методів на уроках праці є досвід учителя-новатора 80-х років І. П. Волкова, який об'єднав уроки праці, малювання і креслення і запровадив уроки творчості в Реутовській школі (Підмосков'я). Для цього були відкриті кабінети творчості дітей, де вони карбували по металу, шили ляльок, робили вироби з пап'є-маше, займалися інкрустацією, креслили деталі, малювали аквареллю. Уже в 2-3 класі діти виконували дуже складні завдання — робили моделі кораблів, аеросаней з гумомотором, інкрустації і різьблення по дереву (у макеті стола деталі з'єднано шипами, у скульптурах тварин проступав рельєф м'язів...). До кожної учнівської роботи внесено вигадки, фантазію, власні деталі. Учитель сам має неабиякий хист до творчості, високу професійну майстерність, він став улюбленцем учнів, які на його уроки «не йдуть, а біжать» (Волков І.П. Учим творчеству // Педагогический поиск. — М., 1987).

Четверта підгрупа (П. І. Підкасистий, Б. Ф. Паламарчук, В. І. Паламарчук) включає методи різного ступеня керівництва навчальною роботою, які поділяються на два види:

- а) *Навчальна робота під керівництвом учителя* — це робота в класі з підручником, твори учнів (з літератури), складання задач з математики, фізики, самостійні письмові роботи, географічні подорожі контурними картами тощо. Самостійність учнів під час цих робіт поєднується з інструктуванням, допомогою, контролем учителя, оцінюванням якості роботи. У процесі цього учні набувають навичок самостійності, звикають самостійно працювати, закріплюють індивідуальний стиль діяльності.

Самостійна робота учнів з підручником використовується на різних етапах уроку:

- ◇ *при вивченні нового матеріалу* — учні повинні попередньо ознайомитися з новою темою, відновити в пам'яті раніше засвоєні знання, ознайомитися з колом питань, які будуть вивчатися на уроці. Після цього вони самостійно вивчають за підручником окремі питання теми та виконують різні завдання вчителя (складають план прочитаного, відбирають приклади чи цитати, складають порівняльні характеристики явищ і процесів). Удома учні можуть прочитати за темою художню, науково-популярну літературу, хрестоматії, документи, підготувати повідомлення, реферати, доповіді з окремих питань вивченої теми;
- ◇ *під час закріплення* учні читають новий матеріал за підручником, складають прості та розгорнуті плани окремих параграфів чи розділів або готують відповіді за планом теми, можуть готувати розгорнуті виступи за спеціальним завданням учителя, а також виконувати практичні завдання і вправи за підручником чи навчальним посібником;
- ◇ *під час узагальнюючого повторення* учні повторюють важливі частини і розділи підручника, конспектують узагальнюючі розділи підручника, готують відповіді на питання, доповіді, реферати.

Учитель повинен усіляко заохочувати учнів до роботи з підручником, проводити діагностику рівня досвіду цієї роботи та нагромаджувати його. Для цього потрібно вміло здійснювати мотивацію роботи з підручником, використовувати найкращі прийоми, постійно оновлювати її.

- б) *Самостійна робота* учнів поза контролем учителя — це робота вдома, виконання домашніх завдань — усних та письмових, термінових і відстрочених, добровільних та обов'язкових. Домашні завдання — одна з основних позаурочних форм навчання, вони мають позитивне значення для розвитку розумових здібностей і розумового виховання особливо тих дітей, які будуть продовжувати навчання у вузі. Систематична самостійна розумова праця має виняткове значення у вивченні фізики, хімії, математики, іноземної мови, це важливий засіб майбутніх досягнень.

4. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності

Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності спрямовані на формування позитивних мотивів навчання, стимулюють пізнавальну активність і одночасно сприяють збагаченню школярів навчальною інформацією. Вони поділяються на дві підгрупи.

Перша підгрупа — методи формування пізнавального інтересу.

Психологія навчання доводить, що інтерес — це міцний фактор, який стимулює діяльність, він характеризується позитивною емоцією (коли навчання подобається), наявністю пізнавальної сторони цієї емоції (мені цікаво знати) та вираженням мотиву діяльності. Учитель з метою формування пізнавального інтересу в учнів використовує прийоми, які викликають позитивні емоції, — це образність, цікавість, здивування, моральні переживання. Величезні можливості для емоційного впливу на учнів має навчальний матеріал (його новизна, актуальність, зв'язок із життям, грандіозність цифр НТП, життя і діяльність видатних людей тощо). З метою виховання пізнавального інтересу в учнів учитель застосовує пізнавальні ігри, аналіз життєвих ситуацій, створює ситуації успіху в навчанні. Велику роль у цьому відіграють навчальні кінофільми, телепередачі, якісні наочні посібники. Учитель не повинен бути байдужим до своєї викладацької роботи, він повинен мати розвинене почуття гумору, цікавість, не показувати свого невдоволення учнями, роботою. Учительська обдарованість починається з того, щоб викликати інтерес до себе, до свого предмета, до сьогоднішнього уроку — усе це потребує негасимого полум'я в душі, невтомної праці. Зате яка неоціненна віддача! Цікаво учням — цікаво з ними і вчителів, їхні успіхи в навчанні стимулюють самовдосконалення вчителя.

Великого успіху у старшокласників зажили *пізнавальні та рольові ігри*. Гра в «бізнес» розвиває в учнів кмітливість, комерційно-математична фабула використовується для вивчення економіки, суспільствознавства, етики. У рольовій грі діють ведучі, виконавці, експерти, глядачі. Вони містять пояснення змісту і умов гри, підготовку дійових осіб до виконання своїх ролей, підготовку учнів-експертів та ведучого.

Навчальні дискусії, диспути — це методи, близькі до бесіди. В їх основі лежить обговорення якоїсь проблеми чи запитання. Диспут — це обмін думками з наукової чи суспіль-

ної теми. Диспути бувають великі й малі (залежно від проблеми). Підготовка до диспуту починається з оголошення теми та програми; ознайомлення учнів з висвітленням вказаної проблеми в літературі, вибору ведучого та його підготовки до диспуту, запрошення спеціалістів з даної теми для підсумків, обладнання аудиторії, у якій буде проводитися диспут. Дискусії вчать учнів мислити самостійно, розвивають уміння практичного аналізу й аргументації висунутих положень, поваги до думки інших.

До стимулюючих методів навчання належить *аналіз життєвих ситуацій*, коли потрібно розібратися з якоюсь життєвою проблемою, наблизитися до практичного життя.

Значну роль починають відігравати ситуації успіху в навчанні, які потрібно створювати для тих, у кого утворилася безрадісна проблема — ситуація «трісника». Розумний педагог повинен допомогти учню вийти на рубіж відмінного або доброго навчання. Для цього проводяться індивідуальні заняття, консультації, підготовка учнів до завтрашніх відповідей перед класом. Проте слід уникати штучного завищення оцінок, що сприймається класом як порушення справедливості й об'єктивності.

Друга підгрупа — *методи стимулювання обов'язку і відповідальності у навчанні*. Для цього застосовується вимога, оцінка, контроль знань і умінь учнів, привчання жити в майбутньому не тільки за стимулом «хочеться», а й за стимулом «треба». Найбільша роль у цьому належить роз'ясненням, а не наказам та вимогам. Учитель повинен періодично пояснювати учням суспільну і особисту значущість навчання (щоразу робити це по-новому і максимально переконливо, на основі життєвого досвіду), ставити вимоги і привчати учнів до їх виконання, заохочувати до сумлінного виконання своїх обов'язків, контролювати виконання вимог і вказувати на недоліки, робити правильні зауваження, щоб викликати більш відповідальне ставлення до навчання.

У сучасній педагогічній науці і практиці розроблено немало шляхів і способів *емоційного впливу на учнів*: проблемний виклад матеріалу, відбір матеріалу з емоційним потенціалом, художнє ілюстрування, використання ТЗН.

У процесі викладу нового матеріалу вчителі збуджують в учнів почуття *здивування, несподіваності, зацікавленості* предметом повідомлення, змінюючи логіку послідовності, розриваючи причинно-наслідкові зв'язки, подаючи інформацію як дивну й алогічну. У мистецтві цей прийом називається «*мінус-прийм*». Несподіваний підхід до розкриття матеріалу

викликає подив, радість пізнання в нових зв'язках і відношеннях очікування відкриття невідомих якостей предмета.

Великі можливості для співробітництва в пізнавальному процесі має *діалогізація розповіді* вчителя, *роздвоєння монологічного повідомлення*.

Для цього вчитель повинен відчувати поряд з собою рівноправну чужу свідомість, яку не можна споглядати, аналізувати, визначати як об'єкти, як речі — з нею можна лише діалогічно спілкуватися.

Одним з поширених методів емоційного впливу на учнів у процесі викладання нового матеріалу на уроці є *включення в повідомлення* вчителя відомостей про сприйняття його вченими, письменниками, видатними людьми, а також мислене перенесення учнів на місце подій.

Поширеним прийомом у педагогічній діяльності є *представлення повідомлення в новому ракурсі*, під іншим кутом зору порівняно з усталеною оцінкою. Для цього можна історичний, історико-літературний факт розкрити з боку соціально-психологічного знання, фрагмент естетичного знання — через повідомлення про сприймання твору читачами, через ідеологічні погляди художника.

Включення учнів у життєві ситуації, що примушує приймати якісь рішення, забезпечує глибокі психологічні основи для формування в них свідомих знань і переконань.

Різноманітні прийоми стимулювання емоційних реакцій учнів у ході уроку значною мірою сприяють більш повному включенню учнів у пізнавальний процес та його активізації. Емоції, що їх переживають учні, сприяють переходу знань у переконання, інформація стає власною, і учень позитивно до неї ставиться. Зникає фактор знайомості, коли матеріал, що вивчається, знайомий учням і не викликає інтересу до новизни. Зникає фактор звикання, який виникає, коли навчальний матеріал викладається в одній і тій самій логічній стереотипній послідовності.

У результаті застосування методів емоційного впливу на учнів у процесі викладання нового матеріалу виникає *реакція очікування*, позитивний стан, виражається позитивна установка на навчання.

5. Методи контролю і самоконтролю в навчанні

В останні роки все більш значущою стає проблема оптимізації навчання, зростає роль управління навчально-виховним процесом, розумовою діяльністю учнів. Проблема якості навчання набуває міжнародного значення, бо неосвіченість спеціалістів знижує поступовий рух науково-технічного прогресу. За даними ЮНЕСКО функціональна неграмотність і професійна некомпетентність стають факторами ризику сучасної цивілізації. За даними досліджень 50% опитаних вважають, що необхідно підвищити рівень викладання в середній школі, 33% заявили про те, що необхідно давати менше інформації, а більше прищеплювати навички самостійності, оскільки розвиток творчого мислення, творчої діяльності, уміння логічно, самостійно і оригінально мислити — недостатній.

Однією з причин цих недоліків є відставання існуючої системи внутрішнього управління і контролю від поступального руху школи. Лише 30% робочого часу керівники школи використовують для організації навчання і виховання, відвідування і аналізу уроків, 50% часу йде на адміністративно-господарські справи та наради поза школою. Усе це негативно впливає на якість навчально-виховного процесу.

Контроль знань, успішності учнів має велике значення, він повинен здійснюватися за такими принципами:

- а) *систематичність* (регулярність) обліку й контролю. Кожна тема, кожен урок повинен відбуватися у прямому і зворотному зв'язках. Учитель повинен систематично виявляти знання учнів. (В. Ф. Шаталов опитував на кожному уроці всіх учнів і по всьому матеріалу, для чого в його арсеналі було майже 1000 методів і методичних прийомів);
- б) *всеохопленість* (всебічність, повнота) обліку і контролю. Цьому сприяє накопиченість оцінок, періодичність контрольних робіт, ретельна перевірка засвоєння складніших тем, проведення спеціальних уроків перевірки знань наприкінці півріччя, навчального року;
- в) *диференційованість* (попредметність) та індивідуальність (за стилем і формами контролю). Потрібно враховувати не лише диференціацію знань, а й індивідуально підходити до оцінки знань учня з кожного предмета;
- г) *об'єктивність оцінювання* — це виставлення справедливої оцінки, яку заслуговує конкретний учень;

- г) *урізноманітнення різних видів і форм контролю* в діяльності вчителя. Творчий учитель використовує ігровий, тестовий, ситуаційний контроль, самоконтроль, взаємоконтроль та інші види діяльності, щоб перетворити облік успішності з нудної в цікаву процедуру;
- д) *єдність вимог до контролю* з боку всього педагогічного колективу. Всі вчителі повинні дотримуватися загально-визнаних критеріїв, що містяться в кожній предметній програмі.

Отже, *контроль* — це перевірка чогось, принцип зворотного зв'язку. Він має освітнє, виховне і розвиваюче значення. Зміст контролю визначається дидактичними завданнями, спеціфікою навчальних предметів, рівнем підготовки і розвитку учнів. Існує 4 основних види контролю:

1. *Попередній контроль* проводиться з метою отримати інформацію про початковий рівень знань учнів. Це вступні екзамени, перевірочні контрольні роботи на першому курсі в профтехучилищах, перед вивченням нових предметів, тем. Результати контрольних робіт необхідні для прогнозування подальшого навчального процесу.
2. *Поточний контроль* проводиться з метою отримання інформації про рівень засвоєння навчального матеріалу у ході вивчення основ наук. Він необхідний для зворотного зв'язку, мотивації, активізації учнів, коригування навчального процесу та вдосконалення методики. Для цього вчитель перевіряє щоденно домашні завдання, класні письмові роботи, учнівські зошити, застосовує усне опитування — фронтальне, індивідуальне та ущільнене. Поточний контроль стимулює учнів до систематичної самостійної роботи.
3. *Періодичний контроль* проводиться після вивчення логічно завершеної частини програми, наприкінці навчального періоду (чверті, півріччя). Він має плановий, визначений характер, служить для самоаналізу праці вчителя. Конкретні методи цього контролю залежать від предмета. Письмова контрольна робота не повинна бути несподіванкою для учнів, її тема і дата оголошуються заздалегідь, матеріал добирається, як правило, середньої складності, застосовується варіантність. Аналіз контрольної роботи проводиться на наступному уроці: з'ясовуються помилки, викликаються до дошки учні, які їх допустили, разом з ними повторює весь клас. *Усна контрольна робо-*

та: завдання і питання роздаються учням у вигляді індивідуальних карток або диктуються.

4. *Підсумковий контроль* здійснюється наприкінці навчального року у вигляді перевірних екзаменів з основних предметів і річних контрольних робіт або заліків (у старших класах) за весь пройдений матеріал. Існують міністерські, директорські контрольні роботи. Екзамени проводяться за спеціальними інструкціями, щороку призначаються директивно і за державним стандартом (по білетах). Завдання до випускних екзаменів оголошуються по радіо чи по телевізору, з 2001 року введено державну атестацію.

Методи контролю — це способи визначення результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів і педагогічної діяльності вчителя. До них належать спостереження за навчальною роботою учнів, усні, письмові, практичні методи, екзамени і заліки, програмовані методи.

Тестова перевірка знань (слово «тест» — англійське, означає іспит). Розрізняють дві групи тестів: а) розумової обдарованості; б) тести навчальної успішності.

Тестові завдання можна поділити на такі групи: а) завдання у вигляді питальних або стверджувальних речень, зміст яких вимагає від учня короткої й точної відповіді; б) завдання, в яких учні повинні заповнити пропуски. За дидактичним призначенням тести класифікують на: а) тести на доповнення; б) тести на використання аналогії; в) тести на зміну елементів відповіді.

Тестова і машинна перевірка скорочують час на перевірку, ставлять до всіх учнів однакові вимоги, усувають суб'єктивізм, дотримуються єдиних вимог до знань; об'єктивність оцінки не настроює учня проти вчителя, виключається необ'єктивність оцінки, учень стимулюється до самооцінки знань, дозволяють статистичну обробку даних. Недоліки цього виду перевірки в тому, що неможливо виявити здібності учнів, бо заохочується механічне запам'ятовування, а не роздуми, і для складання програм перевірки потрібно багато часу.

Взаємоконтроль — це метод взаємодопомоги сильних школярів слабкішим. Вчитель не повинен допускати штучних засобів витягування слабшого (підказування, шпаргалки, списування).

Самоконтроль. Є учні, які користуються повною довірою педагогів унаслідок свідомого ставлення до знань, їх можна перевести на самоконтроль — довірити їм виставляти оцінку самим собі. Для більшості учнів ефективною є форма само-

контролю, коли вчитель дозволяє наприкінці творчої роботи зазирнути у підручник, звірити відповідність написаного учнями з підручником.

З 1989 року введено нормативи чотирибальної системи оцінювання знань учнів, їх обліку і контролю («1» скасовано); у предметних програмах містяться вимоги щодо оцінювання окремих видів робіт учнів у кожному класі, але й вони ґрунтуються на загальних нормативах.

Упровадження 12-бальної шкали оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти.

Динаміка змін, що відбуваються в сучасному світі, вимагає змін у підходах до оцінювання навчальних досягнень учнів. Визначення рівня навчального прогресу учнів є особливо важливим з огляду на те, що навчальна діяльність врешті-решт повинна не просто дати людині суму знань, умінь чи навичок, а сформувати рівень *компетенції*.

Поняття компетенції не зводиться ні до знань, ні до навичок, а належить до галузі умінь. *Власне, уміння — це компетенція в дії*. Отож, під компетенцією розуміються загальна здатність, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, нахилах, набутих завдяки навчанню.

Основними *компетенціями*, яких вимагає сучасне життя, є: *громадянські*, пов'язані зі здатністю брати на себе відповідальність, брати участь у спільному прийнятті рішень, урегулюванні конфліктів ненасильницьким шляхом, брати участь у функціонуванні і розвитку демократичних інститутів суспільства; *полікультурні* — ті, що стосуються життя в полікультурному суспільстві: розуміння несхожості людей, взаємоповаги до їх мови, релігії, культури тощо; комунікативні пов'язані з володінням усною і писемною рідною та іншою мовами; *інформаційні* пов'язані з вимогами інформаційності суспільства, володінням інформаційними технологіями, здатністю критично ставитися до засобів масової інформації; *самоосвіти* і *саморозвитку* — щодо бажання і готовності постійно навчатися як у професійному, так і в особистому та суспільному плані; *творчі компетенції* — це здатність до творчості.

З метою забезпечення ефективних вимірників якості навчальних досягнень та об'єктивного їх оцінювання в школі введено *12-бальну шкалу оцінювання*, побудовану за принципом підсумовування набутих знань, умінь і навичок з урахуванням рівня особистих досягнень учня. При оцінюванні вчитель має *враховувати рівень* досягнень учня, а не ступінь

його невдач, до чого вчителя, як правило, спонукала чотири-бальна система.

При цьому перевідними (випускними) є всі оцінки 12-бальної шкали оцінювання, які виставляються у відповідний документ про освіту.

Основними функціями оцінювання навчальних досягнень учнів є такі:

контролююча, яка передбачає встановлення рівня досягнень окремого учня (класу, групи), дає змогу вчителю своєчасно планувати і коригувати роботу і методику вивчення наступного матеріалу;

навчальна, яка передбачає таку організацію оцінювання навчальних досягнень учня, коли його проведення сприяє вдосконаленню підготовки учня, групи чи класу;

діагностична, яка є основою діагностичного підходу в діяльності вчителя і допомагає йому встановлювати причину труднощів, з якими стикається учень у процесі навчання, виявлених прогалин у його знаннях та вміннях;

виховна виявляється не тільки у меті і змісті завдань, а й у методиці їх реалізації вчителем, у наступному коментуванні й оцінюванні робіт.

Важливу функцію при здійсненні оцінювання відіграють його критерії. Залежно від ступеня оволодіння навчальним матеріалом розрізняють *чотири* рівні його засвоєння та вміння оперувати ним: *початковий, середній, достатній, високий*. Критерії дають змогу здійснювати оцінювання навчальних досягнень учнів у 12-бальній системі оцінювання (додаток 2).

Умовна схема переведення навчальних досягнень учнів із 4-бальної шкали оцінювання у 12-бальну

Шкала оцінювання	Оцінки											
	2			3			4			5		
4-бальна	2			3			4			5		
Перехідна	2–	2	2+	3–	3	3+	4–	4	4+	5–	5	5+
12-бальна	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Обов'язковими видами оцінювання навчальних досягнень учнів є *тематичне* і *підсумкове*. *Основною одиницею оціню-*

вання є навчальна тема. Тематичне оцінювання навчальних досягнень учнів є обов'язковим і основним, його результати відображаються у класному журналі в окремій колонці через 7-12 уроків.

Доцільність тематичного оцінювання зумовлена психологічними закономірностями засвоєння навчального матеріалу, що передбачають реалізацію послідовних його етапів, яких не можна здійснити на одному уроці. З огляду на це *поточне оцінювання* на кожному уроці в традиційному розумінні (виставлення оцінок у класному журналі) не є обов'язковим, хоча й може здійснюватися за бажанням учителя чи з урахуванням особливостей того чи іншого предмета.

Крім того, таке оцінювання не узгоджується з індивідуальним для кожного учня темпом засвоєння навчального матеріалу, що нерідко спричиняє психологічний дискомфорт у навчанні значної частини школярів. Перед щоденною загрозою опитування і виставлення оцінки учень націлюється не стільки на осмислення, скільки на просте запам'ятовування навчального матеріалу.

Тому поточне оцінювання в разі його застосування вчителем має відігравати допоміжну роль, виконуючи, зокрема, *заохочувальну, стимулюючу та діагностико-коригуючу функції*. Його результати не обов'язково відображаються в балах і фіксуються в журналі.

Принцип тематичності забезпечує одночасно *систематичність і об'єктивність* в оцінюванні та обліку навчальних досягнень учнів.

Тематичному оцінюванню навчальних досягнень учнів підлягають *основні результати вивчення теми*, що визначаються вчителем на основі вимог навчальної програми і мають бути відомі учням із самого початку її вивчення, слугуючи орієнтиром у процесі роботи над темою.

Перед початком вивчення чергової теми всі учні мають бути ознайомлені з тривалістю вивчення теми (кількість занять); кількістю і тематикою обов'язкових робіт і термінами їх проведення; питаннями, що виносяться на атестацію, якщо атестація проводиться в усно-письмовій формі, або орієнтовними завданнями (задачами) тощо; терміном і формою проведення тематичної атестації; умовами оцінювання.

Якщо темою передбачено виконання учнями практичних, лабораторних робіт та інших обов'язкових практичних завдань, то їх виконання є обов'язковою умовою допуску учнів до тематичної атестації.

Тематична атестація може проводитися в різних формах. Головною умовою їх вибору вчителем є забезпечення об'єктивного оцінювання навчальних досягнень учнів.

Кожну оцінку вчитель обов'язково повинен аргументовано умотивувати, довести до відома учня та оголосити перед класом (групою).

З метою недопущення перевтоми учнів та поділення шкоди їхньому здоров'ю терміни проведення тематичної атестації визначаються вчителем за погодженням із керівником чи заступником керівника навчального закладу.

Протягом вивчення значних за обсягом тем дозволяється проводити кілька проміжних атестацій. І навпаки, якщо на опанування матеріалу теми передбачено, наприклад, одну-дві навчальні години, — об'єднувати їх для проведення тематичної атестації.

Перед учнями, які не засвоїли матеріалу теми чи одержали бали на початковому рівні, ставиться вимога обов'язкового його доопрацювання; їм надається необхідна для цього допомога, визначається термін *повторної атестації*. Учень має право на переатестацію для підвищення атестаційного бала.

Підсумкове оцінювання здійснюється наприкінці семестру або навчального року. Підсумкова оцінка за семестр виставляється за результатами тематичного оцінювання, а за рік — на основі семестрових оцінок.

6. Засоби навчання

Усі схарактеризовані методи навчання здійснюються різними засобами вчителя і учнів. Іноді ці засоби у них однакові, а іноді — різняться. До засобів належить той інструментарій, способи застосування якого створюють метод навчання. Тому засоби ширші за методи. Засоби можуть бути предметними, практичними, інтелектуальними, емоційними. *Предметними засобами* є натуральні об'єкти, наочні посібники, технічні засоби, прилади і ін., які беруть участь у навчальному процесі. *Практичні засоби* — це способи моторної діяльності вчителя і учнів: демонстрація досліду, графічна побудова, письмо і письмові вправи, трудова діяльність у майстерні, лабораторії, на польовій ділянці. *Інтелектуальні засоби* складаються із способів пізнавальної діяльності — логіки, уяви, ін-

туїції. *Емоційні засоби* включають сукупність можливих емоційних переживань учителя й учнів — інтерес, задоволення, радість, прикрість — і способи їх прояву. Отже, слово, наочність, практика є умовами і засобами навчання, вони по-різному використовуються в різних методах навчання.

Наприклад, візьмемо підручник — це засіб навчання, який може використовуватися інформаційно-рецептивно, коли учень отримує відомості з навчального тексту. Якщо ж учень повторює текст підручника або виконує вправи, то підручник був застосований для репродуктивного методу. Коли ж підручник застосовувати для самостійної систематизації матеріалу з одного питання, відповіді на яке розкідані частково в різних параграфах, або для розв'язання чітко визначеного проблемного завдання, то ми маємо справу з дослідницьким методом. Якщо текст у підручнику дається проблемно, то це може бути проблемний виклад. Таким чином, один і той же засіб (робота з підручником) прислуговується кільком методам, оскільки з його допомогою організується різна пізнавальна діяльність учнів із засвоєння неоднорідного змісту.

Наведемо приклад з досвіду роботи заслуженого вчителя України, Соросівського вчителя, учителя-методиста Кузнецовської гімназії (Рівненська область) Володимира Федоровича Чайки. Викладаючи фізику близько 30-и років, цей учитель вважає, що він вийшов на путь істини, знайшов свій шлях, свій почерк, який відображає, віддзеркалює його світогляд, його культуру, характер, освіту, рівень розвитку, досвід, виховання, переконання, індивідуальні особливості... Ось його думки щодо такого важливого засобу навчання, як мова. Центральним місцем уроку є пояснення вчителя. Немає пояснення — немає уроку. Немає уроку — немає школи.

Мова повинна бути живою, емоційною, виразною, колоритною, образною, літературною, художньою, багатою, яскравою, влучною, відшліфованою, зрозумілою, доступною. На превеликий жаль, більшість підручників написані сухою, вичищеною, вихолощеною, мертвою, офіційною, казенною, канцелярською, трафаретною, бідною, убогою, невиразною, сірою мовою. А навчання має бути радісним, приносити задоволення. Жартівлива, оригінальна мова не відвертає уваги, не відхиляє думки, а тільки полегшує процес засвоєння знань. Якщо вчитель хоче вирізнити якість явище, поняття, точніше передати думку, надати мові образності, емоційності, то повинен послуговуватися синонімами, епітетами. Наприклад, пояснюючи тему «Електричний струм у металах», В. Чайка розповідає, що в металах повно-повнісінько вільних електро-

нів: «У жалюгідному, нікчемному мідному дротику довжиною 10 см і товщиною 1 мм їх шмигає, шарпається, борсається, вирує усього тільки одна тисяча мільярдів (близько 1021) малесеньких електрончиків. Ото й усе. Якщо зважитися полічити це число електронів і відлічувати по десять штук за секунду, то для такого бухгалтерського обліку знадобиться три тисячі мільярдів років. Це перевищує вік Всесвіту принаймні разів у сто... Metали аж кишать електронами. І от ці вільні, безтурботні, безпечні, недбалі, безшабашні, відчайдушні електрони розгулюють по металу... Поки провідник не під'єднаний до джерела живлення, електрони там носяться туди-сюди, швандяють без діла, тиняються з місця на місце, шастають у різних напрямках, мотаються без певної мети... Вони бродять, блукають, метушаться без ладно, вештаються між іонами...

І ось джерело підключено, електрична сила починає тягти електрони від катода до анода за вуха... Подув свіжий електронний вітер, підхопив цих бродяг електронів...

І вже цей «електронний пил», «електронний туман», «електронний газ», ця «електронна хмара», цей неорганізований натовп..., ці анархісти..., це стадо, ця зграя, отара, цей табун... шикуються в шеренги, у полки, у дивізії, в армії і впевнено марширує, рухається. Тепер у них дисциплінований, організований, впорядкований і направлений рух, який називається електричним струмом!»

Те, що розробляє В. Чайка, не назвеш методикою. Це скоріше стиль пояснення, а можливо, стан душі (внутрішнього світу). Це викладання фізики на гуманітарній основі.

Підручник є засобом для відновлення в пам'яті, повторення і закріплення знань, одержаних на уроці. Кінофільми, магнітофон, навчальні пристрої замінюють учителя як джерело знань. Картини, карти, таблиці, інший наочний матеріал конкретизують, уточнюють, поглиблюють відомості, які дає вчитель. Машини, прилади, хімічні речовини, предмети живої природи виступають як прямі об'єкти вивчення, дослідження. Препарати, моделі, колекції, гербарії тощо виступають як «посередники» між школярем і природою або виробництвом у тих випадках, коли безпосереднє їх вивчення неможливе або ускладнене. Прилади, інструменти використовують переважно для озброєння учнів уміннями та навичками — навчальними і виробничими. Географічні й історичні карти, графіки, діаграми є символічними (знаковими) засобами.

У навчальному процесі широко застосовуються технічні засоби навчання (ТЗН):

1. Дидактична техніка (кінопроектори, діапроектори, телевізори, відеомагнітофони, електрофони).
2. Аудіовізуальні засоби:
  - ◇ екранні посібники статичної проєкції (діафільми, транспаранти, дидактичні матеріали для епіпроекції);
  - ◇ окремі посібники динамічної проєкції (кінофільми, кінофрагменти, кінокільцівки);
  - ◇ фотопосібники (грамзаписи і магнітофонні записи);
  - ◇ відеозаписи;
  - ◇ радіо і телевізійні передачі.

Під час використання ТЗН потрібно підготувати учнів до сприйняття і засвоєння змісту аудіовізуальними засобами, забезпечити органічне поєднання їх зі словами вчителя, а також з іншими засобами навчання, застосовувати різні методичні прийоми, щоб розвивати пізнавальні інтереси учнів і забезпечувати міцність засвоєння знань.

Учитель повинен добре продумати поєднання слова з ТЗН (пояснення або бесіда перед демонструванням, чергування демонстрування і розповіді, синхронне коментування). Ефективному використанню засобів навчання сприяє кабінетна система. Використання ТЗН має позитивний бік (цікавішим стає урок і позаурочні заходи, учні швидше «входять» у предмет та ін.) і негативний (мало часу для закріплення й повторення, перенапруження зору і слуху учнів, шум, який шкодить будь-якій роботі).

До технічних засобів навчання належить *комп'ютерна техніка*. Уміти працювати з комп'ютером повинен кожен, учитель не може стояти осторонь цієї справи. В освіті існує чотири напрями використання комп'ютерів:

- 1) комп'ютер як об'єкт вивчення;
- 2) комп'ютер як засіб навчання;
- 3) комп'ютер як складова частина управління народною освітою;
- 4) комп'ютер як елемент методики наукових досліджень.

За допомогою комп'ютерів можна реалізувати програмоване та проблемне навчання, при цьому вчитель повинен провести вступну і підсумкову бесіди за темою уроку.

До позитивних моментів роботи учнів з ЕОМ належать:

- ◇ підвищення інтересу й мотивації навчання;
- ◇ індивідуальність навчання;
- ◇ об'єктивність контролювання;

- ◇ істотна активізація навчання, змагання учнів з машиною і самих із собою;
- ◇ розширення інформаційного і тестового «репертуарів»;
- ◇ посилення доступу учнів до «банків інформації»;
- ◇ прагнення отримати вищу оцінку.

До негативних моментів роботи учнів з ЕОМ належить те, що учні швидко стомлюються, ЕОМ погано впливає на зір і нервову систему, в учнів не розвивається здатність чітко й образно висловлювати свої думки, обмежується усне мовлення, швидко формуються егоїстичні нахили людини, загострюється індивідуалізм, сповільнюється виховання колективізму, взаємодопомоги та ін.

ЕОМ розвиває в учнів уміння планувати, раціонально будувати трудові операції, точно визначати цілі діяльності. У школярів формуються акуратність, точність, обов'язковість.

Отже, арсенал учителя для ефективної організації процесу навчання надзвичайно великий. Потрібно оптимально підходити до вибору методів і засобів навчання, урахувуючи мету і завдання уроку, обсяг і складність навчального матеріалу, мотивацію навчання й активність учнів, рівень підготовленості та працездатності учнів, їхній вік та сформованість навчальних умінь і навичок, навчальну тренованість і витривалість, пору року, день, час навчання, матеріально-технічну базу, тип і структуру уроку, свій рівень підготовки.

Тема 10

Учитель сучасної школи та його професіограма

1. З історії розвитку учительської професії.
2. Висловлювання видатних діячів освіти і культури про вчителя.
3. Професіограма сучасного вчителя.
4. Учитель як творець педагогічного процесу:
  - ✦ суть педагогічної творчості;
  - ✦ умови та джерела педагогічної творчості;
  - ✦ шляхи формування творчої особистості.
5. Поради студентів і молодому вчителю.

Література: 3, 4, 11, 13, 39, 42, 44, 48, 49, 57.

1. З історії розвитку вчительської професії

Серед розмаїття життя і діяльності роль учителя була помітною у всі часи. На найпершому ступені цивілізації поняття «учитель» було швидше символічним: дітей учили розпалювати вогнище, полювати, плавати, будувати житло, шити одяг, виготовляти знаряддя праці. Упродовж віків функція вчителя не змінювалася. Він був, як це зазначено у В. І. Даля, — *навчителем*, тобто від нього вимагалось вчити, повчати, наставляти. У первісному суспільстві головну увагу приділяли розвитку фізичної сили, витривалості, витримки. У рабовласницькому суспільстві виникла необхідність навчати дітей наук і мистецтва, проблема освіти стала функцією держави. Виховання дітей у багатих сім'ях доручалось особливим рабам, яких називали педагогами. У Римській імперії вчителі стають чиновниками і призначаються імператорами.

В епоху середньовіччя обов'язки вчителів виконували ченці і священики. В епоху капіталізму професія вчителя набуває масового характеру. Учителі займають штатні посади в багатьох школах і училищах різних типів. Поряд із цим у

XVIII-XIX ст. у дворянських і буржуазних сім'ях набуває поширення виховання і початкове навчання дітей за допомогою домашніх наставників та домашніх учителів.

Отже, відтоді, як римський імператор і сенат у I ст. почали видавати платню першому «штатному» вчителю ораторів — Марку Фабію Квінтіліану і цим зафіксували появу вчительської професії, минуло майже 2 тисячі років.

У Київській Русі першу згадку про школу знаходимо в часописах 988р. У стародавні часи існувала щира повага до вчителя. У творах письменників-класиків, написаних понад 100 років тому, описано, як шанували вчителя. Перед ним у селі та в місті знімали капелюхи, кожен вважав за обов'язок привітатися з ним. Учителям гімназії присвоювали цивільні звання, їх нагороджували орденами. Але суспільство, яке відчувало велику потребу в учителях, усе-таки дуже мало робило для задоволення їхніх соціальних потреб. Учителі були незахищеними, бідними, знедоленими.

Великий вплив на розвиток народної освіти мав М. В. Ломоносов. Він надавав великого значення особистим рисам учителя, його культурі, знанням, практичним умінням. Потрібно, як зазначав великий російський учений, щоб «учителі були люди здібні й ретельні, і обов'язки свої виконували старанно, і своїми вчинками добрий приклад показували учням. Викладати вони повинні так, щоб не перевантажувати учнів понад міру і не створювати їм занадто легких умов». У цих словах — ціла програма дій для педагога.

Перші видатні педагоги-теоретики з'являються в епоху Відродження: це Фельтре в Італії, Рабле у Франції, Роттердамський у Голландії. Подальший розвиток педагогічної науки був пов'язаний з ім'ям видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського, ідеї якого знайшли пізніше своє обґрунтування в працях І. Песталоцці (Швейцарія), А. Дістервега (Німеччина), К. Ушинського (Росія). З XVIII ст. ці повчання впроваджувалися у всьому світі.

Значний слід у педагогіці залишили благородні прогресивні ідеї К. Д. Ушинського та М. І. Пирогова. Схоластичному шкільному навчанню згідно з постулатом «учитель сказав» Ушинський протиставив реалізм, зв'язок із життям, таке навчання, яке б готувало людину до самостійного життя. В уяві М. І. Пирогова, лікаря і педагога, учитель — довірена особа суспільства, людина з моральною свободою думки, яка вірить у правду, готова до самопожертви. На думку Пирогова, учитель повинен бачити в дитині особистість, виявляти до неї гу-

манність, виховувати відвертість, не допускати розвитку вад виховання.

У вчительському середовищі в Україні були відомі прогресивні вчителі-«ушинці». Так, діячка народної освіти Христіна Данилівна Алчевська (1841-1920) вела культурно-освітню роботу серед дорослих упродовж 50 років, працюючи в Харківській недільній школі для жінок. Вона — автор багатьох методичних праць з питань навчання дорослих. Про неї писали, що вона могла б бути видатною письменницею, актрисою чи співачкою, але все життя залишалася вчителькою і ніколи не шкодувала про свій вибір.

Т. Г. Лубенець (1855-1936) віддав понад 50 років життя педагогічній діяльності: учителював на Чернігівщині й Поділлі, у навчальних закладах Києва, написав і видав позад 30 підручників для учнів початкових шкіл і методичних посібників для вчителів. Його прогресивні ідеї, дидактичні розробки й методики ввійшли в історію педагогіки України.

Б. Д. Грінченко (1863-1910) вважав себе послідовником К. Д. Ушинського. Він 11 років працював учителем у сільських школах Харківщини, Полтавщини, Дніпропетровщини, пізніше займався літературою та видавничою справою в Києві.

Визначний український письменник і педагог С. В. Васильченко (1870-1932) працював учителем у Київській та Полтавській губерніях. У своїх оповіданнях критикував незадовільний став тогочасної народної освіти, описував тяжкі умови життя народних учителів. У 20-30-х рр. ХХ ст. С. Васильченко працював завідувачем і вихователем дитячого будинку в Києві, викладачем української мови і літератури в Київській середній школі ім. І. Франка, написав багато педагогічних статей.

Відомий діяч культури М. Драгоманов (1841-1895), уболюючи за Україну, особливу увагу звертав на розвиток народної освіти й щиро співчував долі вчителів. Драгоманов був наставником класиків української літератури — І.Я. Франка, В. С. Стефаніка, О. Пчілки, Лесі Українки. У 1991 році його ім'я було присвоєно Київському педагогічному інституту (нині університет).

А. С. Макаренко ввійшов у класику сучасної педагогіки як один із засновників теорії та методики колективістського виховання, випробуваного ним на практиці впродовж 8 років (1920-1928). В останні роки в деяких статтях педагогічної преси було зроблено спроби «ревізії» вчення А. С. Макаренка, щоб представити великого педагога нашого часу як виразника командних методів. Гіршого звинувачення неможливо придумати, страшнішої тіні не можна кинути на того, хто проголо-

шував у педагогіці життєво необхідні принципи самоуправління, демократизму, чия творча спадщина стала на рівень найзначніших досягнень науки ХХ ст. Діяльність А. С. Макаренка, його філософія «олюднення» визнані в усьому світі, стали синонімом передових методів навчання і виховання. За рішенням ЮНЕСКО 1988 рік було оголошено Роком Макаренка, і відзначався він у всіх країнах світу під лозунгом «3 Макаренком — у ХХІ століття».

В.О. Сухомлинський із 1946 року і до останніх років свого життя працював директором Павлівської середньої школи на Кіровоградщині. Він написав багато книжок про проблеми навчання, трудового і морального виховання учнів, а також художніх творів для дітей. Як сонце посилає проміння і живить землю, так і творчість В. О. Сухомлинського пронизана наскрізь проміннями продуктивної праці, творчої думки дітей, співпереживання, постійної взаємодії з природою та краси у всьому. Педагогічна система Сухомлинського — «гармонія педагогічних впливів» — струнка, цілісна, гармонійна, прекрасно обґрунтована психологічно. Вона виховує гуманних людей, чутливих до іншої людини, до всього живого, до краси, працелюбних і чесних, життєрадісних і доброзичливих. Вона виховує гармонійну особистість, стійку до будь-яких шкідливих впливів. Творчість Сухомлинського засвідчила, наскільки реальна і необхідна перебудова школи згідно з гармонією педагогічних впливів. Це дуже гнучка структура, яка відкидає стандарт і здатна оновити, внести перетворюючу силу у вихолощені від довгого бездумного декларування принципів навчання і виховання.

Відповідальність учителя зростає в умовах національного відродження суспільства. Успіхи школи багато в чому визначатимуть хід розбудови української державності. Учителі не тільки навчають і виховують молодь. Вони здійснюють постійний вплив на батьків і родичів дітей, ведуть велику і різнобічну суспільну діяльність. Учителі-лектори, провідники національної культури й освіти народу, організатори багатьох практичних справ у місті й селі, завжди в центрі бурхливого суспільного життя.

Згідно із законом України «Про освіту» педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними рисами, які мають відповідну освіту, практичну підготовку, фізичний стан яких дозволяє виконувати обов'язки педагогічного працівника. Педагогічні працівники мають право на захист своєї професійної честі, вільний вибір форм, методів, засобів навчання, виявлення педагогічної ініціативи, участь у громадському самоврядуванні, на підвищення кваліфікації.

Педагогічні працівники зобов'язані: забезпечувати умови для успішного засвоєння вихованцями навчальних програм, сприяти розвитку здібностей учнів; настановами і власним прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі; виховувати повагу до батьків, жінок, культурно-національних, духовних, історичних цінностей України, країни походження, державного і соціального устрою, цивілізацій, відмінних від власних, дбайливе ставлення до довкілля; готувати до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами; дотримуватися педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня, студента; захищати дітей і молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вживанню алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам; постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну і політичну культуру.

2. Висловлювання видатних діячів освіти культури про вчителя

...Державна посада..., яка полягає у всілякому піклуванні про виховання хлопчиків і дівчаток... Ця посада значно важливіша від усіх найвищих посад у державі.

Платон

Нехай статечність учителя не супроводжується грубістю, ласкавість — слабкістю; щоб не привернути до себе першим шляхом ненависті, а другим — презирства. Нехай частіше говорять з учнями про хорошу поведінку, бо чим частіше будуть умовляння, тим рідше знадобляться покарання. Нехай не буде запальним і не поступається там, де потрібна суворість... Нехай прикладе зусилля сказати, повчаючи учнів, щодня щось таке, що змогло б у них назавжди залишитися в пам'яті.

Квінтіліан

Справа вчителя найважча... Подивись, одна сильна людина перед вихованням однієї дитини виявляє слабкість. А він цілій групі дітей дає знання і виховує їх, що можна з цим зрівняти!

Алішер Навої

Ви відрізняєте вчителя від вихователя — повна нісенітниця! Хіба ви розрізняєте учня від вихованця?

Ж.-Ж. Руссо

...Хто бажає, щоб народ був щасливим і виховувався успішно, той повинен визнати першою і необхідною умовою досягнення цієї мети виховання й освіти вчителів, а також їх стан, який відповідав би їхньому важливому обов'язку... Якщо ви турбуєтеся про своїх дітей, потурбуйтеся про процвітання тих, кому довірено їх виховання.

А. Дістерверг

Жодна книга не повинна і не може замінити духу вчителя.

А. Дістерверг

Що сталося б з народом, із суспільством, з державою без його (учителя) тихої, скромної, працелюбної діяльності? Він один ще не в змозі все зробити, але він закладає основи всьому і без нього відразу поширюватиметься серед нас варварство.

А. Дістерверг

Де шкільна справа перебуває в занепаді, винен учитель; де вона добре поставлена, там вона цим зобов'язана вчителю.

А. Дістерверг

Привчай учня працювати, примусь його не лише полюбити роботу, а настільки з нею зріднитися, щоб вона стала його другою натурою.

А. Дістерверг

Буває, учитель заграє з дітьми, хоче швидко, дешево, без праці ввійти в довіру. Хочє погратися, якщо в хорошому настрої, а не кропітливо організувати життя колективу... Такий учитель робить себе посміховиськом в очах дітей.

Буває, честолюбцю здається, що легко переробити людину, переконуючи і ласкаво повчаючи: варто лише розчулити й дотримати обіцянку виправитися. Такий учитель дратує і набридає.

Буває, на показ — друзі, на словах — союзники, на ділі — підступні вороги і кривдники.

Януш Корчак

Хороший учитель не пропускає жодної нагоди, щоб навчити чогось корисного.

Я. А. Коменський

Люби вчителя, як батька, і ніде не залишайся з більшим задоволенням, ніж під його наглядом.

Я. А. Коменський

Якщо вчитель має лише любов до справи, він буде хорошим учителем. Якщо вчитель має любов до учня, як батько, мати, він буде кращий від того вчителя, який прочитав усі книжки, але не має любові ні до справи, ні до учнів.

Якщо вчитель поєднає в собі любов до справи і до учнів, він — досконалий учитель.

Л. Толстой

Чим більше вчитель сам учитиметься, обдумуватиме кожен свій урок і зіставлятиме з силами учня, чим більше стежитиме за ходом думок учня, чим більше викликатиме на відповіді і запитання, тим легше вчитиметься учень.

Л. Толстой

Я вважаю, що основа педагогічної підготовки — широка загальна освіта, знання і розуміння людей, уміння розбиратися у філософських питаннях, інтенсивний суспільний інтерес. Якщо педагог позбавлений цього, він — педагог без фундаменту.

П. П. Блонський

Учитель не може працювати наодинці, а тому він повинен піклуватися про те, щоб учителі школи збиралися разом і обговорювали ті завдання, які вони повинні провадити в житті, а також обговорювали способи виконання цих завдань.

С. Т. Шацький

Не існує методів навчання без учителя.

М. М. Пістрак

Кожен педагог зовсім не матрац, набитий чеснотами, а особистість, певний склад характеру, особлива «порода» — кожен у своєму стилі.

В. Н. Сорока-Росинський

Завдання педагогів найпочесніше — створювати людські кадри для всіх галузей нашого життя. Нашою педагогікою... ми вже можемо пишатися.

А. С. Макаренко

Учитель — це перший, а потім і головний світоч в інтелектуальному житті школяра; він пробуджує в дитини жадою знань, повагу до науки, культури, освіти.

В. О. Сухомлинський

Учителю потрібно трудитися багато років, щоб побачити предмет свого творіння...; нікого так часто не відвідує почуття невдоволення, як учителя; ні в якій праці помилки і невдачі не призводять до таких важких наслідків, як у вчительській.

Учителю часто буває ніколи подумати про себе, оскільки він змушений думати про інших, і це для нього не самопожертва, не покірливість долі, а справжнє щастя особистого життя.

В. О. Сухомлинський

...Учителю потрібно володіти величезним талантом людинолюбства і безмежною любов'ю до своєї праці й перш за все до дітей, щоб на довгі роки зберегти бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень, сприйнятливість почуттів — а без цих важливих якостей праця педагога перетворюється в муку.

В. О. Сухомлинський

Мені здається, сила дії уроку... цілком залежить... саме від особистості самого вчителя, від його персональної чарівності, від оригінальності його характеру, від виразності й цікавості його поведінки в класі.

М. Шагінян

Важко переоцінити роль справжнього педагога. Він не лише і не стільки джерело інформації, скільки духовна опора дитини, її реальний ідеал.

М. Амосов

Я приймаю близько до серця всі турботи вчителів, тому що завжди вважав цю професію найголовнішою на світі. Учителство — це мистецтво, праця не менш творча, ніж праця письменника чи композитора, а більш важка і відповідальна. Учитель звертається до людської душі не через музику, як композитор, не за допомогою кольорів, як художник, а безпосередньо. Виховує своєю особистістю, своїми знаннями і любов'ю, своїм ставленням до світу.

Учитель повинен бути вільним, як поет, художник, розповідати про те, що знає і любить сам, а не виконувати вказівки, дані кимось зі сторони, або тими, хто стоїть вище.

Любов до людини, до природи, до праці виховується через будь-який предмет. І лише вона — ця любов — може стати моральною основою творчої, людської діяльності в економіці, політиці, мистецтві. Тому ми кажемо, що в руках учителя наше майбутнє, наше двадцять перше століття.

Д. Лихачов

3. Професіограма сучасного вчителя

Як же підготувати себе до виконання численних завдань, які стоять перед учителем? Як пронести через усе життя високе звання вчителя? Що для цього потрібно?

Сучасні діти — народ особливо допитливий, їх цікавить усе: і польоти в космос, і проникнення в земні глибини, і дискусії в галузі політики, літератури і мистецтва, і суперечки про співвідношення науки і фантастики, і перспективи розвитку окремих наук.

Щоб бути вчителем, який іде в ногу з часом, який відповідає вимогам часу, щоб готувати гідну заміну, потрібно глибоко розбиратися в тих перетвореннях, які відбуваються в нашій країні.

Кожен викладач навчає школярів свого предмета. Зрозуміло, що неможливо навчити того, чого не знаєш сам. Це не вчитель математики, якщо він, доводячи теорему, боязко підглядає в конспект. Це не вчитель літератури, якщо він, вимагаючи від учнів читання вірша напам'ять, сам відтворює його, читаючи з книги.

Повне і глибоке засвоєння профілюючих наук з будь-якої спеціальності вчителя є необхідною умовою викладання предмета в школі на сучасному науковому рівні.

Однак навіть найсумлінніше засвоєння наукових істин з цього профілю знань ще не робить людину вчителем. Щоб одержані знання успішно передавалися школярам відповідного віку, слід добре засвоїти закономірності процесу навчання і виховання. Необхідно знати, за яких умов, які методи навчання найбільш ефективні. Слід навчитися правильно будувати уроки, застосовувати наочні посібники, використовувати прилади, технічні засоби навчання і багато іншого. Ключі від цієї дорогоцінної методичної скриньки містяться в педагогіці, психології та в окремій методиці викладання відповідного предмета. Як науки суспільного циклу, так і спеціального, і педагогічного не стоять на місці, вони постійно розвиваються. Кількість наукової інформації збільшується нині зі швидкістю урагану. Через кожних 7-10 років ця кількість збільшується вдвічі.

Ні вуз, ні школа не можуть тепер дати запасу знань на довгі роки. Тому завдання полягає в тому, щоб навчитися поповнювати їх самостійно, бути готовим навчити цього ж школярів. І річ, тут не стільки в простому засвоєнні готових висновків, скільки в умінні здобувати самостійними дослідженнями знання. А це потребує вільного володіння і загальними законами

пізнання, і методами наукового дослідження, типовими для відповідної науки, зокрема наук педагогічного циклу.

Учительська діяльність має творчий характер. Навчання і виховання не може здійснюватися за готовими рецептами. Щоб визначити правильні засоби педагогічного впливу на колектив чи особистість, доводиться проводити глибокі всебічні дослідження кожної конкретної педагогічної ситуації та добирати певні педагогічні засоби. Необхідні знання для роботи з класним колективом, з окремими школярами накопичуються під час вивчення курсів педагогіки і психології, основ педагогічної майстерності, а практичний досвід педагогічних досліджень і застосування одержаних знань — у процесі проходження різних видів педагогічної практики.

У кожного вчителя неодмінно повинна бути любов до дітей. Якщо вчитель уважний і чуйний до них, якщо він щиро розділяє всі радощі й горе поразок своїх учнів, якщо у важку хвилину він готовий допомогти кожному, чутливе серце дитини обов'язково відчує в цьому вчителеві свого друга, старшого наставника, розумного керівника. Учень поважає такого вчителя, рахується з ним, його думка буде для школяра незаперечною, а предмет, який викладає вчитель, улюбленим.

Усе життя і діяльність у період навчання в школі та вузі повинні бути присвячені вихованню в собі найкращих рис людини.

Співвідносити свою поведінку і вчинки з життям, прожитим кращими представниками суспільства, виправляти і шліфувати свій характер, виробляти звичку бути в межах норм поведінки в суспільстві й побути — ось обов'язковий предмет турбот кожного, хто готується бути справжнім учителем.

Праця передбачається велика, трудомістка, копітка. Вона потребує високої організованості, раціонального використання сил і часу, певних вольових зусиль.

Усього можна досягнути наполегливою енергійною працею. Саме в ній виростають геній і талант. Навіть великий фізик А. Ейнштейн, не жартуючи, говорив: «У мене немає ніякого таланту, а тільки впертість мула і жагуча допитливість».

В Україні зараз немало педагогів-майстрів своєї справи, заслужених учителів, і на них рівняються молоді педагоги.

Вища педагогічна освіта будується на засадах професіограми (карти, атласу) учителя середньої загальноосвітньої школи. У професіограмі відбиті морально-психологічні риси, необхідні для майбутньої навчальної і виховної роботи з дить-

ми, які слід розвивати в процесі самовиховання і виховання у стінах вузу, та різноманітні компетентності.

Для прикладу наведемо професіограму вчителя (за основу взяті професіограми В. О. Сластьоніна, Є. І. Антипової, М. І. Болдирєва).

Якості особистості

Суспільної спрямованості:

- науковий світогляд, потреби передової людини;
- громадянська зрілість і активність, обізнаність із подіями світового і місцевого життя;
- загальнолюдські моральні риси та якості;
- прагнення до висот своєї професії;
- загальна ерудиція, начитаність.

Професійно-педагогічної спрямованості:

- компетентність;
- захопленість професією;
- висока професійна працездатність;
- любов до дітей, гуманне ставлення до них;
- уміння вести психолого-педагогічні спостереження, вивчати учнів та дитячі колективи;
- вимогливість до себе й до учнів, наполегливість, цілеспрямованість;
- справедливість;
- тактовність;
- витримка, терплячість, самовладання;
- педагогічний такт, чуйність, щирість;
- самокритичність, скромність, самооцінка;
- винахідливість, твердість і послідовність у словах і діях;
- педагогічна уява, оптимізм;
- комунікативність, виразна мова;
- зібраність, акуратність і зовнішня охайність.

Вимоги до психолого-педагогічної підготовки

Знання

- основ методології;
- психолого-педагогічні;
- анатомо-фізіолого-гігієнічні;
- теорії і методики виховання;
- змісту навчального предмета й методики його викладання;
- індивідуально-психологічних особливостей особи на різних вікових етапах;

- методики індивідуальної роботи та роботи з дитячими і молодіжними колективами;
- змісту і методів роботи з батьками та громадськістю;
- політики, історії, краєзнавства, літератури та мистецтва, моралі, етики, естетики, релігії, права, техніки і культури.

Уміння і навички

Конструктивні:

- планувати навчальну й виховну роботу;
- відбирати, аналізувати й синтезувати навчальний програмовий матеріал, здійснювати дидактичну переробку складного матеріалу;
- творчо й обґрунтовано будувати організаційно-педагогічну і логіко-педагогічну структуру уроку;
- планувати систему перспективних ліній у розвитку окремої особистості та колективу;
- здійснювати індивідуальну програму навчання та виховання учня.

Організаторські:

- виявляти й організовувати актив класу, керувати ним у різних умовах;
- організовувати різні види колективної та індивідуальної діяльності учнів, розвивати їхню активність;
- здійснювати контроль і допомогу в розумовому розвитку учнів;
- здійснювати контроль і допомогу у виконанні доручень учнями;
- здійснювати педагогічне керівництво учнівськими організаціями;
- організовувати роботу з батьками та громадськістю.

Комунікативні:

- встановлювати педагогічно доцільні відносини з учнями, батьками, учителями;
- регулювати внутрішньоколективні та міжколективні відносини;
- знаходити потрібні форми спілкування з учнями й батьками;
- передбачати результат педагогічної дії на відносини з учнями.

Дослідницькі:

- вивчати індивідуальні особливості учнів та колективу;

- критично оцінювати свій досвід, результати своєї діяльності;
- усвідомлено вдосконалювати педагогічну майстерність, самоосвіту та самовиховання;
- використовувати в роботі психолого-педагогічні дослідження, передовий педагогічний досвід;
- прогнозувати використовувані засоби і методи роботи.

Прикладні:

- творчі: малювати, співати, танцювати, грати на музичному інструменті, виразно читати;
- масово-виступні;
- спортивно-туристські;
- володіти технічними засобами навчання.

Педагогічна техніка — це вміння організовувати себе, посилювати внутрішнє збудження і гальмування та зацікавлювати, навіювати, надихати і стримувати учнів; володіти культурою і технікою мовлення, міміки, жестів; вираз обличчя, голос, інтонація.

4. Учитель як творець педагогічного процесу

Учительська діяльність має творчий характер. Педагогічна творчість — складний процес, якому передують численні підготовчі етапи: тривале обдумування, первинне переживання змісту уроку, визначення чітких його контурів і найважливіших елементів, вибір ефективних прийомів роботи учнів і самого вчителя. Але чи не означає це, що педагогічна творчість — процес заорганізований? Адаже чому часто від «відмінних» розробок уроку на самому уроці не лишається й сліду? Чому, приходячи в клас, ми часом миттєво перебудуємо задалегідь заплановане, подумки емоційно вивірене і провимо урок не за планом? Мабуть, тому, що починають діяти певні коригуючі фактори педагогічної творчості.

Імпровізація. Це одна з характеристик рівня розвитку майстерності. Імпровізація і педагогічний експромт лежать в основі педагогічної творчості, в її природі. Це свого часу підкреслював А. С. Макаренко, говорячи, що негайний аналіз і негайна дія — обов'язкова умова успішної діяльності вчителя. Будь-яка «заготівля» уроку — лише його ескіз, що оживає тільки завдяки педагогічній імпровізації. Тривала творча підготовка до уроку зовсім не суперечить педагогічній імпровізації, а, навпаки, передбачає її. Більше того, вона неможли-

ва без докладної та серйозної підготовки до роботи і зумовлена нею. Щоб уміти імпровізувати, треба управляти своїм психологічним станом, володіти мистецтвом вільного спілкування, оскільки педагогічна імпровізація — внутрішньо очікуваний, але зовні несподіваний для вчителя момент, коли найяскравіше виявляється педагогічне «Я». Імпровізацію зумовлюють: несподіване становище в класі; раптова ідея, що найповніше відповідає змісту уроку; спонтанна ситуація-спогад; випадкове виявлення залежностей у логіці матеріалу, які не були взяті до уваги; самоконтроль у процесі уроку. *Успіх імпровізації* визначають такі найістотніші умови, як добре знання предмета і вільне володіння матеріалом; добре знання колективу учнів, уміння вільно триматися перед аудиторією; навички вільного спілкування; високий рівень психолого-педагогічної підготовки, методичної підготовки; добре розвинена педагогічна фантазія; висока загальна культура, вміння створювати передбачувані педагогічні ситуації та діяти в них. Отже, *імпровізація* в практиці вчителя — явище досить часте. Її можуть зумовити настрої учнів, поведінка окремих із них, конфліктні ситуації, асоціації тощо.

Види імпровізацій. Крім педагогічної імпровізації, безпосередньо в класі існує ще один її вид, що стосується *періоду підготовки уроку*. Буває так, що підготовка вчителя до уроку складається незвичайно. Іноді вчитель відразу, дуже швидко, без докладного обдумування переходить від задуму до його втілення, не деталізуючи уроку. Саме педагогічна творчість у ці хвилини перебуває біля свого джерела, коли ідея, що з'являється, ще недостатньо оформилася.

Найпоширеніша в педагогічній практиці *імпровізація, в основі якої лежить вплив на учнів*. Цей варіант можна було б назвати *імпровізацією «іззовні»*, коли джерелом стають фактори, що коригували недисциплінованість.

Існує інший варіант — *імпровізація «зсередини»*, коли вчитель знаходить раптом у самому собі матеріал для її здійснення (несподівана асоціація на уроці, спогад, аналогія тощо).

Імпровізацію може породжувати і сама логіка викладу навчального матеріалу, яку вчитель не помітив раніше. Для такої імпровізації необхідна активна участь мислення.

Ще один вид імпровізації пов'язаний із критикою вчителем власного уроку в процесі самого уроку. Самокритика несподівана і зумовлює педагогічну імпровізацію.

Творчий акт залучає до роботи все мислення. Для розв'язання складного завдання буває мало лише «близьких» знань, і вчитель мобілізує потенційні ресурси свідомості, їх «огляд»

здійснює механізм *інтуїції*, коли він дістав установку на пошук. Підсвідомий механізм, отримавши завдання від свідомого апарату, аналізує результати своєї роботи і свідомості не відразу, а з більшим чи меншим запізненням щодо моменту одержання наказу. Механізм інтуїції не припиняє своєї справді невтомної діяльності навіть тоді, коли вчитель уже «забув» про настанову на пошук, дану своєму мозку, і це призводить до несподіваних рішень — «осявань» — це ще одна педагогічна імпровізація, яка межує з педагогічним відкриттям.

Педагогічне відкриття. Педагогічне відкриття — дуже цікаве явище, воно є одночасно і науковим, і художнім відкриттям. Знання педагогіки, психології, методики — науковий фонд педагогічного відкриття. Майстерність, артистизм, вміння діяти в різних педагогічних обставинах — своєрідна художня основа педагогічного відкриття. Початок творчої роботи пов'язаний з усвідомленням факту її складності. Думка працює наполегливо в певному напрямі, шукаючи розв'язання завдання. У цей момент інша думка, що розвивається незалежно від першої, раптово «перетинається» з першою і ніби «підказує» розв'язання завдання наведенням на певну ситуацію, аналогію тощо. Таку «підказку» можна назвати «трампліном» для дослідницької думки, що прагне подолати пізнавальний бар'єр на шляху до пізнання істини.

Педагогічне натхнення. Натхнення, за відомим висловом В. Г. Белінського, — «це раптове проникнення в істину». Як провести один і той самий урок двічі, тричі на день, десятки разів протягом кількох років і сотні — за час усієї педагогічної діяльності? Творчі уроки ніколи не будуть схожими між собою, навіть якщо вони присвячені одній темі. Вивчення основ театральної педагогіки допоможе вчителю зробити свій урок, що багато разів повторюється, заново творчим: це повна свобода тіла, тобто звільнення його від напруження, а отже, зміцнення голосу, дикції, міміки. Постава голосу, міміки, вміння підвестися, вміння сісти — усе це дуже важливо для педагога. Учитель, на відміну від живописця, письменника, композитора, повинен уміти надихати тоді, коли його урок є в розкладі, а це вже мистецтво, яке приходить із досвідом, унаслідок великої роботи над собою. Джерелом мистецтва вчителя є радість спілкування, радість досягнутої мети.

Учитель повинен уміти організовувати і свою *педагогічну увагу*, не втрачати контролю за нею, не допускати розгубленості, беспорядності. Увага педагога має бути зосереджена на найголовнішому, не давати неістотному відволікати себе.

Стітку і спрямовану увагу виробляють тренуванням, вправами в процесі практичної роботи.

Умови і джерела творчості вчителя. Творчість — це специфічна людська діяльність, принципово нова, перетворююча. Учитель з наставника, ментора, глашатая знань перетворюється в ученого особливого, вищого типу, який поєднує в собі педагога-експериментатора, теоретика і практика, керівника дитячого колективу, тонкого психолога-вихователя. Видатний педагог П. П. Блонський писав, що «...справжній учитель не енциклопедичний словник, а Сократ». Новаторство і творчість завжди були властиві вчительській діяльності, увійшли в її традиції, але треба прагнути, щоб вони були масовими. Значення дослідницької діяльності вчителя не раз підкреслював В. О. Сухомлинський, свідомою є його рекомендація керівникам освіти: «Якщо ви хочете, щоб праця приносила вчителю радість, щоб повсякденне проведення уроків не перетворилося в нудну, одноманітну повинність, ведіть кожного вчителя на щасливу стежину творчості».

Педагогічна діяльність за своєю природою — творча. Учитель як дослідник організовує свою роботу за такими правилами:

1. Аналіз педагогічних ситуацій (діагноз).
2. Проектування результатів відповідно до вихідних даних.
3. Аналіз засобів досягнення бажаних результатів.
4. Конструювання і реалізація навчально-виховного процесу по-новому.
5. Оцінка одержаних даних, коригування діяльності.
6. Формулювання нових завдань.

Раціональні прийоми, дослідницький стиль розумової діяльності потрібно виробляти ще в студентські роки.

Відомий учений-дидактик М. О. Данилов виділив *три джерела педагогічної творчості*. Перше — це соціальне замовлення (висока якість знань, умінь, навичок учнів, усебічний і гармонійний розвиток особистості). Друге — це практична діяльність навчально-виховного характеру, успіх якої залежить від педагогічних знахідок, згадок, відкриттів. Це сфера первинних педагогічних відкриттів та винаходів, справжнього новаторства педагогів. Третє джерело вчительської творчості — це дослідження педагогічного процесу, його змісту, форм і методів. Це теоретична й експериментальна діяльність, яка приводить до нових відкриттів, дослідницького передового

досвіду, наукових висновків. *Умовою педагогічної творчості є інтерес, сприйнятливість, внутрішня потреба до рекомендацій педагогічної науки, досвіду раціоналізаторів і новаторів, це збіг хоча б якихось елементів, рекомендацій із власним досвідом роботи й особливо поява інноваційного мислення.* Підходи вчителів до наукової організації процесу навчання не є однаковими, але кожен відбирає з арсеналу педагогічної науки методи, «примірює» їх відповідно до своїх індивідуальних особливостей, аналізує результати.

Педагогічний «почерк», стиль учителів різний: один учитель вважає головним зацікавити дітей навчально-виховним процесом, інший захоплює учнів чіткою логікою викладання, ще інший вважає головною динамічну наочність. Якщо такий учитель доповнює свою педагогічну майстерність ерудицією в певній галузі педагогіки, то він визнається як висококваліфікований спеціаліст. Такі спеціалісти стають ядром педагогічних читань і конференцій, авторами статей у періодичній педагогічній пресі. Розрізняють масовий, передовий і новаторський педагогічний досвід, педагогічну майстерність і педагогічний талант.

Важливі і необхідні такі умови педагогічної творчості: а) *розвиток педагогічної інтуїції*, яка властива тільки досвідченим учителям з великим досвідом, знаннями і розвиненими педагогічними почуттями; б) *готовність до імпровізації* (точне влучання в ціль у різних педагогічних ситуаціях та способах організації процесу навчання); в) *формування індивідуального стилю*, тому що важливим критерієм передового досвіду є новизна й оригінальність. Інші критерії передового педагогічного досвіду (актуальність, зв'язок з педагогічною наукою, результативність, оптимальність) також є необхідними умовами успішної педагогічної творчості. Зрозуміло, що не всяке новаторство (відкриття і винаходи) в педагогіці є передовим педагогічним досвідом (наприклад, «урок без учителя», кіноурок, «урок проводить учень» не можна вважати передовим педагогічним досвідом — це новації). Буває, що вчителі механічно переносять передовий педагогічний досвід, копіюють його (уроки «за Шталовим», уроки «за Лисенковою» та інші).

Сприймання і засвоєння передового педагогічного досвіду — *необхідна, але недостатня умова педагогічної творчості.* Потрібно ретельно аналізувати різні сторони навчально-виховного процесу, перевіряти, використовуючи педагогічну теорію. К.Д. Ушинський не розумів, як може вчи-

тель говорити, що йому не потрібні педагогічні книги, бо він має досить досвіду. Одиночна досвідченість — ніщо перед досвідом століть, тому слід постійно вивчати педагогічну теорію, досягнення педагогічної науки, яка має творчу функцію, тобто функцію створення розумових моделей невідомого поки що явища або дії.

Педагогіка довгий час розвивалася як нормативна наука, являла собою збірник практичних рекомендацій і правил навчання і виховання. Нормативи мають позитивне і негативне значення. Без них часто важко розв'язати педагогічну задачу, але й строге дотримання правил може завдати шкоди. Догматизм мислення, рецептурність, шаблон, неприязнь до педагогічної творчості — це результат сліпого засвоєння норм. Самі факти виховання не дають досвідченості, їх потрібно продумати, класифікувати, узагальнити, зробити думкою, так щоб думка, а не факт стала правилом виховної діяльності педагога. Педагогічна творчість вимагає вміння спостерігати, аналізувати, досліджувати цілісний педагогічний процес, розкривати його суперечності і рушійні сили — тому це також умова педагогічної творчості.

Студентові потрібно пам'ятати, що спочатку він здатний спостерігати педагогічні явища, порівнювати з теоретичними еталонами педагогічних дій, які він вивчив на заняттях. Його оцінки спираються на знання теорії і не є досить повними, глибокими і критичними. Але потім процес спостереження, порівняння, аналізу змінюється в самостійній учительській діяльності, коли набувається практичний досвід. Свою працю слід глибоко аналізувати. Щоб стати майстром, творцем, необхідно оволодіти закономірностями педагогічного процесу, його глибинними основами і механізмами, розчленяти складові елементи педагогічного процесу і об'єднувати їх у цілісність, обдумувати кожну частину у зв'язку з цілим, знаходити в педагогічній теорії ідеї, висновки, принципи, виділяти головне завдання і способи його оптимального розв'язання.

А. С. Макаренко не вважав педагогічну творчість властивістю лише талановитих людей, він сам постійно добивався все нових педагогічних умінь, майстерності.

Педагогічний процес — це творчість колективна, тому до вчителя ставиться низка професійних етичних вимог:

1. Узгоджувати свої ідеї з діями педагогічного колективу.
2. Отримати дозвіл вищих інстанцій на експеримент.

3. Високо цінувати колективний досвід і вміти вчитися у колег.
4. Поважати прогресивні традиції педагогічного колективу, боротися із звичками, які принижують колектив.
5. Оберігати колектив від недобррозичливості, нетактовності, нетерпимості до критики.
6. Збагачувати життя педагогічного колективу, бути відповідальним.
7. Боротися з кастовістю, лжеколективізмом.

*Учитель не повинен зупинятися в науковому, духовному, ідейному зростанні, не можна вказувати дорогу іншим, зупинившись самому. Найвідточеніша педагогічна техніка мертва, якщо вчителю нічого сказати іншим. Потрібно пам'ятати, що потенціал учителя дуже високий порівняно з потенціалом учня, але різниця потенціалів між ними зменшується. Соціальні дослідження показують, що 60-70% учнів досить добре знають нові досягнення науки, техніки, культури. Нелегко і непросто в наш час підтримувати контакт з учнями. Тому важливим обов'язком адміністрації школи є *збереження часу і сил учителя*, це слід робити і самому вчителю. В. О. Сухомлинський говорив, що важливою умовою духовного зростання вчителя є його вільний час. Це ще одна необхідна умова педагогічної творчості вчителя.*

5. Поради студентів-практиканту, молодому вчителю

У школі повинні бути молоді вчителі. Без них життя сумне, нецікаве, прісне. Хай живе молодий учитель! Ось він вранці встав, зробив зарядку, пробіг разів п'ять навколо кварталу, прийняв холодний душ, випив каву — і в школу. Роки і досвід роботи не гарантують від помилок і неправильних суджень. Тому, не стаючи в позу всезнаючого, всерозуміючого і всеуміючого надспеціаліста, педагогічного супермена, хочеться по-дружньому дати молодому вчителю декілька порад.

Перша порада. Не вважай школу місцем, не зовсім гідним для застосування твоїх видатних здібностей, місцем, куди тебе ніби зіслали. Школа чекає тебе, але в неї є своя гід-

ність — діти. Тому не слід дивитися на школу зверхньо, не треба робити їй послуг. Потрібно попрацювати з повною віддачею, викластися, вважати школу своєю справою, а не чужою, куди ти потрапив випадково.

Друга порада. Знайди себе, свій образ. Учитель — індивідуальність, інакше не може бути й мови про творчість. До майстрів придивляйся, бери від них те, що тобі здається твоїм, що тобі відповідає, прислухайся до критичних зауважень, але в тебе повинне бути внутрішнє відчуття істини.

Третя порада. Не замикайся у своїй учительській діяльності. Грай на гітарі, співай, грай у волейбол, іди в гори, збирай марки, ходи в театр і на виставки. Розширюй коло друзів і знайомих. Спілкуйся з різними людьми. Ти повинен бути цікавим дітям, адже цього не буде, якщо будеш зосереджений лише на самому собі. Захопленість, різноманітні інтереси потрібні вчителю не просто так, самі по собі, а у зв'язку з особливістю його професії.

Четверта порада. Пам'ятай про комплексний характер учительської праці. Все має значення, все необхідне: й ерудиція, і методика, і позакласна робота, і психологія спілкування, і любов до дітей, і дисципліна. Будь порядною людиною, виконуй усе, що потрібно.

П'ята порада. Будь щасливим! Будь оптимістом! Віруй! Це щось страшне, коли вчитель не бачить нічого хорошого ні нині, ні в майбутньому, коли він ходить і ниє, як учителі з чеховських п'єс. Життя — це подолання важких і навіть критичних ситуацій. Збери свою волю! Не опускай крил! Борись! Вір і добивайся свого! Діти не повинні бачити в тобі невдачу. Невдах не люблять. Усередині в тебе має бути все чітко і впевнено.

Шоста порада. Будь чесним і порядним. Діти це високо цінують.

Сьома порада. Цінуй гумор у спілкуванні з дітьми. Не бійся смішного, не бійся бути смішним сам: веселі ситуації бувають досить часто. Гумор повинен бути природним і своєчасним. Будь-якою ситуацією на уроці, навіть комічною, учитель повинен володіти.

Восьма порада. Не намагайся показати себе розумним і кращим, ніж ти є. Даремно: діти тебе все одно «розкусять».

Дев'ята порада. Знай собі ціну і будь скромним, не втрачай гідності. Не слід вдавати з себе щось, потрібно бути самим собою. Не вважай, що думкою дітей, їхнім ставленням

можна знехтувати. Вони є твоїми головними цінителями і суддями.

Десята порада. В основі твого життя і роботи повинна бути твоя громадянська позиція. Знайди її. Запам'ятай: хоч би які прекрасні підручники ми видавали, хоч би які досконалі програми складали, справжній провідник громадянської ідеї — ти. І насамкінець остання порада. Думай сам! Абсолютних правил на всі випадки життя не існує.

Запитання для самоконтролю

1. Що вивчає дидактика?
2. Назвіть основні поняття дидактики.
3. Чим відрізняється предмет дидактики від предмета методики викладання?
4. Хто став засновником дидактики?
5. У чому полягає суть теорій формальної і матеріальної освіти?
6. Назвіть відомих українських педагогів-дидактів XIX ст.
7. Чим пояснюється популярність у першій половині XX ст. педагогічної течії «педагогічний централізм», заснованої Дж.Дьюї?
8. Які дидактичні концепції з'явилися у другій половині XX ст.? Назвіть прізвища авторів цих концепцій.
9. Які завдання стоять перед сучасною дидактикою?
10. У чому полягає головна функція повноцінного процесу навчання?
11. Що є рушійною силою процесу навчання?
12. У чому полягає єдність і специфіка процесів пізнання і навчання?
13. Якими шляхами реалізуються основні функції процесу навчання — освітня, виховна, розвивальна?
14. Назвіть шість основних компонентів цілісної структури процесу навчання.
15. Як ви розумієте те, що процес навчання має двосторонній характер?
16. Що входить в організацію діяльності вчителя на уроці?

17. З яких етапів складається розумова діяльність учнів у процесі навчання?
18. Назвіть позитивні сторони і недоліки таких видів навчання, як пояснювально-ілюстративне, проблемне і програмоване.
19. У чому полягає суть наукової організації процесу навчання?
20. Назвіть основні шляхи інтенсифікації та способи оптимізації процесу навчання.
21. Назвіть загальні закономірності цілісності навчально-виховного процесу.
22. Яким психологічним, педагогічним, організаційним, кібернетичним та соціальним закономірностям потрібно підпорядковувати процес навчання?
23. Які є принципи навчання? Сформулюйте найважливіші дидактичні правила реалізації принципів навчання.
24. У яких нормативних документах відображено зміст освіти в сучасній школі?
25. Які основні положення встановлює навчальний план? Що включають у себе державний та шкільний компоненти базового навчального плану?
26. Що визначає шкільна програма та підручник?
27. Чим відрізняється зміст освіти в школах 80-х і 90-х років?
28. З якою метою в Україні вводяться державні стандарти освіти?
29. Як здійснюється єдність і взаємозв'язок загальної, політехнічної і професійної освіти в школах і ПТУ?
30. Які форми навчання практикуються в сучасній українській школі?
31. На чому ґрунтується доцільність використання в сучасній українській школі класно-урочної системи навчання? Назвіть її переваги і недоліки порівняно з іншими системами навчання.
32. Яким формам трудового і виробничого навчання школярів слід надати перевагу?
33. Назвіть типи уроків та розкажіть про їхню структуру.
34. Які ви знаєте шляхи індивідуалізації та диференціації навчання учнів?
35. Чим обумовлена необхідність домашніх завдань?
36. Що таке метод і засіб навчання, від чого залежить їх вибір?

37. Дайте характеристику словесним, наочним і практичним методам навчання.
38. Як враховано діяльнісний підхід при класифікації методів навчання?
39. Доведіть необхідність виділення методів стимулювання учіння.
40. Які нові засоби для використання словесних, наочних і практичних методів навчання з'явилися в останні роки?
41. Чому в школах введено 12-бальну систему оцінювання знань учнів? Що потрібно знати про рівневу оцінку знань?
42. Що таке тематичний облік знань учнів, як він проводиться?
43. Які є традиційні форми контролю знань учнів?
44. Що являє собою професіограма сучасного вчителя? Якими якостями, знаннями та вміннями повинен володіти вчитель?
45. Назвіть джерела й умови педагогічної творчості вчителя.